

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

રા. વિ. પાઠક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૧૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૬૧૫૨૫૩૨૨૨૧

વિષય ડ - : ૧૨.

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક
અધ્યાપક, ગુજરાત મહાવિદ્યાલય.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિદ્યનાથ પાઠક

સન ૧૯૨૪

સંવત ૧૯૮૦

ભાગ ૧—કિ. રૂ. ૧-૦-૦ ભાગ ૨—કિ. રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કાંપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૧૩૪

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક

પ્રાણજીવન વિદ્યનાથ પાઠક

આદિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ.

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીચીરોડ, અમદાવાદ

ભૂમિકા

ગ્રન્થનાં વિષય પ્રયોજન અને અધિકારીના નિર્દેશ કરવાનાં પ્રાચીન સંપ્રદાય અત્યારે પણ આદરયોગ્ય છે. પણ આ ત્રણેય અનુ-બન્ધોની ચર્ચા પૃથક્ થઈ શકે નહિ. ગ્રન્થનો વિષય તેના પ્રયોજનથી નિયત થાય છે અને પ્રયોજન દર્શેનાં અધિકારીને લક્ષીને પ્રવર્તે છે માટે ત્રણેયની ચર્ચા ભેગી કરવી ઇષ્ટ છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિદેશ આધુનિક સાહિત્યમાંથી જે કાંઈ રસદૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હોય તે એકત્ર કરવું, ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રસ સ્નેહનારે વર્ગ દલાડે દિવસે વધતો જાય છે તેમની રસવૃત્તિને રોચક પૂરતી સામગ્રી રજુ કરવી એ છે. તેમાં એ પણ સરત રાખી છે કે નવા કિછરતા સાહિત્યરસિક વર્ગની કાવ્યની રસવૃત્તિ ધડાય, કેળવાય, સર્વ-તોમુખી થાય, પરિશુદ્ધ થાય અને પકવ થઈ સારાસાર વિવેકમાં સફળ નીવડે એમ થવા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાંથી એ વર્ગે જે જે વાંચવું જોઈએ તે પણ આ સંગ્રહમાં આપી દેવું. આમાં સામગ્રીની ઉત્કૃષ્ટતા જેટલી મહત્વની છે તેટલી જ તેની ઇચ્છતા પણ છે. કાવ્યે સારાં વાંચવાં જોઈએ એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વાંચવાં જોઈએ એ પણ રસવૃત્તિ ધડાવા માટે આવશ્યક છે. માટે અત્યાર સુધીના

સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહ જરા મોટો કરી તેને બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આપણા જીવન ઉપરની અસર સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા માંડી ત્યારથી આપણા આધુનિક સાહિત્યનો યુગ આરંભાયો; અને એ આરંભ સર્વમતે દલપતરામ અને નર્મદાશ્વકરથી થયો. પણ એ સંસ્કૃતિઓના સંગમ નદીઓના સંગમ જેવો છે. તે સંગમમાંથી બન્ને સંસ્કૃતિના વિચારોનાં, રસવૃત્તિઓનાં વિવિધરંગી સ્રોતો અનેક વહનમાં વહેવા માંડે છે. વિશેષે કરીને જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેની વિવિધતાવાળા આપણા દેશમાં આ સ્રોતો અનેકરંગી થયાં છે. આ ભિન્નભિન્ન સ્રોતોમાંથી આચમન કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે.

આ પરિણામને એક જ વાક્યમાં કહેવાનું સાહસ કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે સાહિત્ય સંપ્રદાયદષ્ટિ છોડી, સમસ્ત લોકવૃત્તની-સમગ્ર જીવનની અભિમુખ થવા માંડ્યું. આ પહેલાંના સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક હતો. માટે જ દયારામ જેવા લોકપ્રિય કવિનાં કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેની પાછળ રહેલી સંપ્રદાયની બાંધ સમજવાની જરૂર પડે છે. નરસિંહ મહેતાની જેમ, સંપ્રદાયમાં જ કોઈ અતિ ઉચ્ચ કોટિએ જતાં ધર્મના મુક્તિવાળા વાતાવરણમાં તેની સંકડાશ સરી પડતી; એ સંપ્રદાયદષ્ટિ, વિરોધી અનિષ્ટો સામે થતાં સમગ્રજનતાભિમુખ થતી; અખાતી અને ધીરાની કવિતા અને ‘કળિકાળ’નું ધણુંખણું સાહિત્ય આવી રીતે સાર્વલૌકિક બને છે. પ્રેમાનંદનું સાહિત્ય પણ ઉદ્દેશથી તો સાંપ્રદાયિક જ હતું; માત્ર કવિની પ્રતિભાથી સમગ્ર જીવન ઉપર તે રેલાયું. આમળનું સાહિત્ય લોકવિષયક ગણી શકાય પણ હાલની દષ્ટિએ એને શુદ્ધ કાવ્ય સાહિત્ય કેટલા કહેશે? તેમાં કથારસ છે, તે પણ માત્ર બનાવોના ચમત્કારનો જ છે અને એ પદ્ય કરતાં ગદ્યનો વિષય છે. પશ્ચિમના સંસર્ગથી આ દષ્ટિ ફરી જાય છે. માત્ર સંપ્રદાય કાવ્યનો ઉદ્દેશ રહેતો નથી. એનો સૌથી નિર્દર્શક દાખલો દલપતરામમાંથી જ મળે છે. દલપતરામનું ધણું ગ્રાંથુ-કદાચ લાંબામાં લાંબું એક કાવ્ય

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું છે તે આપણામાંથી ફેટલા જાણે છે ? અને દલપતરામનાં કાવ્યોના અભ્યાસમાં એ મન્ય ક્યારે જોવાય છે ?

આધુનિક યુગમાં પણ પશ્ચિમની અસરથી જે કવિઓ ઓછા-વત્તા અસ્પૃષ્ટ રહ્યા તેમનાં કાવ્યોમાં આ સાંપ્રદાયિકત્વ છે. આ સંગ્રહમાં તેવા ત્રણ કવિઓ આવે છે: અરજુન (આશરે ઇ. સ. ૧૮૫૦-૧૮૦૦)* અનવર (૧૮૪૩-૧૯૧૬) અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૧૮૬૪-૧૯૨૩). અરજુન ભગત આ અસરથી લગભગ અસ્પૃષ્ટ જ રહી ગયા છે અને તેમનું સાહિત્ય તેમના ગુરુઓ નિરાંત રણછોડની પરંપરાનું છે પણ તેમનાં કાવ્યોમાં તાજાપણું છે અને નવીન બળ ઉચ્ચતા અને સરલતા છે. અનવર મુસલમાન સંત છે. તેમના શિષ્યવર્ગમાં હિંદુમુસલમાન બન્ને હતા. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો વેદાન્તનાં ભજનોની ઢાળનાં છે. મુસલમાનોને માટે તેમણે કૃષ્ણભક્તિની સુશી ગઝલો ગાઇ છે અને હિંદુઓને તે મિથ્યા સ્પર્શસ્પર્શના વહેમથી પર રહેવા ઉપદેશ આપે છે. તેમની ભાષામાં શાંત સાર્વિક પ્રસાદ છે. મરત કવિ ત્રિભુવન આ પ્રણાલીના છેલ્લા કવિ ગણાય. તેમનાં ‘સ્વરૂપપુષ્પાંજલિનાં’ કાવ્યો જૂની ઢબનાં યોગાનુભવનાં ભજનો છે. ‘કવિતા અને સાહિત્ય’માં કહ્યું છે તેમ પશ્ચિમના કાવ્યસંસ્કારોથી તેઓ કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી. તેમનાં ઘણાં કાવ્યો આધુનિક જ છે. પણ ‘કલાપીનો વિરહ’, જે કે એ કાવ્યોનો પ્રકાર આધુનિક છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન, વિચાર, પદ્ય વગેરેની દૃષ્ટિએ જોતાં જૂની ઢબનો છે અને કર્તાના સંપ્રદાયની છાપ તેના પર તરી આવે છે.

આ સંગ્રહમાં આવતા સર્વ લેખકો વિશે કાંઈ કહેવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. આ સંગ્રહમાં મોટો ભાગ હજી વિદ્યમાન લેખકોનો જ છે. અને વિદ્યમાન લેખકોનાં કાવ્યો વિશે ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ કહેવું એ

*માત્ર વિદેહ સાક્ષરોના જન્મ મરણની સાલ આપેલી છે.

સાહિત્ય છે એમ હું માનું છું. હજી તેમાંના ઘણા તો ઘણું લખશે એવી આશા છે. અને જેમ ચિત્ર જોવા માટે અમુક અંતર જોઈએ છીએ તેમ કાવ્યોને ખરાખર ઇતિહાસદૃષ્ટિએ જોવાને પણ અમુક કાલનું અંતર આવશ્યક છે. માટે અહીં તો આધુનિક સાહિત્યમાં હાલ ક્યાં ક્યાં વિસિષ્ટ અંગો વિકાસ પામ્યાં છે તેનો જ વિચાર કરીશ. એ જો તેમ કરતાં જે જે લેખકોના વ્યક્તિત્વની છાપ તેના પર પડી છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

આધુનિક સમયમાં સૌથી પહેલાં દલપતરામ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) આવે છે. તેમને વિશે ઘણું લખાઈ ગયું છે અને સાહિત્યમાં તેમનાં કાવ્યોની યોગ્ય ગણના હવે થઈ ગઈ છે. એમનાં કાવ્યો લોકજોગ્ય હતાં, લોક માટે જ લખાયલાં હતાં, અને ઘણે ભાગે બોધાત્મક અને સમારંજક હતાં. પણ સમારંજક અને બોધાત્મક પદ્યોમાં ખરો કાવ્યરસ ન જ હોય એ વિચારને હું સંમત નથી. તેમના વિડંબકોએ એમની સહેલી શૈલી પકડી લઈ બોધાત્મક નીરસ જોડકાં લખ્યાં એ ખરું. પણ દલપતરામનાં કાવ્યો પોતાના માનવબંધુઓ પ્રતિ વહેતો પ્રેમ હતો, અને પોતાના અજ્ઞાન પંડુઓ તરફ તેણે બોધાત્મક અને સમારંજક રૂપ આડંબર વિના સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રહ્મ કર્યું છે. તેમના હાસ્યરસમાં આજ કારણથી પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન, કે તર્જન્ય લોક તરફના તિરસ્કારનો ડાંખ પણ નથી. અને માટે જ હજી પણ સામાન્ય લોકોના મોટા વર્ગમાં તેમનાં કાવ્યો ઘણાં જ પ્રિય છે. તેમનું આયુષ્ય અને કવનકાળ લાંબો હતો તે ખરેખર ગૂંજરાતી ભાષાનું સહભાગ્ય ગણવું જોઈએ કારણ કે તેથી કાવ્યરસિક વર્ગ ઘણો વધ્યો અને ભાષા પણ પુષ્કળ ખેડાઈ. તેમની રીતિ અને શૈલીના ઘણા લેખકો થયા પણ તેમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવા કોઈ નથી.

નર્મદાશંકર (૧૮૩૩-૧૮૮૬) દલપતરામના સમકાલીન હતા અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ગણાતા. તે સમયે એમાંથી

ખરે કવિ કોણ તેના મતભેદ બહુ તીક્ષ્ણ હતો પણ અત્યારના વાંચનારને એ પ્રશ્નમાં એટલો રસ નહિ પડે અને એ એ વચ્ચેનો ભેદ પણ આટલે અંતરે ઓછો લાગે છે. નર્મદાશંકરનો સાહિત્યનો ફાળો ધણો બહોળો છે. ગદ્યશૈલીનો વિકાસ તેમણે કર્યો. ગૂજરાતી ભાષામાં કોશ સૌથી પહેલાં લખ્યો, વિશાલ નિબંધ સાહિત્ય કેળવ્યું, અને તે એકદમ એટલાં પ્રસર્યાં અને રૂઢ થયાં કે આપણું ગદ્ય આટલું આધુનિક છે એ એમ ને એમ આપણે માની પણ ન શકીએ. પણ અહીં આપણે એમની કાવ્યસાહિત્ય ઉપરની અસર ખાસ વિચારવાની છે. તેમનાં કાવ્યોમાં 'જેસ્સો' છે, જુસ્સો ખરો અને પ્રબળ છે, અને જુસ્સાને જ તેઓ કાવ્યની ખરી કસોટી માનતા પણ ભાષાનું પ્રવાહીપણું અને કલા તેમનામાં ઓછાં હતાં. વળી વ્યંગ્ય જે કાવ્યનું જીવનસર્વસ્વ છે તે પણ સાધારણ હતું. પણ શબ્દોની વ્યંગ્યશક્તિ અને ભાષાનું પ્રવાહીપણું શબ્દોના વપરાશથી જ વધે છે અને તેમના નવીન અને ઉછળતા વિચારોને અનુરૂપ ભાષા, છન્દ, રીતિ તેમને મળી ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. 'જેસ્સો'ના મતથી કાવ્ય અંતર્મુખ બન્યું, સ્વાનુભવરસિક કે આત્મલક્ષી કાવ્યો લખાવાની શરૂઆત થઈ. તેમનાં કુદરત સંબંધી કાવ્યો ઘણાંખરા બાલવર્ણનનાં છે પણ તેમાં પણ કોઈ કોઈ જગાએ ખરા હૃદયના ભાવો પ્રકટ થાય છે એમ સંગ્રહમાં આપેલા નમૂનાથી વાંચનારને ખાત્રી થશે.

આ બંને પછી, તેમના સમકાલીન, અને વિવેચક તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ, સાક્ષર નવલરામ (૧૮૩૬-૧૮૮૮) આવે છે. તેઓ દલપત કરતાં નર્મદાશૈલી તરફ વધારે ઢળતા હતા પણ તેમનાં કાવ્યોમાં નર્મદાશંકર કરતાં વિશેષ ગાંભીર્ય, વિવેક, ભાષાની અને વિચારની પસંદગી, ઠરેલપણું હતાં. તેમની કેટલીએક હોરીઓ અત્યારે પણ મીઠી અને તાજી લાગે છે. તેમના અધિવિષયક સાહિત્યને આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે; તેમનું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર રસવાહી અને ગુજરાતીને અનુકૂળ નવીન. મેઘછન્દમાં છે તે સાફ વખણાયું છે.

આની પછી સાહિત્યમાં કંઈક દુર્લભ પામેલા જોગાનાથ સારાભાઈ (૧૮૨૩-૧૮૮૬) અને કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (૧૮૫૧-૧૮૯૬) વિશે કાંઈક કહેવું જોઈએ. બન્નેનાં કાવ્યોમાં ઇશ્વરની ભક્તિનાં જ પદો છે; બન્નેની ભાષા દલપતરામ જેવી સરલ અને સીધી છે; બન્નેએ સુગેય પદો વધારે સારાં લખ્યાં છે. ગેય પદોની ગેયતા જ્યાં સુધી ન સમજાય અને કંઠમાં ન ઉતારાય ત્યાં સુધી તેમના તરફ દુર્લભ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અત્યારે ગુજરાતમાં સંગીત કંઈક પણ પ્રસરતાં કેશવલાલનાં ભજનો અને બાજેસરીઓ ઠેર ઠેર ગવાય છે તેટલાં સહગત જોગાનાથનાં ગવાતાં નથી—તેમનાં કાવ્યોની વિદ્વાતભરી રસચર્ચા થઈ છે છતાં. તેનું એક જ કારણ કદાચી શકીએ છીએ કે જોગાનાથનાં કાવ્યો ઉપર પ્રાર્થના-સમાજની છાપ છે અને એ સંપ્રદાય હોય એવી તેના તરફ લોકની વૃત્તિ થઈ અને રહી. પણ લોકોએ સહગત જોગાનાથ તરફ ગમે તેવી વૃત્તિ રાખી હોય પણ સાહિત્યમાં તેમની અસર અવગણી શકાય તેવી નથી. તેમનાં કાવ્યો પર મરાઠી ખ્રિસ્તિ અને વૈદિક ભક્તિકાવ્યોની અસર છે. તેઓ ઇશ્વરની મહત્તા સૃષ્ટિના સૌંદર્યમાં અને નિયમમાં પ્રત્યક્ષ કરતા. અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં છૂટાં કવનો છે અને નીતિનો ઉડો આદર છે. આ સર્વ અસરો તેમના કુટુંબના બીજા લેખકોમાં પણ ઉતરી આવી છે.

આ જગાએ કહેવું જોઈએ કે આપણા સાહિત્યપર અંગ્રેજ જેવા પરદેશી સાહિત્યની એક બાબત જેમ અસર થઈ તેમ બીજી બાબત આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત વગેરે સાહિત્યની પણ થઈ. અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે જ અભ્યાસીઓની નિગાસા પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય તરફ દોરાઈ તેમાંથી કાવ્ય, નાટક, ભૌતિકાદેના અનુવાદો થયા. અને આપણા સાહિત્યપર તેની અસર પણ જૂદી પરબાઈ આવે એવી થઈ છે.

આ અક્ષર નીચે જ હસીમરાવ લોખાનાથે (૧૮૫૧-૧૮૯૦) સંસ્કૃત મહાકાવ્યની ઢબે ‘પૃથુરાજ રાસો’ લખ્યું પણ તેઓ એ દિશામાં વધારે પ્રયાસ કરી શક્યા નથી. એજ અક્ષર નીચેનું બીજું મહાકાવ્ય ‘હનુજિત વધકાવ્ય’ સદ્ગત દોલતરામ કૃપારામનું (૧૮૫૬-૧૯૧૬) છે પણ તેમાં સ્વતંત્ર પ્રતિભા કરતાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની પશ્ચાત્તા વધારે છે.

આધુનિક સાહિત્ય અનેક રૂપે ફાલ્યું છે. તેનાં અનેક વિશિષ્ટ અંગે છે. તે સર્વ જો કોઈ પણ એકજ સાક્ષરનાં કાવ્યોમાં જોવાં હોય તો તે શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં મળશે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી નરસિંહરાવ આધુનિક કાવ્ય સાહિત્યના પ્રતિનિધિ યોગ્ય રીતે ગણાયા છે. તેમણે ૧૮૮૭માં ‘કુસુમમાલા’ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં જણાવ્યું હતું કે પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાય છે તેનો પરિચય ઉઘાડરણી દ્વારા કરાવવો એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો. પણ તેમના વિશે કાંઈ પણ વિશેષ કહેવા પહેલાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અક્ષર વિશિષ્ટ રૂપે તપાસવાની જરૂર છે.

હલપત નર્મદના યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર જે અક્ષર થયેલી તે પ્રધાન પણ આપણા વિચારો ઉપર. તેની ખરી સર્વ-દેશીય અક્ષર તો જ્યારે આપણા લેખકોએ ઉચ્ચ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી ત્યારે થઈ અને તેથી આખા સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાયું. અંગ્રેજી સાહિત્યની અક્ષર કેવળ અંગ્રેજી સાહિત્યની જ નહિ પણ આખી દુનિયાના સાહિત્યની ગણુવી જોઈએ. અંગ્રેજોના સંબંધથી હિંદુસ્થાન જેમ દુનિયાનાં બહો સાથે સંબંધનમાં આવ્યું તેમ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપણું સાહિત્ય પણ જગતનાં સાહિત્ય અને વિચારબલોના સંપર્કમાં આવ્યું. અને આપણું પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય આપણા ઉપર જે અત્યારે અક્ષર કરે છે તે પણ એક બાળુ આપણા જૂના સાહિત્ય તરીકે અને બીજી બાળુ જગતના સાહિત્યના અંશ તરીકે. આ અનેક બલોનાં મહામંથનમાં આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા વિચારોનું પૂર

આવ્યું. આ સાથે કાવ્યસાહિત્યમાં એક ખીજે ફેરફાર પણ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. દલપતરામ નર્મદાશંકરમાં પશ્ચિમના વિચારોની અસર છે; તેથી ઉપર કહી ગયો તેમ કાવ્યનો ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક મટ્યો. પણ આ પરિણામ ધણે અંશે કેવળ ઉચ્છેદક હતું. તેથી કાવ્યનો ઉદ્દેશ સંપ્રદાય કે ભક્તિ સિવાય ખીજે હોઈ શકે એમ થયું પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું જોઈએ એ વિશે કંઈ ચોક્કસ વિચારો અસ્તિત્વમાં આવેલા નહિ. પશ્ચિમનાં અને આપણાં પ્રાચીન કાવ્ય અને સાહિત્યની અર્થાથી કાવ્યમાં પ્રધાનપણે કલા હોવી જોઈએ એ દૃષ્ટિનો નવીન રીતે આગ્રહ થયો. આ રીતે કાવ્યનું વસ્તુ અને બાહ્ય સ્વરૂપ બંને વિશે અભ્યાસપૂર્વક વિચારો બંધાતાં મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે કાવ્ય કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય બન્યું. કલા સર્વોપભોગ્ય હોવી જોઈએ એ સૂત્રનો અર્થ જેઓ એમ કરતા હોય કે બધા માણસો કાવ્ય સમજીને રસ લે એવાં કાવ્યો તે જ કાવ્યો બન્યા, તો એવાઓને મતે આ પરિણામ કદાચ અનિષ્ટ ગણાય. પણ હાલ ખીજા દેશોમાં પણ કાવ્ય એ અર્થમાં સર્વોપભોગ્ય નથી. ઈંગ્લેન્ડ જેવા કેળવાયેલા દેશમાં કવિઓ લોકપ્રિય હોય છે, લોકો તેમનો આદર કરે છે, તેમનાં કાવ્યોની પ્રશંસા પણ કરે છે પણ તેમના કાવ્યો વાંચતા કે સમજી શકતા નથી તો આપણા જેવો દેશ જ્યાં ધણો વર્ગ બિલકુલ કેળવણી વિનાનો જ છે ત્યાં વિદ્વાન અને અશિક્ષિત વચ્ચેનું અંતર એટલું મોટું હોય તેમાં નવાઈ શી? સર્વ સમજી શકે એવાં કાવ્યો પણ હોઈ શકે અને એવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં નથી એ શોચનીય છે પણ એટલા માટે એવાં ન હોય એ કાવ્યો જ નહિ એમ ન કહી શકાય. પણ આધુનિક સાહિત્ય સામેની આ ફરિયાદમાં કંઈક તથ્યાંશ છે ખરો. કવિને વાણી અને અર્થના, વિચારના ઉપાદાનથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની છે તેથી તે તે ભાષા બોલનાર લોકોના જીવનથી અજાણ પડી શકતો નથી. લોકોમાં રહીને જ તે પોતાના હૃદયની વિશાળતા

પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી ગમે તેવી સૃષ્ટિ રચી શકે. પણ આપણું આધુનિક કવિહૃદય પરદેશના સાહિત્યથી ઘડાયું, પોષાયું. તેથી શબ્દો અને વાક્યો અંગ્રેજી શૈલીનાં અને વ્યંગ્યાર્થનાં વપરાવા માંડ્યાં એટલું જ નહિ પણ કલ્પના પણ અંગ્રેજી વિચાર અને ભાવનાની ભોંયપર પોતાની રચના કરતાં શીખી. પોતાના લોકો નરક તેની દૃષ્ટિ કોઇ પરદેશીના જેવી ધૃત્યાયુક્ત થઇ ગઇ. કાવ્યનું સમસ્ત વાતાવરણ પરદેશી થઇ ગયું. આ પરિણામ, હોય ત્યાં, કોઇ ઉદાહરણથી સાબીત કરી શકાય નહિ માત્ર અનુભવથી ઓળખી શકાય. એવાં કાવ્યો લોકહૃદયને સ્પર્શી ન શકે. લોકોની કલાભિરુચિ જીવિ પારના આત્માના કોઇ અગમ્ય ઊંડાણમાંથી સ્ફુરે છે. ત્યાં જઇ પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવો એ કવિનો વિરલ અધિકાર છે. લોકો તરફના સર્વવ્યાપી પ્રેમ વિના એ બની જ ન શકે. પણ આ આપણી પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ છે અને આપણા જીવનમાં ઝાઝું ટકે એમ લાગતું નથી.

ઉપર કહેલી સામાન્ય ચર્ચા શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ સંબંધી મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે, અને તેનો નિર્ણય સમય જ કરી શકશે. પણ ખિલકુલ મતભેદને અવકાશ ન હોય તેવા તેમનાં કાવ્યોના ગુણો છે. તેઓ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે અને શબ્દો બહુ વિચારીને વિવેકથી પસંદ કરીને વાપરે છે. ‘જ’ ‘ને’ ‘કંઈ’ જેવા અપુષ્ટ શબ્દો તેમનામાં વિરલ જ દેખાશે. તેમને સંગીતનો સારો અભ્યાસ છે અને તેમણે ધણાં સુગેય કાવ્યો લખ્યાં છે. પશ્ચિમનાં Lyrics સંગીતકાવ્યો, કે હર્મિકાવ્યોના જેટલા પ્રકારો છે તે લગભગ સધળાનો તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે, છંદોનાં નવાં તેમજ જૂનાં સંવાદી રૂપો તેમને સિદ્ધ છે. તેમનાં કાવ્યો સુશ્લિષ્ટ અને દૃઢબન્ધવાળાં છે. વિષયની દૃષ્ટિએ, આપણા રસજ્ઞ વાર્તિકકાર શ્રી આનંદશંકર કહે છે તેમ તેમની વિશિષ્ટતા પ્રકૃતિના કવિ તરીકે છે. તેમણે પ્રકૃતિના નવા પ્રદેશો શોધી આપ્યા નથી પણ તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિનાં અખૂટ સૌંદર્યવાળાં અંગો

અન્ન, તારક, નિશા, કેકિલ, રજની વગેરેનાં વર્ણનો છે; એ વર્ણનો કેવળ બાલ્ય પદાર્થોનાં નથી પણ એક સંસ્કારી હૃદયનાં પ્રતિબિંબો છે. તેમનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યોમાં, ઇશ્વરની પ્રાર્થનાઓમાં અને તેમની કરુણ પ્રશસ્તિમાં શ્રદ્ધાળુ મનન છે અને માનવહૃદયના ઊંડા ભાવોનું સ્ફોટન છે. તે સિવાય અનેક આછા ઘેરા ભાવોનાં લલિત કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે. એકવિન આનોદહના Light of Asia 'જન્મ્યુ-જ્યોતિ' નું તેમણે રસિક ભાષાન્તર આદર્યું છે જો કે જાણકીયની જ્યેષ્ઠ પશ્ચિમમાં પ્રતિબિંબિત થઇ એ પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ ગૂજરાતીમાં ઝીલવા કરતાં મહત્તર કાર્યો એમની પ્રતિભાને યોગ્ય ધણું હોય. તેમણે અનેક રીતિઓ અજમાવી છે, અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કર્યા છે, 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' જેવાં ખંડકાવ્યો લખ્યાં છે. આ સર્વ પ્રકારોનાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' કાવ્ય કાન્તના તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ, મણિશંકર રતનજી ભટ્ટના (૧૮૬૭-૧૯૨૩) 'વસન્ત વિજય'ની રીતિનું છે. તેમણે સૌથી પ્રથમ ભાવને અનુરૂપ છન્દો ફેરવવાની અને આ ગતનાં ખંડકાવ્યો લખવાની રીતિ શરૂ કરી. આ લેખકનું શોકમય અવસાન હતું હમણાં જ થયું છે અને તેમનાં કાવ્યો વિશે ઘણી ચર્ચા પણ થઇ છે. માત્ર એમની એટલી જ વિશેષતા અહીં નોંધીશું કે બીજા કોઇમાં વિરલ જ જણાય તેવી તેમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને રીતિની અનુરૂપતા છે. જે નવા ભાવો અને વિચારો આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થવા મથતા હતા તે પોતાને અનુરૂપ વ્યંજન એમનામાં મેળવે છે. પ્રાસની નવીનતા, છન્દોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણું, ભાવની મુદ્દતા ઋણુતા-ઉદારતા, શૈલીનું લક્ષ્યવેદિત્વ અને આખા કાવ્યમાં ભાવની સમગ્રતા એ એ સર્વમાં તેમની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

તેમની કલાનું સૌંદર્ય નિરવલ છે. તેમની પંક્તિએ પંક્તિએ જાણે વાગ્મધુ ટપકે છે. તેમને જૂનાં વૃત્તો અને શબ્દોના સૌંદર્ય માટે એટલો આદર હતો કે તેમાંથી કોઈ ઉપર એમણે અત્યાચાર કર્યો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે સાહિત્યમાં એમણે નવા પ્રયોગો કર્યા નથી. ખંડશિખરિણી અને અંજનીગીત પ્રથમ એમણે લખ્યા અને ગેય પદો પણ કેટલાંક લખ્યાં છે. તેમના જેવો પ્રયત્ન, હૃદયને ભેદી નાખે એવો, કરુણ (tragical) અન્યત્ર ભાગ્યે જ મળશે. પણ તેમનામાં વિષયની વિવિધતા એટલી છે. તેમનાં ધણાંખરાં કાવ્યો કરુણ પ્રેમ ઉપર છે અને ઉત્તરવયનાં કાવ્યો સંપ્રદાયની છાયામાં આવે છે.

તેમના સાહિત્યમિત્ર શ્રી અલવંતરાયનાં કાવ્યની ધારી તેમનાથી બલકે આધુનિક બીજા કવિઓથી સ્વતંત્ર અને જૂદા જ પ્રકારની છે. લશ્કરની જમાવટથી કૂચ કરતા તેમના વિચારોને છન્દમાં યતિસ્વા-નંદ્યવાળો પૃથ્વી અનુકૂળ પડ્યો છે અને વ્યૂહમાં મિલ્ટનના જેવા સળંગ પંક્તિઓના ખંડો અને અંત્રેજીના અનુકરણના સોનેટો અનુકૂળ પડ્યા છે. શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં અને છન્દોના યતિમાં તેઓ સિદ્ધાન્તથી વિલક્ષણ જૂટ લે છે. તેઓ પોતે પોતાની શૈલીને ‘ખડખડી’ કહે છે અને કાવ્યચર્યામાં પણ તેમને ઊંડી દૃષ્ટિ છે. પણ ‘ખડખડી’નો અર્થ રસહીન કરવાનો નથી. અંત્રેજી સાહિત્યમાં આહિનિંગની શૈલી ખડખડી (ragged) ગણાઈ છે અને નારિકેલફલસંમિત વલ્લો મારવેઃ એ વાક્યમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો દીકકાર મહિનાથ એ જ શૈલીના રસનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું કાવ્ય નિડર થઇગમે તે વિષય સ્વીકારે છે. અને મમે તેવા શાસ્ત્રીય અને ફિલસૂફીના વિચારોને કાવ્યમાં મૂકે છે. તેમણે ‘ખેતી’ ઉપર મનોહર કાવ્ય લખ્યું છે, આર્થ સંસ્કૃતિના અવિષ્ય વિશેના વિચારો ‘આરોહણ’માં લખ્યા છે, જગતના ઇતિહાસમાં વિરોધી બંધોના સંઘટ્ટનથી જીવસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ, સંસ્થાઓ વગેરે, વિકાસ પામી તેનું પંડ-પંડપતિના ‘રાસ’ તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે, મધ્યયુગનું

એક મહાકાવ્ય આરંભ્યું છે પણ તે 'તોડેડી ડાળ'નું વૃક્ષ હજી આપણે જોવા પામ્યા નથી. તેમનામાં તાજે જીવાનીનો જીરસો, ઉત્સાહ, પૌરુષ, નવું કરવાનું સાહસ, વિચારગાંભીર્ય છે અને તેમનાં કાવ્યો વિચાર-ભારે છે, કવચિત્ વિચાર-જટિલ છે. તેમનાં કાવ્યોનો સૌથી ઉત્તમ અંશ એ છે કે તેમની કલા હવા ઉપર ક્ષણિક ચિત્ર કાઢતી નથી પણ સ્પર્શક્ષમ વસ્તુનું ધીગું સ્થાપત્યકામ રચે છે. તેમની કલ્પના ગમે તેટલા ઉડુપનમાં વસ્તુસ્પર્શ ખોતી નથી.

આવી જ સ્વતંત્ર ધાટી હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની (૧૮૫૬-૧૮૯૫) છે. વીરરસને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ વિચાર છન્દ સીતિ શબ્દના એકસરખા વેગથી ઉત્સાહ અને વીર્ય વ્યંજિત કરી શકે છે. તેમની હોરીઓ રેખતા લાવણીઓ મુગેય અને વીર્યવાન છે.

અંગ્રેજીથી કંઈક ઓછી પરદેશી એવી ફારસીની પણ આપણા સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે. તે સૌથી પહેલાં ખાલાશંકર ઉદ્યાસરામમાં (૧૮૫૯-૧૮૯૮) શરૂ થાય છે. તેમનો ફારસીનો અભ્યાસ સારો હતો, કેટલાંક ફારસી કાવ્યોનો તેમણે અનુવાદ કરેલો છે, અને એ જ દગ્ગની મુજરાતી ગઝલો પણ લખી છે. છતાં તેમની ગઝલોમાં ફારસી શબ્દોની એટલી જમાવટ નથી. તેઓ સંસ્કૃતના પણ સારા અભ્યાસી હતા અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પણ પુષ્કળ આવે છે. તેમની વિશેષતા સુશીના જેવી મસ્તિમાં છે, અને કોઈ અલબ્ધ સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ માટેના દિલ્લના ઊંડા દર્દમાં છે. તેમની કલ્પના પ્રગલ્ભ અને પ્રમત્ત છે. એ પ્રમત્તાવસ્થામાં શબ્દો અને કોઈ વાર વિચારવિવેક સંબંધી અત્યંત છૂટ લે છે. વિષયની વિવિધતા પણ તેમનામાં નથી અને કાવ્યો તેમણે ઘણાં થોડાં લખ્યાં છે, પણ જેટલાં લખ્યાં છે તે બધાંમાં મસ્તિનો રસ છે. તેમના ફારસી અને સંસ્કૃત યાનથી પડિત કવિ જગન્નાથ કંઈક યાદ આવે છે. બન્ને મસ્ત, બન્નેનું વલણ જૂના નિયમો સામે છૂટ લેવાનું, અને કદાચ આકસ્મિક પણ ખ્યાન ખેંચે એવું સરખાપણું-બન્નેનો શિખરિણી ઉપરનો કાણુ. વિદેહ

સાક્ષરોમાં મણિશંકર અને બાલાશંકરનાં કાવ્યો વાંચનારને તર્ક કરી ચિત્તપર ચિરસ્થાયી સંસ્કારો પાડે છે.

એ દ્વારસી કાવ્યસ્ત્રોતને મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ (૧૮૫૮-૧૮૯૦) જૂદી દિશાથી આવી કંઈક વિપુલ બનાવ્યું. તેમની ગદ્યોમાં દ્વારસી શબ્દ પ્રયોગ અને વિચારો વિશેષ છે, તેમની પણ મસ્તી બાલ જેટલી જ પણ વેદાન્તફિલસૂફી અને યોગાનુભવથી તેમનું જ્ઞાત દુરધિગમ્ય અને મસ્તી, શબ્દમાધુર્ય, ગેયતા છતાં તે પ્રસાદ ખોઈ દે છે. આ ક્રમ છેલ્લો રાજવી કવિ કલાપીનો (૧૮૭૪-૧૯૦૦) ઉલ્લેખ કરવો જોઈ એક સમયે તે ગુજરાતમાં ધણાજ લોકપ્રિય હતા અને હજુ મેળુવાનવર્ગ તે વાંચે છે. તેમનાં કાવ્યોનું અનેક વાર દોહન થઈ તે વાંચવા જેવું શું કેટલું છે તે ચોક્કસ થઈ ગયું છે. તેમના સંજ્ઞાકાન્તનો અભિપ્રાય, જો કે તે સમયે બહુ ચર્ચાયા હતા, આજે તો સ્વીકારાશે કે કલાપી કવિ કરતાં સ્નેહી છે. તેની લાગણીઓ જ છે, અને ભાષા પ્રવાહી, આડંબર વિનાની અને સતત વહેતી છે. ખરો કલાકાર અંગત અનુભવને પ્રકટ કરવા પહેલાં તેને જે સ્વરૂપ આપે છે, તે તેમનામાં ક્યાંક જ છે. અને તેમનાં કાવ્યોમાં દિલના દર્દ રાજનિર્ભયતા પણ વ્યક્ત થાય છે. એવાં કાવ્યો ટાળવાને મેં સંભાળ રાખીને કદાચ કેટલાક ટીકાકારોને અતિસંભાળ પણ લાગે. તે જીવ્યાં તો તેમનું ક્ષાત્ર ચૈર્ય પણ તેમાં પ્રદાશિત થાત અને ધણા વિરુદ્ધ પુખ્ત અને પ્રૌઢ બનત. પણ તેમના અકાલ મરણથી એ આપણે કરવાનો જ રહ્યો.

મલબારી અને ખખરદારને નામે સાહિત્યમાં મર્યાદા થયેલ છે. હેરામજી એહેરવાનજી મલબારી (૧૮૫૨-૧૯૧૨) અને અરદેશર ફરામજી ખખરદારનો જૂદો ઉલ્લેખ કરું છું તે તેઓ ગૂજરાત સાહિત્યમાં કેમ રીતે જૂદા પડી ગયા છે માટે નહિ પણ પારસીયંદુ અત્મારે પારસી ગૂજરાતી લખે છે તેમાં આ બે વિરલ અપે છે માટે. મલબારીનું કાવ્યજ્ઞાત દલપત નર્મદની અસરે

કાળમાં શરૂ થયેલું અને તે વિચાર, ભાવ, લાગણી અને ભાષા સર્વમાં શુદ્ધ ગુજરાતી છે. સુધારાનાં અને દેશપ્રીતિનાં કાવ્યો તેમનાં પ્રસિદ્ધ છે પણ કોઇ કોઇ કાવ્યમાં મૃદુ લાગણી અને ઊંડું ચિંતન પણ છે. ખખરદારનાં પ્રથમનાં કાવ્યોમાં દલપતરામની અસર છે પણ પછી તે કાવ્યના સર્વ પ્રદેશમાં દેખા દે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં કાવ્યોમાં તેમણે ‘ચંપેલી’ અને ‘સનાતન અંધાર’ જેવા વિષયો પર લખ્યું છે. પણ તેમની વિશેષતા વીરરસ કાવ્યો અને સ્વદેશગીતોમાં છે. તેમણે અનેક નવીન છન્દો યોજ્યા છે. અને તેના ચમત્કાર તેના ઉચ્ચારમાં, અને છન્દની ચાલમાં છે. તેમનાં કાવ્યો ઉત્તરોત્તર ગંભીર થતાં આવે છે, હળુ ઘણાં કાવ્યોની તેમની પાસેથી આશા રાખીએ છીએ, કોઇ નવા છન્દમાં લખેલા એક મહાકાવ્યની તો તેમણે હમણાં જ આશા આપી છે, સ્વદેશગીતના ભાવ, રીતિ, આપણા સાહિત્યમાં હળુ આધુનિક જ છે એ સર્વ જોતાં તેમને વિશે યથાયોગ્ય અભિપ્રાય બંધાવાને હળુ લાંબું અંતર જોઇશે. અહીં તો વિશિષ્ટ કાવ્યશૈલી માટે અને સતત સાહિત્યસેવાને માટે ઉદ્દેશ કરવો જોઇએ તે સાર્થકમાં સારો કથો છે.

આધુનિક કાવ્યોના વિશિષ્ટ અંગોનું નિરૂપણ કવિ ન્હાનાલાલના ઉદ્દેશ વિના અધૂરું જ ગણાય. તેમનો કવનકાલ હળુ વીસમી સદીથી જ શરૂ થયો ગણી શકાય પણ એટલા સમયમાં તેમણે કાવ્યસાહિત્યમાં વિપુલ ફેરો કર્યો છે. નવી ઢબનાં લાંબાં કાવ્યો અને નાટકો આપણે લાંબે વખતે તેમનાં જ જોવા પામ્યા છીએ. અને પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેથી વધારે સાહિત્ય હળુ તેમની પાસે છે એમ સૌ જાણે છે. તેમણે પ્રજ્ઞના જીવાન વર્મની આશા અભિલાષા ઉત્સુકતાને કલામાં સ્થાપક કરી તેને લગભગ એક વીસીથી મન્ત્રમુગ્ધ કરી રાખ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, ધર્મશ્રી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં નવાં જ સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કલ્પના રમણીય નેટલી જ વિશાલ અને દિગ્ગત છે. સૌંદર્યના કોઇ નવીન જ પ્રદેશો

તેઓ નજર આગળ ખુલ્લા કરે છે. જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસસ્ત્રોત તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વાળ્યું છે. મનને ગલગલી કરે તે તેમજ રસમાં તરબોળ કરે તેવા ભાવો લલિત સંગીતમાં તેમણે સૌકર્યથી ગાયા છે. તેમનું લગ્નગ્રેમનું નિરૂપણ વિવેકી, મર્યાદાશીલ શુદ્ધ અને કુદરત જેવું મોહક રમતિયાળ અને સ્વાતંત્ર્યવાળું છે તેમની ઉપમાઓ ઉત્પ્રેક્ષાઓ નવીન પ્રકારની છે અને છતાં તે અનુભવનિષ્ઠ છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પણ નવીનતાથી તેઓ મોહક છે તે જ નવીનતાથી તેઓ સમ્પત્ત સમ્પત્ત ટીકાને પાત્ર પણ થયા છે. અત્યારે ગુજરાતમાં કોઇ પણ લેખક એમના જેટલો લોકપ્રિય અને તે સાથે જ ટીકાપાત્ર નહિ હોય તેમણે એક નવીજ શૈલી શરૂ કરી છે જે નથી ગણ કે નથી પદ કાવ્યને માટે તેઓ કોઇ પણ પરંપરાથી આવેલી નિયમિત પદરચના આવશ્યક માનતા નથી, માત્ર ડોલન આવશ્યક માને છે. ડોલન તેઓ અંગ્રેજી rhythmને સમાનાર્થ શબ્દ કહે છે અને કહે છે તેઓ કે અંગ્રેજીમાં જે rhythm ગદ્યથી પદને વ્યાવૃત્ત કરે તેમાં નિયમિત તાલ અને લય હોય છે તેવાં એમની શૈલીમાં નથ પણ એ લાંબી ચર્ચા હજી બન્ને પક્ષથી પૂરી થઈ લાગતી નથ અને તેને વિશે મતનિર્દેશ કરવા ઉપરાંત અહીં વિશેષ પ્રસ્તુત પ નથી. એ શૈલી વિશે ગમે તે મત હોય પણ તેમની એ શૈલી ટીકાકારોએ પણ તેમની ગેય કૃતિઓની અપૂર્વ મીઠાશની કદર કરે છે અને તેમનાં કાવ્યોના મધુર વ્યંગ્યનું સ્ફોટન કરવામાં આલ્સ માન્યો છે. તેમના અલંકારો નવીન છે એ ખરૂં પણ ઘણીવાર એ બીજા સાથે ગૂંચાઇ જઇ એકબીજાની શક્તિને હણે છે; અને તેમના માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ જ છે એવી ટીકાને અવકાશ આપે છે. એ લેખકની લોકપ્રિયતામાં નવીનતાનો મોહ કેટલો કારણભૂત છે અને તેમની વિરૂદ્ધની ટીકામાં એકવાર કરેલી અતિપ્રશંસાને પ્રત્યાઘાત કે તેમની રસહીન નક્કોનો કંટાળો કેટલો કારણભૂત । હે તો સમય જ નક્કી કરી શકે.

આ સંગ્રહમાં અનુવાદો, સાહિત્યની એક પ્રવૃત્તિ બતાવવા માટે લીધાં છે. તેમાં ઘણા લેખકોના અનુવાદો લેવાને બદલે દિશા બતાવનારા જે જે લાગ્યા તે તેજ માત્ર લીધા છે. અનુવાદોને કાવ્યસંગ્રહમાં સ્થાન આપવા સંબંધી ઘણો મતભેદ હશે. પણ આ સંગ્રહના ઉદ્દેશને એ આવશ્યક છે તેમાં ભાગ્યેજ મતભેદ હશે. છાયાકાવ્યોથી પણ રસવૃત્તિ ધડાય છે અને તેમની સાહિત્ય ઉપરની અસર અભ્યાસીએ જાણવી પણ જોઈએ. રસદષ્ટિએ, રસમીમાંસાની દૃષ્ટિએ છાયાકાવ્ય જ કાવ્ય હોય તો તે સ્વતંત્ર કાવ્ય જ છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓએ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અનેક વ્યાખ્યાનો લખ્યાં છે તે સઘળાં જો કે શુદ્ધ અનુવાદો નથી તો પણ તે ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે અનુવાદને પણ કાવ્યસાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાવ્યની પડછે સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્કૃત અનુવાદોમાં ખાસ જેમના અનુવાદોની અત્યાર સુધી અનન્ય ખ્યાતિ છે એવા શ્રી કેશવ હ. ધ્રુવના અને મણિલાલ ન. દ્વિવેદી તથા નવલરામના થોડા જ લીધા છે. અંગ્રેજીના પણ અનુવાદો કે અનુકૃતિઓ લીધી છે અને બે બંગાળી અને એક ફારસી અનુવાદ લીધો છે. આપણું સાહિત્ય ક્યાં ક્યાંથી સમૃદ્ધ થાય છે અને તેમાં શી ખોટ છે તે આ ઉપરથી કાંઈક જણાશે.

રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો આપણા શુદ્ધ સાહિત્યથી અલગ રહ્યાં છે એ શોચનીય સ્થિતિ છે. એવા બે નાટકકારો કવિ નથુરામ મુંદરજી (૧૮૬૨-૧૯૨૩) અને કવિ મૂળશંકર મુળાણીનાં ગીતો લીધાં છે; તે સારાં કાવ્યો સાથે પણ સરખાવી શકાય તેવાં છે તે જોતાં આપણા જીવન શિક્ષિત વર્ગે એ અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં કામ કરવા હામ બીડવી જોઈએ.

માનવ હૃદયના સૌથી સૂક્ષ્મ, રહસ્યમય અને જીવંત અનુભવ જ કાવ્યસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. આ રીતે કાવ્ય કે કલાજ પ્રજાનું જીવન ઘટે છે એમ કહેવાય અને એના વિચારો પ્રજાની ભાવિ દિશા બતાવે છે એમ પણ કહેવાય. દલપતરામે સ્વદેશીના, સેવાપ્રતને, ગામ પંચ-

યતો કરવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે અત્યારે ગુજરાતમાં ઓછો વત્તો વ્યક્તિ સ્વરૂપમાં દેખાયો છે. નર્મદાશંકરે જે સાહસ અને પ્રેમશૌર્ય, અને હરિલાલ ધ્રુવે જે તેજસ્વી ઉત્સાહનાં ગીતો ગાયાં છે તે ગૂજરાત ઉપર કેવળ વ્યર્થ ગયાં લાગતાં નથી. અનવરનો સ્પર્શસ્પર્શનો ખોધ, આટલે વરસે પણ જનસમાજમાં ધીમે ધીમે મૂળ ધાલ તો દેખાય છે. હજુ બંગાળામાં છે તેમ, સમસ્ત ગૂજરાતને એક કરી કોઈ મહા ઉત્સાહને પૂરે ચડાવે એવું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં નથી. નર્મદાશંકરે પ્રેમશૌર્ય ગાયેલું તે બંને જુદે જુદે પ્રવાહે સાહિત્યમાં તેની પછી પણ વહ્યું છે. આપણું પ્રેમ ઉપરનું સાહિત્ય આપણા સાહિત્યનો સમસ્ત ઇતિહાસ જોતાં, મગરૂરી ધરવા જેવું અને જેટલું છે. પણ દાંપત્યપ્રેમ સિવાયનાં પ્રેમનાં બીજાં રૂપો, મૈત્રીભાવ, બંધુભાવ, માળાપ તરફનો પ્રેમ, ભાઈ બહેનનો પ્રેમ, એનાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં કેટલાં વિરલ છે ? આપણા જીવનમાં પરિચયમાં આવેલા આપણા ગુરુઓ, આપણા નેતાઓ, આપણા મહાપુરુષો, આપણા કવિઓ સંબંધી કાવ્યો કેટલાં ઓછાં છે ? વળી જેમાં સમસ્ત ગુજરાત, બહુલા અભણ એક સરખો રસ લઈ શકે, જેમાં અનંત રૂપે તરવરતા મનુષ્ય સ્વભાવનું નિરૂપણ હોય એવું સાહિત્ય ક્યાં છે ? બાહ્યસાહિત્યની ખોટ આપણામાં હજી તેવી ને તેવી જ છે. હાસ્યનાં અનેક રૂપોમાં દુલપતરામે અને કંઈક નવલરામે જે મર્માળાં કાવ્યો લખ્યાં તેવાં, લોકો તરફના વિશાળ રસહથી ઉદ્ભવેલાં, અને અભિમાન કે દ્રેષ કે અંગત કડવાશથી કેવળ મુક્ત, એવાં હાસ્યનાં કે કટાક્ષનાં કાવ્યો ક્યાં છે ? દાંપત્યપ્રેમ અને સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય એ બે વિષયો બાદ કરતાં, માનવ હૃદયને રસોદ્બોધક બીજા વિષયો કેટલા ખેડાયા ? મૃત્યુ, શોક, વિષાદનાં કાવ્યો છે. પણ ધર્મ-જ્ઞાતિ, કર્તવ્યનો ઉત્સાહ, આત્મભોગ, સરજ્જતાની કદર, દાનવીરતા, મુદ્દ, મુસાફરી, ઉભરતા જીવનનો આનંદ, વગેરે ઉપર, કૃત્રિમતા કે આડંબર વિનાનાં કાવ્યો કેટલાં જૂજ છે ? આ સર્વ વિષયોનાં મને

મળી શક્યાં તેટલાં કાવ્યો મેં નમૂના રૂપે આપ્યાં છે અને મારે કહેવું જોઈએ, કે તે બધામાં રસનું એક સરખું ધોરણ સાચવવું અશક્ય હતું.

કાવ્યો પસંદ કરવાના ધોરણ વિશે પણ મારે ખુલાસો કરવો જોઈએ. સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વ મેં રસદષ્ટિને આપ્યું છે. તેથી ગૌણ રીતે આધુનિક કાવ્યોનાં વિવિધ અંગોનાં અને જૂદા જૂદા વિષયનાં નિર્દેશક ઉદાહરણો આપવાની સરત રાખી છે. તે સાથે એક જ વિષયનાં કે એક જ રીતિનાં બે કાવ્યોની તુલના થઈ શકે, એક કાવ્યનું અનુકરણ કોઈ વાર મૂળ કરતાં ઝાંખું અને ઉતરતું તો કોઈ વાર મૂળ કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ કેવું હોય છે તે પણ ઉપરની દૃષ્ટિએને અધીન રહીને બતાવી શકાય એવી રીતે કાવ્યો ચૂંટ્યાં છે. કોઈ કોઈ વાર એકાદ કડી શ્લોક કલ્પના કે વિચારને માટે આખું કાવ્ય સંગ્રહમાં લીધું છે તો કોઈ જગાએ કાવ્યમાં એકાદ વાંધા ભરેલા શબ્દ કે વિચારને માટે કાવ્ય છોડી પણ દેવું પડ્યું છે.

તે ઉપરાંત મારે લાંબાં કાવ્યો તરફનો પ્રક્ષપાત પણ વાંચનારના ધ્યાન પર આવ્યા વિના નહિ રહે. આધુનિક કાવ્ય સાહિત્ય ધણુ ખર્ચ દૂંઠાં કાવ્યો, સુક્રાંતકાંતું જ બનેલું છે. આનું એક કારણ—અને કદાચ મુખ્ય કારણ—એ છે કે આપણા ધણા ખરા લેખકોને પોતાની કેળવણીમાં અંગ્રેજી Lyricsનો જ અભ્યાસ કરવાનો હતો—હોય છે; મદા-કાવ્ય હોય છે તો પણ તેની ઊંડી અસર થવા પામતી નથી. આધુનિક મનોદશા, આપણી વધતી જતી નિર્બળતા અને મનની ઉપર ઉતરતી ચંચલતા પણ આમાં કંઈક કારણભૂત છે. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી આપણું મન નાનાં નાનાં કાવ્યોને અનુરૂપ, અને તેથી ધણે ભાગે કલ્પના અને એકાગ્રતા-સમાધિને સતત યોગ આવશ્યક હોય તેવાં લાંબાં કાવ્યોને પ્રતિકૂલ બનતું જાય છે. આથી માસે માસે પ્રગટ થઈ અસ્ત થતું ધણુંખર્ચ સાહિત્ય કાવ્યના ધણા જ આજી રંગવાળું, વસ્તુ સત્ત્વ અને રીતિમાં નિર્બળ, નમાલું બનતું

નય છે. આ સ્થિતિના પ્રતીકાર માટે લાંબાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં ચૂક્યાં છે. પણ તેટલા માટે કોઇ ટૂંકાં કાવ્યોને સંગ્રહની યોજનામાંથી અલિપ્ત કર્યા નથી એ વાંચનાર જોઇ શકશે.

સંગ્રહ કરવામાં સંગ્રાહકના પોતાના અભિપ્રાયો કાવ્યની ચૂંટણીમાં પ્રવૃત્ત થાય એ ઇષ્ટ હોય કે ન હોય તો પણ અનિવાર્ય તો છે. વળી રસજ્ઞો એ પણ સમજી શકશે કે ઉત્તમ કાવ્યોની-માત્ર ઉત્તમ કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં છે તે કરતાં, એ ચૂંટણીમાં વિષય, રીતિ, વિચારવહનો, ઐતિહાસિક ફેરફારો વગેરેની દૃષ્ટિ દાખલ થતાં ચૂંટણી વધારે મુશ્કેલ બને છે. રસનું ધોરણ જરા પણ રસેતર દૃષ્ટિથી વિશિષ્ટ બનતાં પસંદગી કરવી વધારે કઠિન બને છે અને તે પસંદગીમાં અંગત રુચિ નિર્ણાયક બનવાનો સંભવ ઘણો વધારે છે. આ કારણોથી, વાંચનારને કે સાક્ષરવર્ગને આમાં જે કંઇ ત્રુટિ દેખાય તે સમર્થિત નહિ તો ક્ષમ્ય તો થશે જ એવી આશા રાખું છું.

કાવ્યોની આનુપૂર્વીમાં કોઇ ક્રમ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન કદાચ કોઇને ઊઠશે. કાવ્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે એવું એક અંગ્રેજી ટીકાકારનું વચન છે તે મુજબ આપણા સમસ્ત જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશ પર આપણું કાવ્ય શી સમીક્ષા કરે છે તે બતાવવાનો મારો કંઈક હેતુ છે. પણ આવા સંગ્રહમાં આવી શકે તેથી વધારે હેતુ આરોપવાથી કાવ્યો સમજવામાં ઉલટો વિશ્લેષ થાય અને તેના લેખકને અન્યાય થાય તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ સમજું છું.

સંગ્રહ માટે કાવ્યો જ્યાં લાંબાં લાગ્યાં ત્યાં અને તે સિવાય તેમ કરવાની જરૂર લાગી ત્યાં કેટલોક ભાગ છોડી દીધો છે. જે ચાર જગાએ જરૂર લાગી ત્યાં મેં શબ્દ ઉપર દીપ આપી છે તે સિવાય કોઇ કાવ્યની ટીકા મેં કરી નથી, અને જ્યાં સુધી યોગ્ય ચર્ચા થઇ, અંગત ભાવોથી નિર્ભિન્ન સર્વ કાવ્યોની તુલના થઇ નથી ત્યાં સુધી, આવા સંગ્રહમાં મારી પોતાની ટીકા આપવી હું નાજખી

ગણતો નથી. કર્તાની પોતાની ટીકા હોય, કે કર્તાના પુસ્તક સાથે કોઇ બીજા લેખકની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હોય ત્યાં, તે કાવ્યને ઉપકારક ગણી લીધો છે અને તે સિવાય જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરની ટીકા મળી આવી ત્યાં તે ટિપ્પણમાં આપી છે અને ત્યાં પણ ઉપલબ્ધ હોય તેટલી બધી આપવાને બદલે માર્ગદર્શક હોય તેવી થોડી જ આપી છે. સ્થલસંકે-અને લીધે આ ટીકામાંથી પણ થોડો ભાગ છોડી દેવો પડ્યો છે. આવી કાપકૂપ કરવામાં મૂળ અર્થને હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રૂપી છે પણ આવી હાનિ થવાનો સંભવ ઘણો છે તે હું જાણું છું. જોડણીની હાલની અનિયત સ્થિતિમાં મૂળ લેખકની જોડણી રાખવાનો નિયમ રાખ્યો છે. આ સર્વમાં સરતચૂકથી જે જે દોષો થયા હોય તે માટે લેખકોની ક્ષમા ચાહું છું.

અન્તે આ સંગ્રહ માટે સર્વ લેખકોએ પોતાનાં કાવ્યો લેવા મને સંમતિ આપી તે માટે તેઓ સર્વની, અને વિશેષ કરીને શ્રી અરદેશર ફરામજી ખુખરદારે સંગ્રહને માટે તેમના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ ‘સંદેશિકા’નો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા કાન્તમાલાના સંપાદકોએ તેની હાથપ્રતનો ઉપયોગ કરવા આપ્યો તે માટે આભારી છું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક નિયત કર્યું છે તે માટે એ સંસ્થાનો પણ આભાર માનું છું.

જેઠ વદ ૧૦/૮૦
અમદાવાદ.

} રામનારાયણ વિ. પાઠક.

અનુક્રમણી

૧ અપાવરણ પ્રાર્થના	૧
૨ કાડિંનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના	૨
૩ મ્હારે જીવન પંથ ઉગ્ગલ્ય	૨
૪ મંગળ મંદિર ખોલો	૫
૫ તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ	૫
૬ સનમની શોધ	૬
૭ કુલહોવસ્લાહ	૭
૮ પ્રાર્થના	૮
૯ સત્ય સનાતનને	૯
૧૦ જય જય દેવ હરે	૯
૧૧ નામસ્મરણ	૧૦
૧૨ હરિ તૂં હરિ જોખનિયું આપે—	૧૧
૧૩ હિંદ પર આશીર્વાદ	૧૨
૧૪ ગુજરાત	૧૨
૧૫ પિતૃતર્પણ	૧૭
૧૬ અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને—	૨૧
૧૭ અર્પણ, જીવનસખાને	૨૨
૧૮ ઉપહાર	૨૩
૧૯ પરમ પ્રિય કુલચંદ	૨૪
૨૦ ઉત્સર્ગ—કલાપીને	૨૪
૨૧ ગુજરાતનો તપસ્વી	૨૫
૨૨ કલાપીને સંબોધન	૩૬
૨૩ સાક્ષર સમક	૩૭
૨૪ મનુષ્ય અને કુદરત	૩૯
૨૫ શાંત સ્વસ્થ કેસરી	૪૧

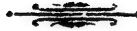
૨૬ વિકરાળ વીર કેસરી	૪૨
૨૭ વરસાદ	૪૪
૨૮ નાનકડું બહેણીયું	૪૪
૨૯ સુરતથી મુખાષ્ટ આવતા દરિયામાં ચંદનીની શોભા	૪૫
૩૦ કોકિલાને	૪૫
૩૧ રાત્રિયે કોયલ	૪૭
૩૨ ચંપેલી	૪૮
૩૩ રાજહંસ	૫૨
૩૪ પંખેરૂં જા વન ઉડી	૫૨
૩૫ ઉષાનું ગીત	૫૩
૩૬ કુટિલ ચંદ્ર	૫૪
૩૭ એકાકી ચંદ્રમા	૫૪
૩૮ ખીલેલી ચંદા	૫૫
૩૯ ઝીણા ઝીણા મેહ	૫૬
૪૦ સાગર અને શશી	૫૭
૪૧ શરદ પુનમ	૫૮
૪૨ દીવાદાંડી દર્શન	૬૧
૪૩ સરોવર	૬૨
૪૪ રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન	૬૩
૪૫ છાંડી રજની	૬૪
૪૬ આકાશને	૬૫
૪૭ સનાતન અંધાર	૬૬
૪૮ આરોહણ	૬૯
૪૯ ગિરનારને ચરણે	૭૪
૫૦ ધણુ	૭૬
૫૧ અષ્ટપદી	૭૯
૫૨ પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય	૮૧

૫૩ નવયૌવના	૮૨
૫૪ દેવયાની	૮૬
૫૫ મ્હારે જોષએ ગુલાબ અને કેવડા જે	૯૦
૫૬ વીરાંગના	૯૧
૫૭ કાઠિયાણીનું ગીત	૯૧
૫૮ યુદ્ધમાં પ્રયાણ	૯૩
૫૯ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૯૫
૬૦ પિયુનું પ્રયાણ	૯૯
૬૧ વાટચ જોતી	૧૦૦
૬૨ પ્રોષિતભર્ગ્ગકા	૧૦૧
૬૩ સીતાજીનું ઘોળ	૧૦૨
૬૪ ઉર્મિલા	૧૦૪
૬૫ વદાય	૧૦૯
૬૬ વિરહ	૧૧૦
૬૭ પંખીડાં	૧૧૧
૬૮ મેઘદર્શન	૧૧૧
૬૯ ચક્ષુનું ગૃહ	૧૧૩
૭૦ વિરહિણી	૧૧૫
૭૧ વધામણી	૧૧૭
૭૨ હાલરડું	૧૧૮
૭૩ પારણું	૧૧૯
૭૪ વિલાસની શોભા	૧૨૦
૭૫ રંગનિદાન	૧૨૮
૭૬ પહેલાં અને હવે	૧૩૦
૭૭ મત્ત અનિલ	૧૩૦
૭૮ વસંત વિજય	૧૩૩
૭૯ એમલવાળો	૧૪૦

૮૦ મનોહર મૂર્તિ	૧૪૯
૮૧ અગ્નિહોત્ર	૧૫૦
૮૨ સૌંદર્ય	૧૫૧
૮૩ ચાર શિરાઝી	૧૫૩
૮૪ નાદાન યુલયુલ	૧૫૫
૮૫ નાયકનું આયશ્રિત	૧૫૬
૮૬ ઉદ્દગાર	૧૫૭
૮૭ જીનું પિયેરધર	૧૫૭
૮૮ સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ	૧૫૮
૮૯ ચક્રવાકમિથુન	૧૫૯
૯૦ બિલ્વમંગળ	૧૬૪
૯૧ તમ્બુળ	૧૭૨
૯૨ દર્શન	૧૭૫
૯૩ કલાંત કવિ	૧૭૮
૯૪ સૃષ્ટિ સમશ્યા	૧૮૬
૯૫ ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં	૧૮૮
૯૬ તરકાલ મહિમા	૧૯૧
૯૭ બેદના પ્રશ્નો	૧૯૨
૯૮ અગતિ ગમન	૧૯૩
૯૯ હૈયાનાં હેત	૧૯૪
૧૦૦ માનસ સર	૧૯૫
૧૦૧ કવિનું એકાન્ત	૧૯૬
૧૦૨ સાથી ઓ મહારા !	૧૯૭
૧૦૩ હૈયાસૂનાં	૧૯૮
૧૦૪ બજુકારા	૧૯૯
૧૦૫ સહીયરને	૨૦૦
૧૦૬ સખીને આમંત્રણ	૨૦૦

૧૦૭ કૂલડાંકટોરી	૨૦૧
૧૦૮ યુગ મુખારક	૨૦૨
૧૦૯ રણુતો ધીરાનું	૨૦૩
૧૧૦ શુકનની ધડીઓ	૨૦૪
૧૧૧ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના	૨૦૫
૧૧૨ કર્તવ્ય	૨૦૬
૧૧૩ સુખદુઃખ	૨૦૮
૧૧૪ આપની યાદી	૨૦૯
૧૧૫ જગતની ગર્જની	૨૧૦
૧૧૬ રાસ	૨૧૧
૧૧૭ પ્રેમરસ	૨૧૩
૧૧૮ પરમ ધન પ્રભુનાં લેણે લોક	૨૧૩
૧૧૯ જીગરનો ચાર	૨૧૪
૧૨૦ અંતિમ પ્રાર્થના	૨૧૬
૧૨૧ મૃત્યુલેખ	૨૧૬
૧૨૨ રાસકડાં નવ દરશો કોઈ શોક	૨૧૭
૧૨૩ ચોટી	૨૧૮
૧૨૪ શ્રાવણી અમાસ	૨૧૯
૧૨૫ વધવા બહેન બાળાને	૨૨૧
૧૨૬ પ્રતિગા	૨૨૩
૧૨૭ મુહૂર્ત-રત્નેહનમ માલશે ટુટી ગયો	૨૨૪
૧૨૮ અંતરનો અભિલાષ	૨૨૫
૧૨૯ તૃપ્તિ	૨૨૫
૧૩૦ ચરહનું આંસુ	૨૨૮
૧૩૧ નેપ્રયોગ	૨૨૯
૧૩૨ રંગનો ઓચાર	૨૩૦
૧૩૩ સદ્ગુણિ અને આર્તરવ	૨૩૧

૧૩૪ દિવ્ય યોજના	૨૩૨
૧૩૫ મૃત્યુનો મહિમા	૨૩૪
૧૩૬ મૃત્યુ અને સનાતન જીવન	૨૩૫
૧૩૭ હું તો કુબ્જો છું	૨૩૬
૧૩૮ હું કુબ્જ બવસાગરની મધ્ય	૨૩૭
૧૩૯ દુનિયાં-ખિયાળો	૨૩૮
૧૪૦ અમર આશા	૨૩૯
૧૪૧ માયાનો તિરસ્કાર	૨૪૦
૧૪૨ નિર્વાણપદ	૨૪૧
૧૪૩ વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
૧૪૪ અભાનોર્મિ	૨૪૨
ટિપ્પણ	૨૪૪
કાવ્યની પહેલી કીટીની સૂચી	૨૭૮
લેખકોની સૂચી	૨૮૩

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ બીજો

૧

અપાવરણ પ્રાર્થના

અન્તરની શ્રુતિ બોલો, ઓ તાતજી !

અન્તરની શ્રુતિ બોલો

વેદનાં વાયક બોલો, ઓ તાતજી !

વેદનાં વાયક બોલો !

“ હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલ્કમ્

સત્ત્વં પૂષ્પજપાત્રણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ! ”

સુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યનું મુખ બન્ધ જે,

ઉઘાડી આપ તું, પૂષ્પ ! સત્ય ધર્મદ્વિગર્થ તે !

વેદનાં વાયક બોલો, ઓ તાતજી !

વેદનાં વાયક બોલો !

અન્તરની શ્રુતિ બોલો, હો તાતજી !

અન્તરની શ્રુતિ બોલો !

મણિશંકર

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :
 આસપાસ અન્ધાર છે: રજની ઠાળી ધોર :
 દૂર રહો ધરથી ધણો, પગમાં લેશ ન જોર !
 ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !
 પદ રક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદ પર પાડી પ્રકાશ:
 એકજ પદ માગું, નહીં આગળનો અભિલાષ !
 ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !
 ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થિત આમ :
 દોરો, તાત ! દયા કરી, પહોંચું જેથી ધામ !
 ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !
 માર્ગ નિરખવા ચાહતો, પસન્દ કરવા તેમ :
 પણ હાવાં પ્રાર્થું, પિતા ! દોરો આપજ એમ !
 ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

મણિશંકર

“મહારો જીવન પંથ ઉજાળ્ય”

(રાગ રહાડ)+

પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી

મુજ જીવન પંથ ઉજાળ્ય

પ્રેમલ૦

+ ‘દયાસિંધુ ત્હારે બારણે પુકારું દીનબાલ’—એ ચાલ.

ફર પડ્યો નિજ ધામથી હું,
 ને ઘેરે ધન અધાર,
 માર્ગ સૂઝે નવ ઘેર રજનિમા,
 નિજ શિશુને સંભાળ્ય;
 મ્હારે જીવન પંથ કિમળ્ય.

પ્રેમલ૦ ૧

ડગમગતો પગ રાખ્ય તું સ્થિર મુજ;
 ફર નજર છો ન જાય;
 ફર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન,
 એક ડગલું બસ થાય,
 મ્હારે એક ડગલું બસ થાય,

પ્રેમલ૦ ૨

આજ લગી રહ્યો ગર્વમા હું, ને
 માગી મદદ ન લગાર,
 આપ બસે માર્ગ જોઈને ચાલવા,
 હામ ધરી મૂઠ બાળ;
 હવે મારું તુજ આધાર,

પ્રેમલ૦ ૩

અબકબર્યાં તેજથી હું લોભાયો,
 ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ;
 વીત્યાં વર્ષો ને લોપ્ય સ્મરણથી,
 સ્ખલન થયાં જે સર્વ;
 મ્હારે આજ થકી નવું પર્વ.

પ્રેમલ૦ ૪

ત્હારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મ્હને પ્રભુ !
 આજ લગી પ્રેમભેર,
 નિશ્ચે મ્હને તે સ્થિર પગલેથી;
 ચલવી ખોચાડશે ઘેર,
 દાખવી પ્રેમલ જ્યોતની સેર.

પ્રેમલ ૫.

કર્મ ભૂમિ કળણ ભરેલી,
 ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
 ભસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો,
 સર્વ વટાવી કૃપાળ
 મુને ખોચાડજે નિજ દાર.

પ્રેમલ ૬

રજનિ જશે, ને પ્રભાત ઊજળશે,
 ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ;
 દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર,
 મ્હારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાળ,
 જે મ્હેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર.

પ્રેમલ ૭

નરસિંહરાવ

૪

મંગળ મંદિર ખોલો

(લૈરવી રાગણી.)

મંગળ મંદિર ખોલો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યું,

દ્વાર જોલો શિશુ બોળો;

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને કરમાં લ્યો, લ્યો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

નામ મધુર તમ રટ્યો નિરન્તર,

શિશુ સદા પ્રેમે ખોલો;

દિવ્ય તૃષાભર આવ્યો બાલક,

પ્રેમ—અમીરસ દોળો,

દયામય !

મંગળ મંદિરે ખોલો !

નરસિંહરાવ

૫

તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ.

તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ, તુંહી રે.....

હું તો નીરખું તુજને ઠામ ઠામ..... (૨)

મનમાં જોયું ને, મંદિર જોયું ને, જોયો સકળ સંસાર,

આ પ્રહાંડની માળા જોઇ વળી પણ નહિં આવ્યો પાર
સઘળે જ્યોતિ તારી રે...હું તો

આ તનનો રંગ મ્હોલ બનાવ્યો ને માંહિ ભર્યો દરબાર,
અનહદ વાગ્ન વાગી રહ્યાં વળી, જીવ બને એક તાર.

ચમકી જોતી તારી રે...હું તો

મૂળશંકર

૬

સનમની શોધ

પેદા થયો છું દૂંદવા તુંને, સનમ !

ઉમ્મર ગુઝારી દૂંદવાં તુંને, સનમ !

છે દુશ્મનો લાખો લુલાવા રાદ ને,

દુશ્મન બનાવી ચાર અંગપો, સનમ !

૧

ગફલત મલી હું, જાલિમે કાબિલ એ,

જૂદાઇ ચારોની મજા એને, સનમ !

જે રાદદારીમાં અમેને લૂટતું,

ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

૨

તારી મદદ કોને હશે માલુમ નહીં.

શું ચારના દુશ્મન સહે ચારી ! સનમ !

પાંચે નમાઝે જુકતાં તારે કદમ

આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ, સનમ !

૩

છો દમબદમ ખંજર રમે તારૂં દિલે,

કાશર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !

તું માફ કર દિલદાર દેવાદાર છું

છે માફ દેવાદારને મારા, સનમ !

૪

કાંઈ નજરબક્ષી થવી લાઝિમ તને,
ગુજરાનનો દૂકડો ઘટે દેવો સનમ !
પેદા થયેને ના ચૂમી તારી હિના,
પેદા થયો છું મોતમાં જાણે, સનમ !

૫

શાને કસે છે મુક્ત આ લાચારને ?
દાવો મુનાનો છે હમારો ના, સનમ !
પત્થર બની પેદા થયો છું પહાડમાં,
છું ચાહનારો એય તુંથી છું, સનમ !

૬

કલાપી

૭

કુલહોવલ્લાહ

૧

કહો દે, હશ એક જ, એક જ છે;
સંસારથી પાક, પવિત્ર જ છે;

નથી જન્મ લીધો—

નથી જન્મ દીધો—

—કદિ કે કુખથી,

—કદિ કે જનમી;

નથી ખેશબિરાદર એક વળી,

ખલકે,

ફલકે,

નાહિ કોઇ સ્થળે.

૨

ખુદ આપ જ આપ થકી પ્રકટી,
પ્રકટાવી દિધી સહ ખલક તને;

ધર્મ નામ ખુદા

રહ્યું યાદ સદા;

ધણ એક જ, એક જ, એક જ છે.

કરીમ મહુમદ માસ્તર

૮

પ્રાર્થના

પૃથ્વી—

પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજો: સકલ અન્ય એમાં લહું.
જુએ શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વર્ણો જુએ-હી ફરિ ફરી તરંગો ઉપર
પ્રસારો નિજ મેલ શીલુ વમળો અરે કીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.

અરે સરિત માહરા હવનની ! અરેરે, પ્રભો !
વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાં થકી એહવાં ?
હશે પવનસન્તતિ ? ઉદ્ધિની જ વેલા હશે ?
દોસે નહિ દોસે અગર તિમિરગર્જિત આત્મમાં
ધસે વર્ણો ધસે ત્યહાં થકો તરંગજૂથો જ એ ?

અદૃષ્ટ-ભવથી વળી જિગરના જુના પાપથી
ખચાવ ! જય આપ ! આ વિમલ સ્રોત પોતા પછે
વહે, સલિલ આધઅર્ધ્ય પ્રસરાવતો, હે પ્રભો ! ૧૪

બલવંતરાય

૯

સત્ય સનાતનને

પદ: બિહાગ, ત્રિતાલ.

વિમલ રજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે;
ચંદ્રમા આરતિ કરે, સદસ્ય કિરણે તે સત્ય સનાતનને.
અગણ્ય તારકાવલી, ચતુર્દિશ રહે ઉજ્જવલી;
મંગલ કનકદીપ ગગને ગગને, વિમલ. ૧
પુષ્પોનો સુરભિ શ્વાસ. ઉઠે છે ધૂપનો વાસ,
કાનન કુસુમભાર, અર્પે છે ચરણે; વિમલ. ૨
પર્વત-કંદરે જાઇ, શુભ શંખ બજાવી;
પવન પૂજે તેને, આમરવ્યજન. વિમલ. ૩
અમૃતના અધિકારી, અમે સહુ નરનારી:
અમે આરતિ કરિયે, પ્રકૃતિની સાથે. વિમલ. ૪
જ્ઞાનનો પ્રદીપ જવાલી, પ્રેમની સુવાસ ઢાળી;
શતકંઠે કંઈ ગાન સુમધુરતાને, તે સત્ય સનાતનને નાથ વિમલ. ૫
ભોળાનાથ સારાભાઈ.

૧૦

જય જય દેવ હરે

(પ્રબંધ)+

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
શ્રી-મુખ-ચંદ્ર-ચક્રે, જય જય દેવ હરે !
જગ કારણ, જગજરણ, જગ ધારણ એ,
સહ સુરવર સિરમોર, જય જય દેવ હરે !

+ મૂળમાં ગુજરી રાગને પ્રતિમંડ તાળ આપેલ છે. આદિ તાળથી
અમાચ રાગમાં ગાઈ શકાશે.

સીતાપ્રિય, સીતામય, સીતાશ્રય એ,
 સીતાહરકુળકાળ, જય જય દેવ હરે !
 કુંડળ શ્રવણે સુંદર, મુરલી કર એ,
 ઉર રાજે વનમાળ, જય જય દેવ હરે !
 કાલિય-વિષધર-ગંજન, ભયભંજન એ,
 યાદવકુળઅવતંસ, જય જય દેવ હરે !
 દિનમણિ-મંડળ-મંડન, જનવંદન એ,
 મુનિજનમાનસહંસ, જય જય દેવ હરે !
 અમળ કમળ સમ લોચન, ભવમોચન એ,
 દનુજદમન ધનસ્થામ, જય જય દેવ હરે !
 નિજજનસંકટટાળક. પ્રતિપાળક એ,
 પ્રણમ પૂરણ કામ. જય જય દેવ હરે !
 શરણોત્તમ ! શરણે તમ, ચરણે તમ એ,
 કુશળ કરંત કૃપાળ, જય જય દેવ હરે !
 સ્તુતિ આ સુરનરસેવ્યનો જયદેવનો એ
 દે મન મોહ વિશાળ, જય જય દેવ હરે !
 કે. હ. ધ્રુવ

ॐ

૧૧

નામ રમરણ

સમર્થ સતગુર સંત ગણેશને, જેથી શુદ્ધ બુદ્ધિ થાય, જેથી (૨)
 જેમ પારસ અડે રે પાષાણને, મન લોહ મટી જાય. સમર્થ-
 ખેલાં સમર્થ તે નામ નિરાંતને, નેના ઉરમાં ઉગાય, નેના (૨)
 જેમ સૂર ઉગે સૂરતે પડે, દૂરના દેશ દેખાય. સમર્થ-
 કરમાં માળા કબીર કમાલની, સુનમાં સજનો કસાઇ, સુનમાં (૨)
 જેમ કરવત કાપે રે કાષ્ઠને, વખિયા વેલી વઢાય. સમર્થ-

પીપા પ્રેમ પીઆલો રે પીજીએ, મનમાં વસી મીરાઆઇ, મનમાં (૨)
 જેમ દોરીઓ આંધ્યો રે દોરસે, જલમાં ક્યાં ખસી જાય. સમઝું
 મહેતા નરસી સુદામો મહામણી, ગુણ ગુણીજન ગાય, ગુણ (૨)
 જેમ સાકર છુપી રે શેરડી, યુજ્યા આવન માંય. સમઝું
 નારદ મુની ગોરખ શુક વ્યાસજી, હૈયે હરિચંદ્ર રાય, હૈયે (૨)
 જેમ ચંદ્ર ચકોરશું પ્રીતડી, લાગું પ્રેમ કરી પાય. સમઝું
 ધીરા દાલ ધડું ધના બકનની. અખખા પહેડું અખતર પાય (૨)
 જેમ શરો ચઢે રે સંઘામ શું, કર કટારી કરમાઆઈ. સમઝું
 મને શર આપો સુરદાસજી, રણમાં લડું રણછોડરાય, રણમાં (૨)
 જેમ અરગુને કૌરવ કાપીઆ, સરવે સંત કરજો સ્વાય. સમઝું.

અરગુન

✽

૧૨

હરિ તૂં ફરી જોખનિયું આપે-

ફરી જોખનિયું આપે. હરિ તૂં ફરી જોખાનયું આપે-
 હિંદુદેશને થાપે, હરિ તૂં નીજ ફરીને થાપે- ટક.
 બર જોખનમાં અન્યો વૃદ્ધ તે, ત્હારે યોગ્ય સરાપે- હરીં ૧
 તન મન ધન તે ગુમાવિ બેઠો, મદ આળસને પાપે- હરીં ૨
 બિલ્લે મ્હોડે તે રજો ટટજો. રીઆએ ત્રણ તાપે- હરીં ૩
 ભણ્યો શર તે આજ જણ્યાએ. બહેમી કાયર છાપે- હરીં ૪
 પુત્ર પુત્રિ યશ અલાપ કરતો, તે રોએજ વિલાપે- હરીં ૫
 શિક્ષા ધટતી થઇ ને લાગી, તૂં વણ કો દુઃખ કાપે- હરીં ૬
 ખસ્તાતા ડાહ્યાપર કરતી, કૃપા હવે માખાપે- હરીં ૭
 કુખ્યું નામ તે ઝટતરી આવે, કીર્તિ જગે શરિ વ્યાપે- હરીં ૮
 હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમ થકી જ અમાપે- હરીં ૯
 બણિગણિ શર થઇ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે- હરીં ૧૦

નર્મદાશંકર

૧૩

હિંદ પર આશીર્વાદ

રાગ વાગેશ્વરી.

ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ

બાંધવ દેશ થયા જાગૃત સૌ :

એક રહી અમ દાદ !

ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ

શત્રુ વીત્યાં ભર નિદ્રામાં,

ક્રીધા પૂર્ણ પ્રમાદ;

પૂર્વજની ઉજ્જવલ કીર્તિની

ન કરી સાચી યાદ !

ઉતારો०

જીવન વિગ્રહને નવ સમજ્યા,

કરતાં નિષ્ફલ વાદ :

આજ કરી કરુણા નવ યુગનો

નવલ સુખાવે નાદ !

ઉતારો०

મણિશંકર

૧૪

ગુજરાત

૧

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ !

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ;

કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદીઉજ્જો,

ક્રીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ:

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.

ધન્ય હો !

૨

આર્યનું સાગર તીર્થ પુરાણ,
તપોવન બૃગુવસિષ્ઠના ભાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ
પાર્થના સારથીનાં જ્યાં રાજ્ય:

ગ્રીસરોમથી ચ જૂના

કુરુપાંડવથી ચે પ્રાચીન,
સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વારિકા:

યુગયુગ ધ્યાનવિલીન
ઉભીને કાલસિન્ધુને તીર
જગત્તે બંસરી બન્ય મુધીર.

ધન્ય હો !

૩

મથોસ્થળ નવ પદ્મવના પુંજ,
નદીને તળાવ કેરી કુંજ;
કોમળી કવિતા સમ સુરસાગ
સિન્ધુ જ્યાં દે મોતીના થાળ:
જગજૂનાં નિજ ગીત ગજ્જીતો,

ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉછળી ધૂધવે ગરવો

વનમાં જ્યાં વનરાજ:
ગિરિગિરિ શિખર શિખર સોહન્ત
મન્દિરે ખ્વજ ને સન્તમહન્ત

ધન્ય હો !

૪

પૂવથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાસ,
વહાણુ ભરી વહેતી તેમ નિકાસ;
મોહી આંગણુ ઉતર્યો જ શ્રેણ,
વીણુવા વાદીના ફૂલ રોપ;

વીણી ન વણસે પુણ્યપાંગરી

અમ રસભૂમિની છાબ;

જગમોહન મુંબઈ નગરી જૂવો !

શું પાથર્યો કિનખાખ:

નિત્ય નવ ફૂલે ખીલે અભિરામ

લક્ષ્મીમોહ્યાં લક્ષ્મીનાં ધામ.

ધન્ય હો !

૫

ચોળી, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,

સેંચલે સાળુની સોનલ સેર;

છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ,

લલિત લજ્જનો વદન જમાવ;

અંગ આપે યે નિજ અલખેલ,

સાળુમા ઢાંકતી રૂપની વેલ;

રાણકતનયા, ભાવશોભના,

સુન્દરતાનો શું છોડ !

આર્થ સુન્દરી ! નથી અવનીમાં

તુજ રૂપગુણની જોડ;

બાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર,

કન્યાનાં સજ્યાં તેજશણગાર.

ધન્ય હો !

૬

ખેતરો ન્હાનાં, ન્હાની શી પોળ,

નાતળતે ન્હાનડિયા ઘોળ;

ક્ષત્રીગયાનાં ન્હાનલ રાજ્ય,

ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ;

વૃદ્ધ આણક્યે વણ્યો પૂર્વ

ન્હાનાં પ્રજનાં તન્ત્ર,

એ પુરાતનના પડછાયા

આ અમ જીવનજન્ત્ર:

એક ફૂલવેલે ફૂલતાં ફૂલ,

અમારાં એક સુગન્ધ અમૂલ.

ધન્ય હો !

૭

દેશ નિજ તજી ધર્મને કાળ

સાગરે ઝુકાવ્યું સપરી જહાજ;

ધર્મવીર પારસીના સત્કાર

જગતઘતિલાસે અનુપ ઉદાર;

હસ્તામી યાત્રાળું આ

મક્કાનું મુખ્યપાર;

લિન્દુ મુસલમાન પારસીઓને,

અલિયાં તીરથદાર:

પ્રભુ છે એક, ભુમિ છે એક—

પિતા છે એક, માત છે એક—

આપણે એકની પ્રજા અનેક.

ધન્ય હો !

૮

નથી રમી સમશેરોના દાવ,

નથી ત્યમ ઘણા ઝીલ્યા યે ધાવ;

શ્રી કૃષ્ણે કુરૂક્ષેત્રની મહાય

લીધાં પ્રત, જાણે હજી ય પળાય;

એક ઇડરના વનકેસરીએ,

ભડવીર બાપારાવ,

વિશ્વવન્દ્ય સૂરજકુંઠ સ્થાપી

ચિતોડ કીધે મશહાંવ:

જન્મભૂમિ દયાનન્દનાં ધામ,

ગાંધીનાં ગીતાજીવન નિષ્કામ

ધન્ય હો !

૯

સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
 બુદ્ધિધન ભર્યો શ્રીનગરસમાજ;
 શરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
 કચ્છના સાહસિક સન્તાન;

ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી

મહાસાગર મહારેલ,

તીરનીર જઈ સ્થાપી ગુજરી

સંસ્થાનોની વેલ;

મહાસાગરનાં પૃથ્વી વિશાળ

સરોવર કીધાં ગુજરી બાળ.

ધન્ય હો !

૧૦

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,

જગતનો દીપે શું અમુલ્ય બાગ !

સજવ્યા જૈને રસશણુગાર,

લતા મંડપ સમ ધર્માગાર;

ભારતીએ કંઈ ફૂલ ફવારે

અંજલિમાં શું લીધ !

દિશદિશમાં ફૂલ ધાર ઉડાવી

દિલનાં પરિમળ દીધ !

હિન્દ માતની લાડિલી બાળ !

ગુજરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ ! ધન્ય હો !

ન્હાનાલાલ

૧૫

પિતૃતર્પણ

બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રીઓ પડતાં સૂતી,
બાર બાર વહાં વર્ષો વાદળી વરસી બીનીઃ
બાર વર્ષો થયાં તાત ! મૃત્યુના પડદા નમ્યે,
દગ્ધ યે ચક્ષુમાં તહો યે પ્રવેશો ! પૂર્વના રમે.
કાસની વીંછતી પાંખ અનેરા વેગથી ભરી,
નેત્ર મીંચી ઉઘાડું ત્યાં આવે બ્રહ્માંડને ફરી.
નથી તે મેઘનાં નીરે, નથી અન્ધારનાં જલે.
ઘાયાં કે સ્મૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણ પાટલે.
આખ્યા એકાન્ત રાત્રીઓ, ને મેઘે રસ સીંચિયા;
એમ જીવનના સર્વ આયમ્યા દિન ઉગિયા.
વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

૨

પિતાજી ! પત્ર ને પુષ્પે એજ આવી વસન્ત આઃ
ટૂલોડે છે કોકિલા, એવાં ટૂલોડે છે સ્મરણો, અડા !
આંખાની ટાંગ મ્હોરી, ને આત્મા યે મુજ મ્હોનિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો દરિની રસહોરીઓ.
હું ય તે લઘ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના;
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજપના.

x

x

x

x

૪

ને એવું યે હતું જન્મારે પડ્યો'તો પિતૃભાવથી,
વીસારી પિતૃપૂજા હું ખડ્યો'તો પુણ્ય સ્થાવથી;

* આ કાવ્યનો ત્રીજો ખંડ પહેલા ભાગનું ૧૫ મું કાવ્ય છે.
અ. ૨

બહુ અવગણ્યા, તાત ! અસતકાર્યા, અનાદર્યા;
 ને અપમાનને ગારે આ દાયે દેવ અર્થિયા.
 પીજવ્યા, પજવ્યા પૂરા, દૂમળું દિલ કાપિયું;
 ને તહમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધા: સહુ ગયું.
 ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા બધા;
 આપના મૃત્યુએ તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં.
 પાપની મોહિની પેળે, ન ત્હોં યે મોહ પામતા,
 પુરાણી ને પુણ્યવન્તી આર્યોની એજ આર્યતા.
 જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી મુજ અન્તરે,
 નિભાવ્યો આર્યતાએ એ, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે.
 ભમે છે આ મ્હો આભે, કોઇ ત્હોં યે નહીં પડે;
 ન છૂટે દાંડીથી જો કે વીંઝણો રમણે ચ્હડે.
 રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છું આપ છાયમાં;
 દેજો એ છાંયડી શાળી, દીધી છે જેમ કાય આ.
 સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત ! આપજો;
 ન જોશો મારીને, દેવા ! માનજો પંક પંકજો.

૫

અધારી રાત્રિએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
 ખોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કે ભૂત કાલના.
 ડોલાવે આત્મની જ્યોત ઝંઝાનીલો સ્મૃતિ તણા,
 પ્રચંડ મોજે ઉછળે એ અવિરામ ઘોષણા.
 અદોઢા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
 ગર્જે છે પડછન્દા કે એવા અન્તર્ગુહા ભરી.
 ઘોરે જેવો મહાઘોરે ઘેરો તોરાનનો ધ્વનિ,
 સમસ્ત જીવન કેરો ઘોરે એવો મહાધ્વનિ.
 અને એ સ્મૃતિના ઉર્મિ, પડ્યા ભૂત કાલના,
 ને બધા મૂંઝવે એવા ખોલ જે મુજ બાલ્યના;

તે સૌમાં તરનો, જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જલે,
સુણ્યો, આકાશવાણી શો, શાન્તિનો શબ્દ એક મહેં.
શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોલાહલ વિશ્વનો,
એ શબ્દે એમ મ્હારો યે સમ્યો પોકાર ઉરનો.
વર્ષી માધુર્ય દેવોનું, અન્ધકાર ઉગ્મળતો,
પુરાણા યે યુગોને એ ઝોળાંગી શબ્દ આવતો.
જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો ભર્યો મન્ત્ર સુધામય,
એવો જેવી સુણ્યો મન્ત્ર, પિતૃદેવો મવ, પ્રિય !

૬

અધૂરી હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઝડપાઃ
અંકે લે ધરતી માના, ભલે માર્તંડ હો ઉંચા.
નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ;
નથી પૃથ્વી વિના પાયો, નથી માના વિના કુલ.
હજી તો આભમાં મહારા બાળુડો સૂર્ય ઉગનો,
બાળુડા બોલનો બોલે કાલો કલ્લોલ જામતો;
દીડો કે ન દીડો તહેં તે, સુણ્યો કે ન સુણ્યો કંઈ,
સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગમ્.
વીતિયાં સહાંજ ને બ્રહ્માણં તે પછી બહુ વર્ષનાં;
ભૂલ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હર્ષનાં.
આભના વણુથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
આભના બેદમાં જોતી દટિ તે તાહરી વડી.
બરેલા ભાવથી અંજે ડોલતી કુલહાચિણી;
ગૃહિણી ગુણવન્તી તું મ્હોટે ચાંદ્રે સુહાગિણી.
સાદી શોભાથી શોભાતી, ધર્મીલી કુલધામની;
શામળે રંગ રંગેલી સેવિકા ધનસ્યામની.
પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપ પાવનકારિણી:

દૈર્ઘ્ય ગામ્ભીર્યથી ધીંગી, દેવિ ! તું દુઃખહારિણી-
 હેત વાત્સલ્યનાં બહેણે હૈયાનું પૂર ગાજતુંઃ
 ધર્મ મૂર્તિ પિતા મહારા, ભક્તિની મૂર્તિ માતા ! તું-
 મદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામી સેવા પરાયણ;
 વ્રતાળી, શાન્તિથી શીળી; એજ તારાં રસાયન.
 નથી એ વીસર્યો તારી દૂંકી જીવનની કલાઃ
 વીસારી વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા ?
 દૂધથી તારા ત્હે જે રીંચીતી પ્રાણમાં સુધા,
 નથી તે ઓસરી, માતા ! વાધી ઉર્મિ અનેકધા.
 ગુર્જરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમઃ
 ગુર્જરી વાડીમાં તેમ માતા રેવા અનુત્તમ.
 ઓ અભિજાત આર્યાઓ ! ઓ આર્યો સદુ ભોમના !
 મુણે આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પુર ભોમનાઃ
 પિતૃદેવો ભવ, પ્રાજ્ઞ ! માતૃદેવો ભવ, પ્રિય !
 સર્વે કુલાશ્રમે નિત્યે હજો એ ભાવનામય.

૭

વિશાળી દુનિયા વીંટી ધૂમે છે સિન્ધુ ગર્જતો,
 ને સિન્ધુનાં ઊંડાં નીરે મુક્તા પુંજ વિરાજતોઃ
 ચેરીને પૃથ્વીની પાળો પડી છે આભની ઘટા,
 અહોરાત્ર તપે તુંમાં તેજના ગોલની છટાઃ
 આંખી અહ્લાડની જાડી તે રીતે અહ્લ રેલિયો,
 ને અહ્લજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુણ્યશાળીઓ.
 પાણીને તે અહ્લજ્યોતિ, અહ્લનાં તેજ જીલનાં,
 ખીલે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માતા ને પિતા.

૮

ગુણાળી ગવરી માતા ! પૂજ્ય અહ્લર્ષિ ઓ પિતા !
 સ્વર્ગ હું ચરણે તે આ સ્વીકારો ગુર્જરી ગીતા.

સૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ જાંઘી,
 ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝખી.
 એ જ સંવત્સરી આજે, થયા દેવ મનુ મટી:
 પાણું છું પર્વ, પૂજું છું ગુણો નાત ! રટી રટી.
 ભરી અંજલિ અશ્રુની કરું છું આ હું અર્પણ;
 સત્કારો રનેલની સેવા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ.
 અમોલાં બહુ જે રત્નો શાસ્ત્રરત્નાકરે તરે;
 વીણીને એક મોંઘેરું પુત્ર આ પાવલે ધરે.
 સદા જે રીઝની આપે સેવી દેવી સરસ્વતી;
 આપના પુત્ર્યથી એલ આ ને આવી થતી કૃતિ.
 તેા ભૂવી ભૂતની ભૂલો, ભાળીને લક્ષ્ય ભાવિનો.
 અમીની આશિષો આપો, ફળે સદ્ભાવ સુતનો.
 પૂર્વે જે ભાવથી આપે વધાવ્યો જન્મ માહરો,
 આ પરે જે, પિતામાતા ! દષ્ટિ તે ભાવની કરો.

નહાનાલાલ

૧૬

અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને —

પ્રાણેશ્વરી ! પ્રતિનિ જીવન સાથે કેરી !
 કીધું પ્રયાણ મુજ સંગ ભવાટવીમાં:
 તહે પોથી આત્મકંઠી પાંખડીઓ ઉઘાડી
 ખીલી કંઈક, કંઈ ધૂળ વિશે ખરી તે.
 ખીલી પ્રકાશ ચુમતાં પ્રભુની પ્રભાના,
 કે હા ! ખરી જડ વિશે જડભાવ પીતાં,
 ગેખી સુગન્ધ સહિ પાંદડીએ ઉઠાવ્યો,
 તહેનો રચી રસિક ! હાર વધાવું ઉર.

આને સુદિન તુજ નામિની પૂર્ણમાનોઃ
 જો ! ફેડયું મેઘપટ કોકિલની કલાએઃ
 કીકી સમું ધરી શશાંક, બકુટી પાડી,
 ઉગ્યો પ્રકુલ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.
 પૂજ્યો શશી, પૂજું તહને રસની સુગન્ધે,
 પૂજ પ્રકાશું મુજ અન્તર ફેરી વાંછાઃ
 આ ચન્દ્રિકા સમ મનાહર ને વિશાલ.
 કલ્યાણકારી, ઉંડી આશિષથી ભરેલું,
 તે પુણ્યશુદ્ધ, મૃદુ, ઉજ્જવલ, વદાલરંગી.
 તું હાસને તુજ અલૌકિક એક દાન્ય.

નહાનાલાલ

૨૨

૧૭

અર્પણ, જીવન સખીને—

(હરિગાન)

જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,
 અધિકારિ તે મધુમક્ષિકા એ મધુતણી પહેલી કરે;
 તુજ સ્પર્શથી મુજ ચક્ષુને કંઈ સ્વપ્નસમું જે લાધિયું,
 જીવન સખી ! તે તુજ વિના રે ! જાય કોને અર્પિયું ?

રમણલાલ.

૧૮

ઉપહાર

જીવન સખી !

(વસન્તતિલક)

સૌભાગ્યકુંકુમ સુહાર્તા રમે ઉપા જ્યાં,
તે વાર્ડાંમાંથી કુસુમે કંઈ વીણી તાળ;
મહેં માળ ગૂંથો, સખિ ! જે બહુ કાળ પૂર્વે,
તહેવું લઈ રમી તું સૌરભ પ્રેમગર્વે.

૧

ઉત્સાસ કાળ શમિયો ન શમ્યો જ જ્યારે,
વીણા તણા ખવનિ થયા હૃદયે જ ભારે;
મહેં તે સુરો ગજવતી જગવી જ વીણા,
વે તહેં ઝીલ્યા સખિ ! સુરો સહુ ભાવભીના.

૨

તહેં આપ જીવન વિશે રસ મન્ત્ર પૂર્યો,
જેને બળે વિષમ માર્ગ બન્યો મધુરો;
ને પ્રેમતન્ત્ર મૂઢભાવભરેલ તહારો,
શ્રદ્ધાર્થી મહેં અનુભવ્યો સુખ આપનારો.

૩

એથી મહાન હિત કાર્ય કર્યા સખી ! તહેં,
કાં રાખું ગુપ્ત ? જગને જણવું શી રીતે ?
પ્રેમાશિહોત્રપથમાં સદ્ધર્મચારે,
દાર્યો મહેને તિમિર વિઘ્ન વિદારો ભારે.

૪

એ પાવત્રે કરિયું જીવનને વિશુદ્ધ,
બાળા દઈ મલિન કર્મ બધાં અશુદ્ધ;
તહેં દિવ્ય આત્મ બલિદાન દઈ ઉગાર્યો,
અરૂણ્ય માતી સખિ ! તહેં નવ તુચ્છકાર્યો.

૫

એ સર્વ જીવનસખી ! સ્મરણો જ ઘેરાં,
દાખ્યાં દબાય નહિ, આજ સ્ફુરે અનેરાં;
તો નેહું એ કવિતદેવોતણા અભંગ,
નપુરજંકૃતિતણા પડછંદ સંગ.

૬

નરસિંહરાવ

૧૯

પરમ પ્રિય કુલચંદ—

નમો રહે ગગને ધન પંક્તિ જ્યાં,
 મયૂર કંઠ ગ્રહે નવીં મિષ્ટતા;
 નમો રહ્યા કંઠ ભાવ ઉરે અહીં.
 નિરખતાં ઉરની તુજ શ્રેષ્ઠતા.
 અકથ આમ હજે ઉર તું કને,
 વિચર્યાં રસગ્રંથ નવીન આ;
 ઉપજશે ભજશે સહુ તો નને
 મનની સુષ્ટિ પદે પડતી જ આ.

ત્રિલોચન પ્રેમશંકર

૨૦

ઉત્સર્ગ, કલાપીને—

(વસંતતિલકા)

જ્યાં ઉર ઉર ઉઘડી મળો જાય સ્હેજે,
 આનંદમાં રસ પોતાં લવ ભાન ના રે—
 એવા અનંત ભવના મુર મોખતીને
 કંઠે રહો ભજનની ગુચિ માલિકા આ. ૧

કોઇ કરે સ્મરણમાં વર કીર્તિસ્તંભ,
 કોઇ કરે તૌરથમાં જઈ દાન પુણ્ય;
 કોઇ કરે ચર્યોરનો તતકાળ ધાત,
 હું તો કરું સ્મરણમાં તવ ગાન માત્ર. ૨

ત્રિલોચન પ્રેમશંકર

૨૧

શુભરાતનો તપસ્વી

મન્દિરોમાં પચ્યાસ દીપમાળા પ્રગટાવો,
પચ્યાસ પચ્યાસ આરતીઓ ઉતરાવો,
પચ્યાસ પચ્યાસ દેવધંટા વગડાવો;
આજે પચ્યાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

અને એ કોણ છે એવો ? ૫

જાણે કોઈક જગતભૂખ્યો,
જાણે કોઈક વિશ્વતરસ્યો;
જાણે સદાનો અપવાસી:
એ કોણ છે એવો ?

લોકવન્ધ ને સર્વપૂજ્ય ? ૧૦

મુદામાનો જાણે કો સહોદર ?

એવાને કાળે આયુષ્ય નથી.

આનન્દો, આનન્દધંટા વગાડો,
આજે પચ્યાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

એ માનવ સળેકડું છે શું ? ૬૫

સળેકડાથી થે રેખાપાતળું
એ કિરણ છે મહાસૂર્યનું—

અડમ અને અવ્યય,
અખંડ અને અપ્રમેય.

એ તપસ્વી છે ૨૦

સાબ્રમતીના ઊંચા કિનારાનો:
રિદ્ધિવન્તા રાજનગરની હવેલીઓનો
એ યોગીન્દ્ર છે અવધૂત.
એ તો સંસારી સાધુ છે:

ગૃહસ્થ થઈ સંન્યાસ પાળે છે. ૨૫

નિરન્તર દુઃખને નહોતરતો
 એશિયાના એક મહાયોગીન્દ્ર ઇશુનો
 એ અનુજ છે ન્હાનકડો.
 પરપીડા પ્રીછી પ્રજળનાર
 મહાવૈભવોનો એ વંશજ છે; ૩૦
 શ્રીનગરનો જાણે નરસિંહ મહેતો.
 દેવામાં એના હોળી સળગે છે,
 જ્વલન્ત અંગારા જેવી છે એની આંખડીઓ,
 વદને વિરાજેલી છે વિપાદછાયા.
 દેશની દાઝથી દાઝે છે ૩૫
 જ્યુજ્યુતી એની દેહલતા.
 વિરોધીઓ પ્રતિ યે પ્રેમીલો,
 શઠ પ્રત્યપિ સત્યમ્ બોધનાર,
 ‘અન્યાય સ્થામે યે ઉગમ મા’નો અનુયાયી,
 ‘દેહથી દેહી જયવન્તો છે’નો આચરનાર, ૪૦
 દુઃખતપતી આ દુનિયાનો દરવેશ છે તે.
 એકદા એનો આજ્ઞાકો વાગ્યો,
 તે નિઃશસ્ત્ર નરનાર ને બાલકોની,
 ચાર હજાર દુઃખસજ્જોની સેના
 ટ્રાન્સવાલને હમલે ચાલી. ૪૫
 આશ્ચર્યચકિત જગત નિરખી રહ્યું
 જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય
 દુભાયેલાં ચાર હજારની તે કૂચ.
 બોખરે હતો તે સેનાધિપતિ:
 સિંહને શસ્ત્ર ન હોય, ૬૦
 ને ન હતાં તે નરકેસરીને.

પછી તો વર્ષો વીતી ગયાં:
રાત્રિદિવસના ઓછાયા ઉઝ્યા ને આથમ્યા.
ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છેલ્લા જગસંગ્રામમાં
મદમલપતી જર્મન મહાપ્રજ્ઞની ૫૫

છેલ્લી ભરતીનો જુવાળ ચ્હડ્યો,
જાણે પ્રલયની મેધાવલિ.
દિશામંડલ ડોલવા લાગ્યું,
ધરતી ધણધણવા માંડી
ગીધ સરીખડાં વિમાનો ૬૦

વાતાવરણ બેદી ઉડી રહ્યાં:
ભયંકર તોપોની ભીષણ ગર્જનાથી
નભોમંડળ ગડગડી ઉઠ્યું.
ચિન્તાચક્રિન નયને સૌ નિરખતું
કે શું થાય છે, ને શું થશે. ૬૫

જગતે ન લેયેલું,
પૃથ્વીએ ન પ્રીછેલું
માનવ કથાએ ન નોંધેલું,
મનુકુલનાં કાવ્યોમાં ન કલ્પેલું,
પ્રચંડ મહાભારત મંડાણું ૭૦

ભૂગોળની સર્વ મહાપ્રજ્ઞઓનું.
જવાળામુખીની મહાજવાળાને છેલ્લો ભભૂકો
બભૂકતો હતો યુરોપનાં જગરણમાં,
ત્યારે રાજરાજેન્દ્રનેા સન્દેશ આવ્યે!,
ને રાજપ્રતિનિધિ મહાસુખાએ ૭૫

રાવરાણા ને મહાજનોની
આમન્ત્રી પ્રજામહાસભા યુદ્ધમન્ત્રણને ડાજ,

મહારાજ્યોની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પાટનગરીમાં
જામી વળી એકદા

એ યુદ્ધ મન્ત્રણાની મહાસભા. ૮૦

ત્વહારે ત્હેણે તોડ્યાં ત્હેનાં મહાવન.

સામ્રાજ્યની કટોકટીને વિષમ પ્રસંગે

નિઃશસ્ત્રવાદી તે તપસ્વીએ

કચ્ચારી છે શસ્ત્ર સજવાની રણહાકલ,

વગાડ્યો છે મહાધોપ સંગ્રામશબ્દ. ૮૫

ગગનગુરૂ કૃપણચન્દ્રે યે, મહાત્મન !

શસ્ત્ર સજ્યાં હતાં એકદા કુશ્મેત્રમાં,

એકદા તોડ્યાં હતાં નિઃશસ્ત્રતાનાં વત.

હસ્તિનાપુરની યુદ્ધમન્ત્રણાની એ મહાસભામાં

કેવે શોભતો હતો તે તપસ્વી ? ૯૦

જાણે વિષ્ણુસભાની વચ્ચે ધ્રુવકુમાર,

જાણે યદુપુરીના સિંહાસનોમાં સુદામો.

જીવનાદેશ શોધવામાં બ્રહ્મર્ષિ,

રણખેલનામાં સુભટ ક્ષત્રિય વીર,

નીતિમન્ત્રણામાં મુનિ વૈશ્યવર, ૯૫

લોકસેવાભાવમાં પરમ શુદ્ધ:

ત્હેનામાં સૌ વર્ણ સમાયેલા છે.

વેળુકણીના તે મણિ રચે છે,

પત્થરના તે દેવ પ્રગટે છે,

શસ્ત્રાની તે અહલ્યાઓ કરે છે, ૧૦૦

અસાધુના તે સાધુ ધરે છે,

અહંકારીના તે સમર્પણી બનાવે છે.

દુઃખિયાંની બેલી ને વિસામો,
દાઝયાંના અન્તરનો આરામ,
ધાયલના આત્માનો અમૃતોષધિઃ ૧૦૫
અનારોગ્યોનો ધનવન્તરી છે તે.
વાદળાંની અધ્રુવ છાયાઝુદ્દીમાં

એક એ ધ્રુવ તત્ત્વઃ
ઘટિદાસમાં ઉન્ન્યારતો
સતાનત સત્યનો એ શબ્દ, ૧૧૦

ગ્રાચીનતાનો પરમ મન્ત્રઃ
નવામાં નવો તે,
ને જૂનામાં જૂનો છે.
સત્ય હેનો મુદ્રા મન્ત્ર છે,
તપ હેનું ક્વચ્છ છે, ૧૧૫

અહસ્યર્યનો હેનો ધ્વજ છે,
અખૂટ ક્ષમાજલ હેને કમંડલે છે,
સહનશીલતાની હેની ત્વચા છે.
સનાતન યોગીકુલનો યોગવારસ,
રાગદ્વેષના જંઝાનિલથી પર, ૧૨૦

ભારતનો વર્તમાન મહાગુરુ,
એ તો શુન્દરાતનો તપસ્વી
મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.

એવાને કાળે આયુષ્ય નથી.
વિધાના બેપરવા કાળે વિદ્યા નથી, ૧૨૫
લક્ષ્મીના બેપરવા કાળે લક્ષ્મી નથી,
આયુષ્યના બેપરવા કાળે આયુષ્ય નથી.
આનન્દો, રે આનન્દો, નરનાર !

આજે પચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

ને યોગીન્દ્ર ! સખૂર.

૧૩૦

ત્હારા સમૃદ્ધ આત્મભંડાર

ભર્યાભર્યા ઉઘાડ, ને પારખ.

અનન્ત આકાશના અન્તર્પટ

વીંધીને વિચર, ને ભીનર નિહાળ.

દુઃખમાં, પાપમાં, અન્ધકારમાં યે

૧૩૫

અક્ષકિરણજીવિરાજમાન છે.

ત્હારે દેયે છે ચતુર્કુન્દના હુતાશ :

એ આગ નહીં, એ ગુરો !

પણુ ત્હેના પ્રકાશ પ્રગટાવ

આત્મનુઆત્મનતા અમૃતદીપમાં.

૧૪૦

સાધો ! સત્યના યે આગ્રહ ન હોય.

એ તો છે હઠયોગના પ્રકારાન્તર

નહીં કે રાજયોગના રાજમાર્ગ.

મનુષ્યની નહીં, પણ પ્રભુનીજ ઇચ્છા

પ્રવર્તે છે સત્યના યે પ્રચારમાં. ૧૪૫

મનુષ્યે પુરુષાર્થ આદરવાના છે,

પ્રભુએ મનુષ્યના પુરુષાર્થ પૂરવાના છે.

પુરુષાર્થમાં યે પુરુષે પ્રભુઇચ્છાને નમવાનું છે,

— ને ઇતિહાસભૂક્ષેલા વિસારે કે વિચારે,

છતાં આદર્યાંતા તે યોગ અક્ષનિષ્ઠ મનસૂરે, ૧૫૦

મહા યોગીન્દ્ર ઇશ્વરિષ્ટે,

એવલાવર જહાજના સફરી યાત્રાળુઓએ,

હિન્દસત્કાર્યા હુતાશરવિપુળક જરથોસ્તીઓએ,

ને અસંખ્ય સહધર્મોપાસકોએ—

સન્તજન ! નયને ભડકા, ૧૫૫
 ને વદને વિષાદસન્ધ્યાને ઝલે
 કીકીકુંભમાં ચન્દ્રિકા
 ને મુખમંડલે સુધાકાર માંડ.
 અહ્લાંડમાં અહ્લતેજ વરસાવ.
 તપ તપતાં યે, ઓ તપરવી ! ૧૬૦
 કૃશાંગ છે શા માટે ?
 સર્વસમર્પણી ઓ પરમ વેષ્ણુવ !
 સમર્પણના આનન્દમાં ઉલ્લાસ,
 તપના ત્હારા વડા દાવાનાળ,
 જોજો, આત્મવેલને ન કરમાવે. ૧૬૫
 સમરંગી જગ વિવિધતામાં યે
 એક જ સ્વેત કિરણ નિહાળ.
 સળગતી શધડી જેવા
 તુજ પ્રાણમાં દેવપ્રસાદ પ્રગટાવ.
 કિરમાં આનન્દ ઉછળાવ. ૧૭૦
 પદનચંદ્ર સ્મિતરેખા રમવા દે.
 જગતનો કુસ ઉપાડી વિચરતાં યે
 જગતયાત્રા દસતે મુખડે આચર.
 બીષણ ક્રમયોગમાં ખેલતાં યે,
 પ્રેરણા પા ચિત્તપ્રસન્નતાની. ૧૭૫
 ડમગોર્મિઓ ઉછળાવ કિત્સવના.
 નિરન્તર અહ્લ છે અહ્લાંડમાં,
 ને એ અહ્લાંગુલિજ આલેખે છે .
 જગતના સર્વ સારાનરસા ઇતિહાસ.
 માણુ ને મણાવ સદા ૧૮૦
 આ શુભાશુભ અહ્લાંડમાં યે અહ્લાનન્દ.

સાધુજન ! ધીરો થા.
 કર્યા ભોગવવાનાં છે સૌએ.
 પુરુષોએ તેમજ પ્રજાઓએ.
 પ્રાયશ્ચિત્તકાળ પૂરો થયો છે ૧૮૫
 ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?
 પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્ત પહેલાં
 શે કિશોરે સ્વર્ગનાં સ્તવાર
 દોષનાં, કે ત્હારાં, કે અમારાં ચે ?
 લાંબા ઇતિહાસના પ્રોટા કર્મકોષ ૧૯૦
 બળી બસ્મ થઇ ગયા છે ?
 -પ્રજાઓ ! પ્રીતિને આ પ્રાયશ્ચિત્તયુગ
 ભરતખંડની મહાપ્રજાનો,
 ને સારવજી મહાબોધ એ યુગના-
 કેટકેટલાંએ આદર્યાં છે એ તપ ૧૯૫
 તુજ સરીખડાં અધોર ?
 થોડાંકની એવી તપશ્ચયાથી
 કેટલાં ને ક્યારે પ્રજાળી રહેશે
 પ્રજાના ઐતિહાસિક કર્મખંડાર ?
 પ્રજાને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે, ૨૦૦
 અપવાસ કરાવે છે તું;
 એજ છે સાચો વિધિ:
 પ્રજાપ્રાણના આત્મમંચન.
 સંયમન આત્મશક્તિને ઔર બદલાવે છે.
 સિનાઇના સિખરે દોરી જા, ૨૦૫
 કર્યાના પ્રજ્ઞાતાપ કરાવ,
 પ્રજાનાં તપનો મમારંભ અરંભ.
 ખયમખરી સન્દેશ મળશે,

ખુદાઝ નર ઉતરશે,
પરમેશ્વરી પરમાનન્દ વરસશે. ૨૧૦
અહ્માંડભરમાં ભરતી ડોલશે
એ પરમ અહ્લાનન્દની.

ને એને પડખે છે કેણુ ?
કસ્તૂરી શી મ્હેકતી તે તપસ્વિની !
સાધુવરની સાધ્વી નાર, ૨૧૫
પત્નીઓમાં પરમ પત્ની,
જગતની એ તો આદર્શ ગુજરાતણુ :
પ્રાણનાથની પ્રતિકૃતિ,
પ્રિયતમની પરમ શોભા,
જીવનના જીવિતેશ્વરનો ૨૨૦
ઓળો આભા તેજમંડળ.

તપોવનની એ તાપસી,
નિર્ભય, નિડર, નિઃસંશય.
મુખદુઃખની તડકી છાંયડીમાં,
જીવન વિવિધતાના વનકોપવનમાં, ૨૨૫
દેશપરદેશના રણપગથારમાં,
પ્રાણુની કાયા સરીખડી,
દેહની છાયા સમોવડી,
સદા સંગાથે પરવરે છે એ કુલકન્યાણિની.
રૂપાર્થ કે ચિતોડની કે ૨૩૦

ક્ષત્રિયાણીનો જાણે અવતાર.
એ તો પરણેલી અક્ષયારિણી,
એ તો સંસારિણી મહાયોગિની.
ગુજરાતની એ તો ગુણિયલઃ
ગુજરાતણુની એ તો ગુણુમૂર્તિ. ૨૩૫

આશ્રમની એ માતૃશ્રી,
 નગરની એ જોગણ,
 પ્રજાસંઘની એ પ્રેરણા,
 જગતની સતપત્નીઓનું ભૂપણ,
 અમારી એ તો અનુપમ ગુજરાતણ ૨૪૦
લગવતી કસ્તુરબાઈ ગાંધી.

ઓ નિષ્કામ કર્મયોગી !
 ઓ ગીતાધેલા સાધુ !
 ઓ મનુકુલના મહાત્મન !
 નિઃશસ્ત્ર ત્હારે તો ૨૪૫
 મહાભારત ખેડવાં છે સંસારનાં,
 આત્મવાદીએ ત્હારે તો,
 દેહવાદીઓને જીતવા છે ને ?
 શ્રીકૃષ્ણના ઓ સખા !
 ઓ મુદામાપુરીના વાસી ! ૨૫૦
 એ કાલજૂનાં સત્યો
 સાચાં પાડવાં છે ને ત્હારે ?
 સૌ જાણે છે એ સર્વસિદ્ધ વાત
 કે દેહથી આત્મન
 અળખો ને ઉપર છે. ૨૫૫
 સદ્ આત્મવાદીઓ ઉચ્ચારે છે આશીર્વાદ,
 ‘ જય હો ! જય હો !
 ત્રૈનન્યપૂજકનો ત્હારો
 સ્થૂલપૂજકોના સંઘમાં
 જય હો ! જય હો ! ૨૬૦
 આત્મબલવન્તાનો ઘુજ
 દેહબલિષ્ઠ લોકપરિવારમાં.’

નાસ્તિકો વિના સૌ જાણે છે

કે દેહ નધર છે,

ને આત્મા અમર છે.

૨૬૫

ને તુજબોધ્યાં આત્મબલે, મહાત્મન !

એટલાં જ છે અમર આત્મદેશમાં.

પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ !

અર્ધી સદી વીતી ગઇ

લોકોદ્ધારક પ્રમુદ્ધલાલુક

૨૭૦

એ ત્વારા જન્મયોગ પછી.

આવાંને કાજે ન હોય

આટઆટલાં આયુષ્ય.

ઇશુએ એ નથી ભોગવ્યાં,

શંકરે એ નથી માણ્યાં.

૨૭૫

નખશિખ ઉભયે પ્રજાળતી

મહાસત્યોની એવી જવાલામૂર્તિએની

નથી નિર્માઇ લાંબી જીવનઅવધો.

આનન્દો, માટે આનન્દો, પ્રમજન !

પચ્ચાસ વર્ષોનો આજે ઉત્સવ છે.

૨૮૦

મન્દિરોમાં પચ્ચાસ સ્વસ્તિકો પૂરાવો,

પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો,

પચ્ચાસ ફૂલમંડલિ ભરાવો,

પચ્ચાસ આરતીઓ ઉતરાવો,

પચ્ચાસ દેવધંટા વગડાવો.

૨૮૫

તપમન્દિરે આજે, ઓ પૃથ્વીના લોક !

તપસ્વીનો ઉત્સવ છે, ઉત્સવ છે.

કલાપીને સંબોધન

મુરતાની વાડીના મીઠા મેરલા !
 ઊછળતા શા ઉર સાગર ઉલ્લાસ જો !
 નિર્જરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકાઃ
 નયને જળકે નમણું નિર્મળ હાસ જો !
 મુરતાની વાડીના મીઠા મેરલા !
 આંજો ને અજવાળે આંખહલી સખી,
 અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો !
 “ હેત હયાનાં વહતી વાજે વાંસળી, ”
 ઊડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
 મુરતાની વાડીના મોંઘા મેરલા !
 નન્દનવનના પ્રાસાદોની ટાયથી
 મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
 મુરલીઓની સાથે સંસારે સરી,
 અન્તર્દારે ગીતા શી અથડાય જો !
 મુરતાની વાડીના મીઠા મેરલા !
 “ તત્ સવિતાનું મર્ગ વરણ્યં ધીમહિ ! ”
 ગાયત્રીનો જૂનો બેદક મંત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે,
 નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !
 મુરતાની વાડીના મોંઘા મેરલા.

મણિશંકર

૨૩

સાક્ષર સમક

૧

(શિખરિણી)

અલંકારે અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી,
કટાક્ષેથી જોતી, ધ્વનિન સરસા અંગ કુલતી,
મતિ લેતી ઝાંઝી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ, સુવાણી હરિતણી !
સુવર્ણે શોભંતી, અભિનવ કલા અંગ ધરતી,
સુહાવે હાવેથી, અનુભવ ભક્ષા ભાવ ભરતી,
મુરીતિ વાળી એ, પિયુષ ઝરણી કલેશહરણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી !
સુઅંગી, રંગીલી, મુદ્ભરણી આમોદસદની,
રહી રાગે રાચી, શુભગુણવતી પૂર્વ પદ્મી;
અદોષી ઓચિનિત નજરપથ આવી બહુ બણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી !

૨

મીઠું બોલી મદાઈ, મનહરણ કીધું પલકમાં,
રહી રાગે રાચી, ખસનુ ભર ખાંતે ખલકમાં;
કહી વાણી કાંધ કુદરત ભરી શૈલ વનની,
મળા'તી શું મધ્યા ? નહિ, નહિ, કવિતા કુસુમની !

૩

(હરિગીત)

અતિ કર્ણપ્રિય હિચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી, રસ ગુણ ભરી, લક્ષણવતી,

પ્રીતિ મહિં પરિપક્વરીતિ શુભ ગ્રહે અણુમૂલની,
જ્વાલા વખાણે જ્વાલીને ? ના, બેલી આ બુલબુલ તણી ?

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદછક બનેલી માનિની.
શામે અલંકારો ખમ્માથી, ચોગુણી ચન્દ્રાનની;
પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી આનન્દ કેરા ઉભરા,
આનન્દ સંમેહા ગ્રિયા ? ના, ખાલ મસ્ત તણી મિરા !

૫

(માલિની)

સરસ સરસ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ત પ્યારી,
ચરણ સુવરણેથી સોગુણી કાન્તિ ધારી;
મુગુણવતી સુરપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ, બાળી કાન્તની શાન્ત વાણી !

૬

(શિખરિણી)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી બા તન તણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મન તણી;
મિહાષ્ટને માટે વદતી કુગિરા મ્હેઝ્ઝ ભણિતિ.
વિલોહી શું વૃદ્ધા ? નહિ નહિ સખા વાણિ મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી મંહિં વિરાગી બનિ જતી,
ઘડી સ્વીયા સાથે, ઘડિકે પરકીયા તણી મતિ;
રસે ભીની બેઠા, ઘડિકે રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ મણિની ?

૭

(હરિગીત)

તોડી વંછોડી બ્રૂષણે, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી બેઠા, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;

સૂત્રી કુપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ બળી,
શું મિત્ર! માનવતી પ્રિયા ? ના, મિત્ર એ વર્ણનતણી !

નથુરામ સુંદરજી

૦૧

૨૪

મનુષ્ય અને કુદરત

ધડી છોડી દેને ધડમથલ ત્હારા જગતની,
જરા જા આજે તો નિરજન મહા જંગલ મહી;
તરુ પક્ષીમાંથી જરૂર મળશે કાંઈ કીમિયા,
જશે અંધાપો આ ટુજ હૃદયનો ત્યાં વિહરતાં.
બધું એ સતું છે જન વિશુ જરેરે ! વન નહી.
એજ તેનો ભોક્તા જીવનમય થાશે સહુ પક્ષી;
સુખી આત્મા છોડે નરખી ટુજને ત્યાં ધુધવશે,
અને ત્હારી સાથે રસભર બની દાસ્ય કરશે.
જીલન્ટા વૃક્ષોથી અમર રસનાં પિન્દુ જરશે,
વળી દૈવી વાતો ચકલી મૃગલી ત્યાં કહી જશે;
કુમારી કન્યા એ કુદરત તને ત્યાં પરણશે,
અને બન્ને વચ્ચે રુચિર કિરણો ડેક વહશે.
ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જનહૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કશી જન રિચિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની અન્નિત નહી.
લૂખી ઉદ્વિગ્ધા, સૂકી સૂકી વળી ઔષધી બધી,
જહીં સુધી તેની કૃતિ જનસ્વભાવે નવ મળી;

- “અહીં આ ઉગે, ને તરુ વળી તહીં આ ન ઉગતું,”
 કવિતા વિના એ મુજ દિલ ગણે શુષ્ક સમથું. ૫
- અરે! એ સૃષ્ટિને કવિનયનથી નો ધડીક તું,
 જનોના આત્માનો કુદરતથી સમ્મન્ધ કર તું;
 મળ તેની તો લે, હૃદય કર વિસ્તીર્ણ કુમળું,
 અને એ ઉર્મિમાં દ્રવી પડ ઝુકાવી નિગર તું. ૬
- પડી છાનો રહેજે ખળખળ વહનું ઝરણુ જ્યાં,
 અને પંખિયાં જ્યાં જલ તણી ભરી ચંચુ ઉડતાં;
 મહેકન્તાં પુષ્પો લથડી પડતાં જ્યાં કક્ષી પરે,
 અનિ તૃપ્તિથી જ્યાં મધુપ સુરભે મૂર્ચ્છિત ખને. ૭
- અહીં જ્યાં ઝુડોમાં ફિરણુ રવિનું કો ચળકતું,
 તહીં દૂરે કાળું ખડક શિર માથે ઝંઝુમતું;
 ગુફા પેલીમાં ત્યાં મૃગપતિ પડ્યો શાન્ત મરણે,
 અને શાન્તિનું તો દિંગિવિજયી છે રાજ્ય સંધણે. ૮
- મીઝાશે કેં નેત્રો ઝરણુ વહતું એ વિરખતાં,
 ચમત્કારી કાંઈ જીવન વદશે એ હૃદયમાં;
 પછી સ્વપ્નામાં તું અનુભવીશ કો ભ્રમતિ નવી,
 અને ત્યારે જોજે જનહૃદય ને સૃષ્ટિ સંવળી. ૯
- ઝરામાં તું જોશે ઝરણુ જનના સંચિત તણું,
 અહો! કેવું બેહતું અમર ગતિથી એક સરખું!
 પડ્યું કો સડું જો ઝરણુ પર એ પર્ણુ ઉડતું,
 તરંગોમાં આવી સરલ વહને ભંગ કરતું. ૧૦
- પડે આવાં પત્રો વળી કણુ પડે દ્રાક્ષરસનો,
 કદુ કે મીઠો એ સમય ગણુજો તું જીવિતનો;
 જનોની વૃત્તિની કુસુમ વળી છે શું ન મૃતતા?
 અને મૂર્ચ્છિલા બધુકર ન શું પ્રેમમયતા? ૧૧

નકી મેળો મીઠો સુહૃદ્ગનનો પક્ષી મધુરો,
અને વીરો શૂરા મૃગપતિ તારું ગર્જન મહા,
ગિરિનાં શૃંગો એ જનહૃદયની ટેક દબેતા,
રૂડી કુંળા મીઠી કલી તુજ વળી તે પ્રિયતમા. ૧૨

ક્ષિતિજે દિસે જે સકલ નભના ગાઢ વનમાં,
ન શું એ આશાની અગર સ્મૃતિની દિવ્ય પ્રતિમા ?
હજી શું જોવું છે ! સ્મિતભર દિસે છે મુખ અન્યું.
અરે ! કિન્તુ આ શું ? કુપિત વળી હૈયું ક્યમ થયું ? ૧૩

કુહાડી લાગે છે તર ઉપર એ દાષ્ટિક તણી,
પડી નજે ડાળી, કુંપળ પડશે સૌ ખરી ખરી:
મીઠાશે ખારાઈ, અરર ! નવ શું તું સહી શકે ?
અરે ! ભાવિ તો એ વિટપ સમ અન્તે તુજ, સખે ! ૧૪

કલાપી

૨૫

શાંત સ્વસ્થ કેસરી

(સંઘરા)

૧.

લાંબા પ્હોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે,
ફેલાતી કેશવાળી, ચળકતિ શિ ઝલે ! દેહ દેહિધમાને !
સંકેચેલે છુટે કે ! નિકટ નિજ વશા, બાળસ્વચ્છંદ ખેલે.
સુદ્રા સૃંગાર. વાત્સલ્ય અતુલ બળની કેસરી ! ! ! કાણુ હેલે ?

૨

બેઠે કુંભ સ્થળો જે મદકળ ગજનાં વજ્ર શક્તિ શમી છે—
આપે ગર્ભો ગળે રે વિકળ મૃગલિના ગર્જના જો ! ખમી છે—

જવાળા ના એ જણાયે ધખતિ અસહના તમે અંગાર કર્તી.
પંખ, કંઠે, હમે શી હવનાવંશુતિમાં સુમત્રી સૌમ્ય સ્ફુર્તી !

૩

અગ્નિ એમેર વર્સે-ગિરિ પણ ઠરતો વૃક્ષ બુદ્ધિદિ ખાય
આપે આપે અમાપે; ઝરણુ જળકણે લીન શી હ્રેર વાય !
ના કોઇ દારપાળો, સમિપ અનુચરો; રાજમર્મદ તોયે.
બ્હી બ્હી વાયુ વહે ત્યાં ઇતર રવ કર્તિ ? શાંતિ-સામ્રાજ્ય સોહે.

૪

ભીર્તિ ને ત્રાસ સ્થાને, મિઠડિ મિટડિયે, પ્રીતિયે વાસ પૂર્યો.
સંતાપોત્તાપ બાધા કરણુ અવધિમાં દૂરના દૂર રે રે !
નિર્બાંતે, ને સ્વછંદે, પરસપર વળી પ્રાંતસીમા બચાવી,
ખેલો આનંદિ વ્રદો, હરિણુ ગજકુળો, મેજમાં ભાવિ ભાવી !!

૫

એ એ જીણા સલૂણા તમતમ તમરાં સાદ્યી હ્રેર લાવે !
ધૂટે ધૂટે ટફટા છુપિ અછુપિ ઝરી કોઢિલા કેલિ ભાવે !
ધૂ ધૂ હોલો ઉલ્લાસે, કંઈ કંઈ ચક્રવી-શોર, ના ઘોર ભાસે !
કંજે મુંજ, ગુશએ, નદજળ વમળે, નાદ ઘૂમી વિલાસે ! ! !

હ. હ. ધ્રુવ

૨૬

વિકરાળ વીર કેસરી

(સંધરા)

૧

હુ ધૂ ધૂ ધૂ ધ્રુવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા, કાનને માન્જિ ઉઠે !
ચ્છાડોએ ત્રાંડ તોડી ગગન ધ્રુમિ જતી, આબના ગામ છૂટે !

જીભી છે પિંગળા શી ચટપટિત સદા ! પુન્ન શું વીજ વીજી !
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન જયિની ચંદિકા એથી રીજી !

૨

એ તે શું નાદ કેરો અચિરત ઝરતો ઘોષ આકાશ ફૂટ્યો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દગતો ગેબો ગોળો વછૂટ્યો !
વર્ષે શું વન્દિ કરશે નયન પ્રજળતાં ! વજ્ર પાંજે અમંગે
હા હા શું રંજ ? અંગે હૃદય ભડકતાં શરનાં ચૂર ભંગે !!!

૩

અંઝાવાતે ધુમાળી અતળ વિતળ સો એક આકાશ દીધું !
ઉદ્ઘાપાતે ધુમાળી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
અસ્થાધાતે ચલાવ્યું સર વહનિ ઝરે લોહિનું આન સીધું !
ડાલ્યું સિંહાસને રે ! તપ મુકુટ પડ્યો ! ક્રાંતિ એ રાજ્ય લીધું !

૪

કો'કો' કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં બાંતિમાં ભીર ભૂલ્યાં !
સંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણ ચરણમાં લક્ષ લક્ષ્યેય દૂલ્યાં ?
તે' તે' તે' કેસરી તે' તડુકિ તળપિ તે' છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી !
સંકેદી અંગ અંતે રધિર ઝરણમાં ભિન્ન-વૃત્તિ સુહાવી !

૫

(અનુષ્ટુપ છંદ)

વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પ્રરાક્રમ !
અખડોહડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન-વિભ્રમ !!!

હ. હ. કુવ્વ

૨૭

વરસાદ

પ્રખળ દળ સમ આજ વાદળ, વિવિધ વર્ષુ ધરી રૂરે
 કરે અવાજ દરાજ દિશદિશ, નિમિષ પણ નહિ સ્થિર રૂરે. પ્ર૦ ૧
 નિખિડ નમને દૂર કરતી, ચપળા ચમકી અંબરે
 જુગનુ જોત જમાવી જાલિર, તેજ નયન તણું દરે. પ્ર૦ ૨
 ગહક કેકી ડહક દાદર, જીંલીગણુ કલરવ કરે
 મહદ મારુત જોર ધરીને શોર કરતો સંચરે. પ્ર૦ ૩
 વાટ વાટ જણાય જળમય, વરસો વરુણ વમુધાપરે
 ક્ષણુ પણ ન શાન્તિ ધરી રહે, નીર નવ ઝર ઝરઝરે. પ્ર૦ ૪

નથુરામ સુંદરજી

૨૮

નાનકકું બહેળીયું

વૃક્ષ તણાં પત્ર ચું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન;
 ધીમું ધીમું પવન ગાય છે ગાન.
 નાનકકું આ બહેળીયું રમે ગાન મહિં ગુલતાન.
 ઝમકઝમ રમે તારલા ગગન,

નાલ દઇ ઝૂદડી રરતા જાય,
 આઘાં અંબર વિધવિધ રંગી, ઓઢે ને ઉડી જાય.
 પેલી શશિલેખા જોઈ જોઈ હસે, ગાન એના કંઠે વિલસે,
 જગતને ન્હવરાવે કોઈ રસે, રસે ન્હવરાવી કરે બેભાન-નાનકકું

મૂળશંકર

૨૯

મુસ્તવી મુ'બાદ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા

આહા ! પૂરી ખીલી ચંદા, શીતળ માધુરી છે સુખ કંદા;
ખાણી પર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લહેર મંદા. આહાં
શરી લીટી રૂડી ચળકે; વીળે હીલે તે આનંદા. આહાં
જીએ બૂંદ દીપે આસમાન, વચ્ચે ચંદા તે સ્વચંદા. આહાં
નીચે ગોરી ઠરે નેનાં, રસે રૂપ્યા નરમદ બંદા. આહાં
નર્મદાશંકર

૨૦

૩૦

કોકિલાને

(એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ- એ લગ્નગીતનો ડાળ.)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ મુકીને, કોયલ, ક્યાં ગયાં રે !
હંમે સોલે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર ! મુકીને
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલિયો આ કાળ વસંત સમીરમાં રે,
સુનો તોય તમે વિના આજ મુકીને
કાળા કાળા બેદી જડા મેધ; કિરણુ શશિલેખાનાંરે,
ઠારે આંખ ન લેખા જણાય ! મુકીને
બેદી તિમિર તણાં પડ એમ હંડાં ગાણાં તમતણાં રે,
શુણે કાન, તમે ન દેખાવ ! મુકીને
x x x
જલિ રેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાંરે.
હંમે નીચી ન્હાની મોટી થાય:- મુકીને

નૈક લ્હેરીમાં નૈક જ થાય, પરપોટાના ઉરમારે,

બેસી બેઠેલી બેઠેલી સરી જાય:—

મુકીને०

તેમ આજ ઘણાં અમ ઉર તેમાં ગાન તમતણું રે

એક લપસે બની શતકાય ?

મુકીને०

હૃદયી નીચી ઘણી વીચિમાળ ઉપર બાણ સમ સરીરે

જોત જોતામાં શકી જાય,

મુકીને०

તેમ તિમિર તરંગની માળ ઉપર ગાન તમતણું રે

લીલું લીલું આજે સરી જાય

મુકીને०

x

x

x

અર્ધ નિદ્રાસમે પ્રિય સ્પર્શસમું ફૂંચું તમતણું રે,

અમકાવે અમારાં ચિત્ત !

મુકીને०

બર નિદ્રા સમે પ્રિય સ્પર્શસમું ફૂંચું તમતણું રે

અમ ઉરમાં બરે મુખ સ્વપ્ન.

મુકીને०

x

x

x

રૂંદે ચાંદલે રમ્ય કલંક, તેવાં તમે સરકરે રે

અંચૂ ભરતાં ભાસો તે કાસાર

મુકીને०

x

x

x

કળી કુસુમતણી ! તમ વાસ આવે આ તિમિરમારે,

કુંળી પાંખડીઓ ન દેખાય.

મુકીને०

તેજ તારા તણું દેખાય જીલું ઉંચું આભમાં રે

તારો જોવાય ના, ન જાણાય !

મુકીને०

તેવું માન તમારું, શુણાય ઉંડું ઉડાણમાં રે,

તમે દેખાવ ના, ન જાણાય !

મુકીને०

ગોવર્ધનરામ

૩૧

રાત્રિયે કોયલ

*મરખી.

વ્હાલી સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે

ગાતી છન્દમાં રે, વ્હાલીં

શાન્ત રજનિમાં ચમકી ચાંદના,

ને આછી પથરાઈ વાદળી,

આવે ટહુકે અનિલહરે કંઈ મન્દમાં રે

ગાતીં વ્હાલીં

૧

વ્હાલી ! એ તુજને ખોલાવે,

મીઠી મીઠીને મન ભાવે,

દે ની પાછો ટહુકે કોમળ કણમાં રે,

ગાતીં હાલીં

૨

ડહ ડહ કરીં ને ફરીં આવ્યો,

મીઠો રવ અમીરસ ને લાવ્યો,

કોયલડી રહીં છૂપીં જાડના ઝુંડમાં રે,

ગાતીં વ્હાલીં

૩

‘ચાલો પ્રિય ! સુષ્ટિયે એ મીઠી,

મહેં મધુરી ગાનનદી દીઠી,

ચળકંતી ચાલે ને પેલા ચંદમાં રે,

ગાતીં છન્દમાં રે;’

વ્હાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે.

૪

૩૨ ચંપેલી

(અદ્વૈત છંદ)

જગમાં બહુ સુંદરતા મરજી,
બહુ વાર, છતાં, મનની મરજી,
મધુરાં પુલકાં ! સહુને વરજી
તુજ શું બન્યો ઘેલી,
નિરખે નિરખે તુજને જ અહીં,
નહિ દષ્ટિ હરે સ્થળ અન્ય કહી,
તુજ મોહ સમે કંઈ મોહ નહીં;

કુલરાણી ચમેલી !

૧

કદો દેશ રહું પરદેશ કરૂં,
વળી હર્ષજ કે કદો શોક ધરૂં.
તુજ નામ ધરી ધરી હું સમરૂં
ઊરની મમતાથી;

મુજ બાળપણે તુજશું રમતો,
બરું પીમળ યૌવનમાં ભમતો,
ભરજે મુજ વૃદ્ધવયે શમ તો,
મુજ જીવનસાથી !

૨

બહુ વેળ અહીં તુજ પાસ રહ્યો,
મુજ મંદ વિચાર-પ્રવાહ વહ્યો,
લખી તેપર ગૂઢ, સુખેદ કહ્યો
તુજ મિષ્ટ સુગંધ;

મુજ અંતર વાંચા ઉમંગ થકી,
સમજી ધરતું બહુ હર્ષ નકી,
ભરતું વધુ એક કણી ઠમકી
નિજ શાલ પ્રબંધે.

૩

નભમાં બહુ તારક છે જ જડયા,
બહુ જ્યોતિષિ તેહનો પૂઠ પડયા,
ગતિ અંતરના મરમો પકડયા

કળથી નિજ યંત્રે;

મધુરી ! પણ છે મુજ તારક તું,
અહિં ભૂપર ઉરમુધારક તું,
બની જ્યોતિષિ હું તુજ બદાર મહું
મુજ-કાવ્ય મુમંત્રે !

જવ શ્રીધમ તપાવો મૂંઢે જમતી,
જવમ અંતર ધણી રહે ધમતી,
વળો માનવ દષ્ટ ઉચે ચમતી,

શૌન આશ્રય કાળે,

તવ તું ખુશ ખીલો રહી જ પ્રોતે,
સહુ ઠારનો મિટ મુમંત્રીતે;
તુજ માળ મહી અરપે સુરોતે,

અતિ સુંદર સાળે !

બહુ સેવતો આંહિં ભલે જ જલે,
વળો અર્વાર્થો તેમ ગુલાબ ખુલે;
પણ તુજ મુવાસ સમીપ ભૂલે,

નિજ સર્વ વડાઈ—

તુંજ રાણી ખરી સહુ પુષ્પ તણી,
પ્રિય શુક સમી તુજને જ મણી;
મુજ બાગનો તું જ મુકુટ મણી,

મુજ શું રહું માત્ર !

બહુ વેળ અરે લલના લટકે,
તુજ પાસ મુબાવ થકી ભટકે;

તુજને લઇને કરમાં મટકે,
 નિજ કાન જ પહેરે,
 નિરખી રહું તે બહુ હર્ષ થરી,
 લલના વધુ સુંદર કે તું હરી;
 પણ સાથ સુમધ ગ્રહે તું ખરી,
 મધુરી તું જ છે રે !

૭

પ્રતિ એક સમીર સમીપ તને,
 મુઠુ નાયતોં જોઈ વિનોદોં મને;
 નખરાં સહુ એક સમીર કને,
 કરતી અતિ પ્રેમે;
 તુજ દોમળ ભેટ લઇ વધતો,
 મધુરો તુજ સ્પર્શ થકી ખનતો;
 તુજ કહેણુ બધે જ પૂંઘાડોં જતો,
 તુજ નિર્મળ નેમે !

૮

નયને તુજને નિરખી જ રહું.
 શયને પણ હું તુજને જ ચાહું;
 ભયને ન ગણું તુજ પંથ વહું,—
 તુજ પ્રીતિ જ એવી;
 સમતા ઉરની કદોં દૂર પળે,
 ભમતા કંઈ દુઃખ વિચાર બળે;
 મમતાથી સ્મરું, ઝટ કે તું કળે
 કરતી ઉર કેવી !

૯

તુજ પાસ પધારું ઘણીક ઘડી,
 કળવા જન જીવન કેરોં કડી;
 તવ તું મુજને કંઈ વાત વડે;
 અતિ પ્રોદ સુઝાડે;—

કંઈ હાસ્ય કહુ, કંઈ અશ્રુ મોંડાં,
કંઈ ચિત્ર વિચિત્ર પ્રપંચ લોંટાં,
જન આત્મપરે ચિતરેલ દોંડાં;
ન દોંડાં દગ પાડે !

૧૦

પ્રતિજિંઝ પડી સહુ એ મનમાં
રૂઢ ચિત્ર ધર્યું ઉર દર્પણમાં,
હમણાં અહિં તે પ્રતિ જીવનમાં,
રૂપની સ્મૃતિ આપે:—
હ્રુવ શું સ્થિર પ્રેમનો દિવ્ય કૃણી,
કંઈ અંતર ભૂલોં ગયેલ રણી;
છટકયા કંઈ તર્ક તરંગ વણી
હૃદયે મુજ થાપે !

૧૧

પ્રિય પંચકરી ! મધુરી કરજો,
તુજ શું ભલોં ગુહ્ય ધરા કરજો;
કવિ પુષ્પ બની કવિમાં ભરજો
જથ પીમળ તું તો !
તુજ ગાન કહું જગમા ભટકી,
પ્રિય ! આશ રહે તુજ શું લટકી,
મુજ અંતસમે દવઅશ્રુથકી,
રડશે નહિ શું તો ?

૧૨

ખબરદાર

૩૩

રાજહંસ

સૂતા આ સરોવરે આવો,
 ઓ રાજહંસ ! સૂતા આ સરોવરે આવો;
 જૂતા એ ગીતને જગાવો,
 ઓ રાજહંસ ! સૂતા આ સરોવરે આવો.
 ક્યાં શુભ માનસર ? ક્યાં અમ રંક આરો ?
 ક્યાં પુણ્યચેત વપુ ? ક્યાં ગિરિ આ અમારો ?
 ઓ દેવપંખી ! કંઈ દૈવી નથી, તથાપિ
 હિદ્ધારવા અમ સરોવરિયે પધારો.
 લીલા લહેકંતા કાંઈ કંઈ મજના,
 એલે નમન્તાં ધીરે પગલે લજ્જનાં,
 અમારાં ન્ધીર આ મુદાવો,
 ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવર આવો;
 હૈયાને સરોવર આવો,
 ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવર આવો.
 નહાનાલાલ

૩૪

પંખેર જ વન હોડી

જ વન હોડી, બંધન છૂડી, પંખેર જ વન હોડી.
 તે ઘુજ ભૂમિ રસે ખૂડી. પંખેર જ વન હોડી—ટેક. ૧
 આ તન આવું, ગાન મધુરું,
 ક્યમ રાખે પિંજર પૂડી ? પંખેર જ વન હોડી.

વ્યોમ વિશાળું રંગ રસીકું,
 ત્યાં ફર જા મનકું મૂકી. પંખેર જા વન હેરી. ૩
 ગિરિ ઝરણે, નિરમળ સરવરનાં
 સ્નાન લહે શિતળ ઝૂકી. પંખેર જા વન હેરી. ૪
 ત્યાં લયતા તરંગો ફળથી કંઈ,
 એની લહેજત અતિ મીઠી, પંખેર જા વન હેરી. ૫
 ત્યાં પરજન્ય રહે પરવરતા,
 રાગ રસીક લહે ઝૂકી. પંખેર જા વન હેરી. ૬
 હૃદ અયિ લય થા નભ ગાતો,
 દે દિકપ્રાન્ત સુરે પૂરી. પંખેર જા વન હેરી. ૭
 સુણી સુણીને ધરતો અસ્તુ ઉર,
 હું એ ઝુકાવું હૃદય તુષિ. પંખેર જા વન હેરી. ૮
જરિલ

૩૫

ઉપાત્તું ગીત

(ગઝલ: સાંખી.)

સનાતન યૌવને રાતી, હસું આનંદ હું લ્હાતી;
 આનંદ કુસુમ વીણતી, દિવ્ય ઉપવનની માંહિ,
 ને કુસુમો એ વેરતી, મર્ત્ય લોકમાં કાંઈ;
 કુસુમ વેરી મનુજ લોકે, સુખ સુગંધો ભરે થોકે,
 કૃતિ એ ઉદારને થોભે, મધુર ગાન હું રહું ગાતી....સનાતન
 સુજ પ્રિય રવિના ઉર મહિં દિલબર રહું લપાઈ,
 સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સૂડું ઉદધિની માંહિ;

મૂંતી રવિનાથની સંગે જોડું બેઠી કંઈ ઉમંગે,
મગનનું આંગણું રંગે પૂરું હતું કાંધ મકલાતી...સનાતન.

સેલું પરમ પુરુષ ને નિશ્ચિન હતું આ પેર,
કરવા જાંખી તેતળી આવી આજ હતું તો રસભેર,
જાંખી એ જ્યોતિ મધુરની.

નરસિંહરાવ

૩૬

કુટિલચન્દ્ર

વસંતતિલકા.

એવે, કુમાર્ગ મળતાં કરી ને કલંક,
લાગેલ તે ફિટવવા ફરતો મયંક;
કાલિંદીપાન કરવા અરથે જાંમસ્યો,
પ્રાચીનુષે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો.

કે. હ. કુવ

૩૭

એકાકી ચન્દ્રમા

ચન્દ્રમા જ રે હોયો સખિ! આજ મહારાચોકમાં,
આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જ રે;
ચન્દ્રમા જ રે હોયો હું ભગવે બેખ જો !
યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા જ રે.

હરે મનના ગોખમાં ચાંદલિયો ચમકાર;
 ઊરને સરવર પોયણું ઉઘડે અખરંપાર.
 સખિ ! એક એકાકી ચાંદલો ઉગિયો,
 સખિ ! એ તો શોભે છે આભલાંને ગોખ,
 મહારા માથાને મુગટે આવે નહીં રે.

ચન્દ્રમા જ રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મહારા ચોકમા,
 આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જ રે.

ઘડી તપશે-ને આયમશે ચન્દ્રમાની કોર;
 એવા તપશે ?-કે આયમશે ઉરના અંકોર ?

કોઇ કહેશે ? હો રાજ !

કોઇ કહેશે ? હો રાજ !

આમુખ્યે અજવાળિયાં ક્યાં સુધી ?

ચન્દ્રમા જ રે ઉગ્યો છે ભગવે બેખ બે !

યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા જ રે;

ચન્દ્રમા જ રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મહારા ચોકમા,

આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જ રે.

નહાનાલાલ

૩૮

ખીલેલી ચંદા

ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા !

સરે મંદ મંદા, આનંદે મગનમાં,

જાય સરતી રૂપેરી વન વનમાં,

જુએ જાંખી જાંખી આજા ધનમાં,
 પવનમાં, લુનનમાં, વ્હાલાના વદનમાં.
 સાખી—જાંખી જાંખીને હસે, હસતી હસતી જનક,
 જતાં જતાં રસ જરે, રસે પ્રાણ પોષાય.
 પ્રાણ પોષે પ્રીતિની લગનમાં,
 શમે પીડા આરામ થાય મનમાં
 આ તનમાં, મહનમાં, શાંતિના વહનમાં.—ખીલી૦

મૂળશંકર

૩૯

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા જરમર વરસે મેહ,
 ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી:
 એવો નીતરે કૌમારનો નેહ,
 ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી. ધ્રુવ.
 આજે જમે ને જરે ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા,
 ભીંજે રસીક કોઇ બાલારે:
 ભીંજે સખી, ભીંજે શરદ અલબેલડી,
 ભીંજે મ્હારા દયાની માલા:
 હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદલડી.
 વનમાં પપિયો પેલો પિયુ પિયુ જોલે,
 ટહુકે મયૂર ફેરી વેણાં રે:
 ટમ ટમ ટમ ટમ વાદળી ટમકે,
 ટમકે મ્હારા નાચનાં નેણાં:
 હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદલડી.

આનન્દ દન્દ ડોલે સુન્દરીના વૃન્દને
 મીઠા મૃદંગ પડછન્દા રેઃ
 મન્દ મન્દ હેરે મીટી મયંકની,
 હેરે મહારા મધુરસચન્દા.
 હો ! ભીંજે મહારી ચુદ્ધડી.

•હાનાલાલ

૪૦

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોષ્ઠને
 ચન્દ્રનેા હૃદયમાં દર્ષ જામે,
 ર્નેદધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ મહન,
 નિજ ગગન માંદિ ઉદ્ધર્ષ પામેઃ
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
 યામિની વ્યોગસર માંદિ સરતી;
 કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે,
 સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !
 તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !

મણિશંકર

૪૧

શરદ પુનમ

પડ્યો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો,
અગાધ એકાન્ત હતો ઉડો ઉડો;
પ્રશાન્ત ઝૂંપી હતી આભની ઘટા,
માઝાવતી સાગરની હતી છટા. ૧

શાન્તિ શાન્તિ હતી ગાઢ હૈયામાં અંતરિક્ષમાં.
ત્યાં સન્ધ્યાના મહાઆરે દીઠી ઉગતી પૂર્ણિમા. ૨

લગ્ન નમેલું નિજ મન્દ પોપચું,
કો મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી ઉગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે. ૩

અન્તરે ઉઘડ્યાં, સિન્ધુ સળક્યો, જંગી ચેતના
અને શું છ રહી મીટી ગોષ્ઠિની મન્દ મૂર્છના. ૪

ઝીલી પ્રિયાનયનનાં શર, ને વીંધાઈ,
પોઢ્યો હતાશ પ્રિય મૂર્છિત રૂપદર્શો;
તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય, તેમ
જગ્યો નૃલોક નવચેતન ચન્દ્રીસ્પર્શો. ૫

મીઠા મ્હેરામણે કંદાંક વાદળી કોક વર્ષશે,
અને કો છીપમાં આજે મેધનાં મોતીડાં થશે. ૬

વદન પુનમચન્દ શું વિલાસે,
જલધરનું ધરી ઓઢણું વિલાસે;
પરિમલ પ્રગટાવતી ઉચ્ચે,
શરદ સુહાય રસીલી અંગ અંગે. ૭

દેવાના મહેલમાં જેવી કવિતા ચમકી રહે,
એવી જેથી પ્રભાવન્તી ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા વહે. ૮

મહે ભરેલી ઝીણી ટીલટી કરી,
સોહાગી દેહે રસપામરી ધરી;
શાભે ઊભી સુન્દરી જેમ ખડારીએ;
ચન્દ્રી ચહટે છે નભની અટારીએ. ૯

હસે છે રનેહની લહેરે જેવું તું, ઓ સુધામુખિ !
હસે છે એવું અત્હારે ચા૩ ચન્દ્રકલા, સખિ! ૧૦

સરવરજલ જેવું વ્યોમ નીર,
અતલ પડ્યું પથરાઈ નીલધેરું;
પરિમલ પમરી સુધાપ્રભાના
કમલ ખીલ્યું મંદિ એક ચન્દ્રી કેરું. ૧૧

નમી આ આંખડી મ્હારી ભાળી એ દેવબાલિકા,
નમ્યાં સૌ જગનાં લોકો, નમી સૌ આંખી તારિકા. ૧૨

જેવું જૂલે સાગર ઉર નાવડું
કે મેઘને અંક કપોતિની રડું;
એવી સખિ! ચન્દ્રકલા સુઝૂલતી,
જ્યોત્સ્નાસરે એકલ ભાંજતી જળી. ૧૩

ગાજે છે મધ્ય રાત્રી, ને ગાજે છે તેજનિર્જરી;
ગાજે છે ખોખરા શબ્દે દૂર સાગરખંજરી. ૧૪

કો રનેહી કેરા રનેહના કુંજ આરે
અખંડ જ્યોત્સ્ના રનેહરાણી પધારે,
ને એકલી એ રનેહ કુંજે જઝૂમે;

મધ્યાકાશે ત્યમ મુતનુ તે ચન્દ્રી એકાકી ધૂમે. ૧૫

એકલાં ઉગવું, રહોવું, એકલાં આથમી જવું;
રનેહથી છલકાતા આ સંસારે એમ શે થવું? ૧૬

દેવિ! અમારા ઉરમાં પધારજો !
 દારે દીપો એમ દિલે સદા હજો !
 આત્મા વિશે રંક, ગરીબ બારણે
 આ પાટ માંડ્યા સહુ આપ કારણે.

૧૭

સાગરે ભરતી જામી, ને જામી ભરતી ઉરે:
 ઘેરા ઘેરા અનેરા ત્યાં જાગ્યા સંગીતના સુરે.

૧૮

કરી સ્તુતિ તે વિધુકન્યકા તણી,
 ઉચ્ચારી પ્રીતિ પ્રભુની ધણી ધણી:
 ને સ્નેહમન્ત્રોય અનેક ભાખિયા;
 એ સ્તોત્રના સૌધ્વનિ વ્યોમ વ્યાપિયા.

૧૯

અમીથી આંખડી આંજી, મન્ત્ર સૌભાગ્યના લખી,
 વિશ્વના ચોકમાં રાસ ખેલે ચન્દ્રકલા, સખિ!

૨૦

સ્નેહી હતાં ફર, સમક્ષ તે થયાં,
 આઘે હતાં, તે ઉરમાં રમી રહ્યાં;
 ને મૃત્યુશાયી પણ પ્રાણમાં ઉભાં:
 એવી બધે સાત્ત્વિક વિસ્તરી પ્રભા.

૨૧

તપે છે, સૃષ્ટિને માથે પુણ્યજ્યોત મહા પ્રભુ:
 તપી લેવી થડી તો તે પુણ્યની પૂર્ણિમા વિષ્ણુ.

૨૨

નહાનાલાલ

૪૨

દીવાદાંડી દર્શન

મન્દાકિન્તા.

રાત્રિ રાણી સમ સમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય રથાપી !
 સિન્ધુએ એ તણ મુખરતા-પર્વતેએ અમાપી !!!
 નિદ્રાશાયી પવનલહરી કે સમુદ્રાંક સેવે !
 કે કે રંગે, ગિરિ ગગનની ગોદમાં રે' લપાયી !!! ૧
 ચન્દ્ર જ્યોતીથી જગલળતી ખાપ શું આખ ખવામે !
 આછા ઝીણા ધુમસવસને શું છવાયું છ આભે !!!
 સંકેતી એ સહુ અવયવો, વસ્ત્રને એ સંકેતરી
 ધારી મૌનવ્રત અચળ શી એકલી એ કિશોરી !! ૨
 દેવો સર્વે, દિવિ હુગુલો થે જુએ એની લીલા !
 ચન્દા ફન્દી અમૃત કિરણો ઢોળી રે' શી રસીલાં !
 ઝાંખી જોવી હૃદય ઉમગ્યાનાય નિઃશ્વાસ નાંખે !
 આંખે અશ્રુ જગલળિ રણાં, મોતિયાં ઝીલિ રાખે ! ૩
 જાંખે વ્હાલો, અડગ ખડખે, એ પલાંડી શું વાગી ?
 પંથે ઝીણી મધુર કિરણી દટિથી રે' નિદ્રાળી ?
 અર્ધા ખીટ્યા અધર વદશે શું ? ન એ મૌન હાથ !!
 નાવ્યો, નાવ્યો, હજુય હઠિલો નાવલો દૂર જાય. ૪

હ. હ. ત્રિવ

૪૩

સરોવર .

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે ?
 નથી તેજ, નથી તરંગઃ
 શાન્ત, વિમલ, વિરલ, રમ્યઃ
 તુજ મુખ શું બરું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લક્ષને
 પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
 અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સુતું
 તુજ નયન સમા જલહર્યે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણુ નિરખશે ?
 કોણુ સમજશે ? કોણુ સુલવશે ?
 કોણુ નીર ચંચુ ત્હાં ભરશે ?
 —અનિમિષ, અકલ, ગહન સૌન્દર્યઃ
 તુજ નયનમાં છાંડું શોભતા આત્મન સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધના ગરુડ કિડશે,
 પ્રભા વીણુન્તા દિગન્ત ધન ધૂમશે;
 સહ શમશે, સહ શમશે, હિતરશે,
 તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુંજ પેલી જો ! ઝુલે,
પ્રભુનાં દીપાં કંઈ મુખ ડુલે,
મદારાં-તદારાં કંઈ કંઈ કુસુમ મધુરાં ખીલે:
સખિ ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સીંચી શોભજે.
મુજ લાડિલી !

જ્ઞાનાલાલ

૨૨

૪૪

રાત્રિ વર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન

શાદ્ધંત્રવિમ્બીરિત

હીરાની કણિકા સમાન ઝગદે તારા-ઝમારે થ્રહો !
મોતીનાં લુખ્યાં બધે લળિ રહ્યાં નક્ષત્રમાળા અહો !
ઘોળી શી ઊભરાસમી દુધ તણા આકાશ-ગંગા ખિલે !
વાંટી કેર રૂપેરિ ચંદ્રનિ કળા જો આસમાની ઝુલે ! ૧

શાંતિ, શીતળતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા,
રાત્રિ રાષ્ટ્રિ મુહાવિ સાહિ ચરિરે દીપાવિ આ જ્યોત્સના !
દર્પે નિર્મિ અગ્ને દલેતિ રમણી બાળા ચક્રોરી-કુળ !
ગાયે ગાન મિહું રૂપ દલકથી આનંદમાં બુલબુલ ! ૨

આવે ચાંત સમે શિ ખગ્ગખગ વહી, ઝણે, નદીઓ, લળી-
સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની લહેરો વિલાસે ઢળી !
તારામંડળ સાથ રાસ રચિને બાળા તરંગો-જૂવળા
શી આદર્શસમે સરોવર-જળે નાચે ચશીની કળો ? ૩

હ. હ. કુવ

૪૫

ઊંડી રજની

● સગ તહાડ

આ શી ઊંડી રજની આજની

ભણે જોડા ભણકાર !

ઘેરી ગુદા આકાશનીરે

માંહિં સૂતો જોડો અન્ધકાર,

ગ્રીષ્મી ડૂબ્યા નભનારલા કંઈ,

મૂઠ સન્દેશ વહેનાર રે;

આ શી ઊંડી રજની !

૧

શાન્તિપૂર રેલી રથું રે

જોડું, અદ્ભુત, સદ્ગુર,

એ પૂંને ગ્રીષ્મી ગ્રીષ્મી દલાવી,

છાનો અનિલ રમે મુકુમાર રે;

આ શી ઊંડી રજની !

૨

ડૂબી ઊંડી એ પુરમાં રે

તરુવર કેરી દાર,

મેહમન્તથી મૂઠ બની એ

કાંઈ કરે ન વિચાર રે,

આ શી ઊંડી રજની !

૩

મૂઠ બન્યો એક મન્ત્રથી રે,

સ્તબ્ધ બિભો હું આ વાર;

ગૂઠ અસંખ્ય બેદો કંઈ,

● ' ગદારી મુમાં તહારે અંદાણે મેવાડો રે મલીર '—એ ચાલ.

કરે ચોગમ ઘોર અંકાર રે :

આ શી ઊડી રજની ! ૪

નગી ઊડી એ અંકારથી રે

અનુભવું દિવ્ય ઓથાર;

બરાયું બદ અસંખ્યથી રે

મહાઈં હૃદય ફાટે સત્તાર રે

આ શી ઊડી રજની ! ૫

મૂંઝાયું એ સત્તારથી રે

એક સત્તાર હૃદય આ ઠાર,

શાન્ત, અદ્ભુત, ઊડા કંઈ

મુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે.

આ શી ઊડી રજની !

નરસિંહરાવ

૫

૪૬

આકાશને.

અહો ! કે' ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,

વલોવાતા મોળા મણતરી વિનાના ધૂમી રહ્યા,

ફ્યાં એ કે' કોશો અગણિત ફરીને લય થશે,

હતા જે રથાને ત્યાં ફરી નવ ચડ્યા વાન ચડશે !

અહો ! ન્હાના ન્હાના ટમ ટમ થતા દ્વર કિસતા,

અને ન્હાની ન્હાની ગૂંથણી કુમખાની ગૂંથી રહ્યા;

પરન્તુ પાસેયાં કદ કદિ મપાઈ નવ શકે,

અને કદપી તેનાં મન નવ કદિ અન્તર કદિ ?

અરે ! આવા કેના લય થઇ જઇ ઉદભવ થશે,
 અને હોયે એ સૌ ઘુન ઉદરની મધ્ય જ હશે !
 અહીં, ત્યાં, ત્યાં ફરે, ઘુન ઉદરનું મધ્યજ બધું !
 નહીં છેડે તેનું નવ કયું હશે સ્થાન વચ્ચું ?
 બરેકું થું ત્હારું ઉદર સધળું પૂરણું હશે ?
 અરે ! વચ્ચે સૌતો અગણિત સ્થળો ખાલી જ હશે !
 બધાં આ બહાંડો અણુ વત નહીં તું ઉદરમાં,
 અને ન્હાના લીટા જરૂર અનવાળાં રવિ તથાં !
 પછી તો અન્ધારું ઘુન ઉદર થું ફેલી જ રહું !
 વસે છે તું જેમાં ! ઘુન ઉદરમાં જે વસી રહું !
 જરા તે રહે, તો પ્રલય સઘળાનો થઇ જતો !
 જરા સંકોચાતાં ઉદભવ થતો આ જન્મતનો !
 તમે બન્ને એવાં પણ અમ કને એવું જ કંઈ !
 અમારું હૈયું એ તમ ઉદર થું છે નહીં નહીં !
 તમારી પાસે કે અમ હૃદયનું માપ ન મળે !
 તમેને ના માપે જન હૃદય તે માપી ન શકે !

કલાપી

૪૭

સનાતન અધાર

(ત્રણ ગદ્ય)

અતિ જોડા પવિત્ર અધાર એ,
 જોડો શો ઘુન પુઠાર !

શુદ્ધ સ્વરૂપ સનાતન ત્હારું
 કહે બહાંડોમોઝાર,

સદિ બધી પાકી તહારા ઉદરમાં,
તુંમાં હૂખો સહુ સાર રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૧

તહારી સાથે કંઈ લડતું જળાતું
એવું આ દુનિયાતું તેજ,
તે પણ તહારા ઉદરમાં પાક્યું,—
તું વિષુ કાંઈ ન રેજ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૨

આકાશનાં પડ કૈંક રચ્યો ઇશે
તેમાં ફૂંકી નિજ તાન,—
એ સદુની પણ આગળ તું તુજ
ગાતો અખંડ જ ગાન રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૩

સૂર્ય, શશિ વર્ણો તારા ને પૃથ્વી,—
ગાન કરે એ સર્વ,
એના સ્વરો સહુ તુજ ભવ્ય ગાને
બેળાઈ તજ દે ગર્વ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૪

એ સદુને નિજમાંલિ રમાડતું
કાળતું ઉર વિશાળ,
તે પણ આ રહે તુજ અંતર
દીન બની તુજ બાળ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૫

તેજશ્રી અતિ તપ્ત બનેલું
શોધે જગત્ તુજ સ્થાય,

આત્રય તેને તું તારો દાને
શીતળ કરી દે ત્યાંય રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૧

તેજ બધું જગદષ્ટિથી છુપવે
ઉચ્ચ વિશ્વેશના કામ;
વિશ્વ અલૌકિક તું જ બતાવે,
ત્હારું જ છે સત્ય ધામ રે.
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૭

પૃથ્વી અપાર દુખેથી ભરી ત્યાં
પામર જનના શા ભાર ?
મણુ તુજ ઉરમાં એ સર્વ વહે નિત્ય,
તો જ ટકાય લગાર રે !
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૮

કૂરતા જગની પુકારતાં બનિયાં
કેક હૃદયનાં ગાન,
તે સહુને તુજ ઉરમાં ડૂબાવી
પિગળાવે દે તુજ સ્થાન રે.
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૬

જગતું વિશ્વ જણાતું આ સહુ તે
સૂઝે જશે એક વાર,
મુદ્દ સનાતન તું જ ઇશ સાથે
જગત રહેશે ત્યાર રે !
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૧૦

આયાવી તેજથી હગામ આખર
આવતું તારી પાસ !

તત્ત્વ ઊંડું મળે તુંમા જ અંતે,

અંધાર એ જ પ્રકાશ રે !

અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૧૧

તો શિદ્ધ હું નહિ માગું આ ત્વારા

સત્ય હૃદયનો વિલાસ !

દીન ગાન મુજ તુંમાં બેળી આવું,—

એજ અભેદ-વિલાસ રે !

અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર !

૧૨

ખખરદાર

✽

૪૮

આરોહણ

પૃથ્વી

સખે, હૃદય ! ક્યાં દશો ? પથ કયો ચડો આ સખે ?

ચડો અવર કેઇ સંગ, થઇ કે રહ્યા એકલા ?

અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે દુઃ

લસે અસલરૂપ, કે કંઈ શું ચાકઝાંખાં થયાં ?

જરા વિષમ આ ચડાવ, સકિ સાર્યો દારી ગયા,

વળ્યા પગથો અન્ય, જે કિતરતી તળેટી વિશે.

ખપોર સકિ ગાળશે, રક્ષિત કે ગુહાકુંડને

પગથા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં

વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઢિઝકુંજ છટી છુટી,

અને વનચૌકલ ખેતર વિશાળ વાળી ખોલો.

૧૦

મ્હને પણ ધણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
 પરન્તુ મ્હડવું લજી મ્હડવું, એ જ મ્હારી તથા.
 મ્હડું, વળી ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે,
 બને વિમલ તીક્ષ્ણ અન્તર ઉકેલતાં લોચન.
 નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયા પ્રભા;
 વિચારું કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કંઈ પંક્તિઓ;
 વિલોકું નર, ચિન્તવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
 અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિના સજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ બની,
 તરન્ત ખગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં; ૨
 સુવે ઢળતીં જાડના ધુમટ કેરીં શય્યા વિશે,
 રચે ઝુલતીં લગ્નગ્રન્થિ કર સાહીં તરુચુગ્મના;
 ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતીં વેરે દલે,
 ચક્રાન્તકલગી ખચે ચળકમુન્દ હીરામય;
 વિદગ્ધ તરુ ઢાંઢોં લે, ક્ષણ દરે કપિય શોભતા,
 સિલા પણ પરિખિન્ને, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિશે 'મુરતીઓ' ધરી ખાખ ને
 વિરાગ વદને, પરન્તુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
 નીચેની વસતી તથા સતત 'પંચભાગો' વળી
 'પ્રસાદ' મ્હડતા અહીં, જઠર તેથી બરતા જ એ; ૩
 મ્હડે ઉપર ભાવિકો, હરખથી જ ભત્રાણુઓ,
 મરે 'ફલ નહીં તથાપિ ફલપાંખડી' તે મ્હડે;
 બણી ગિરિનીં ઓષધિ, વન અનન્ત ફાળ્યાં ફળ્યાં,
 કુકારિ વળીં કાઢિયા, કલુખીં, માળીં, વૈલો અને
 વિવેકહત દર્દીના અધમ ઊંટવૈલો જ એ:
 સમ્રાધિહલ ભણુતા, કપટ-અહાચારી સદા

અધીયતિ સ્વીકારતા ચક્ષુચી જ માંગકળી.

અરે કવિ કહ્યું ત્હમે, “ કુદરતે બધું સુંદર,
અને ફક્ત માનવી અધમ, ”—એ અહીં તો ખરું !
અરે નહિ નહીં. અહીં પણ કદાપિ એકાદ કે
મઠોતર્થી શિલાશુભી કહ્યું વીધી મૂલો ઉડાં,
તણ ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
પુરાણ ઋષિ યોગિનો તપ શ્રમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે, હૃદય બુદ્ધિ આત્મા થકી
પ્રસારો વળી કૌમુદીધવલ સૌમ્ય કિરણો સદા,
ન હોય જડ કુદરતે ધરો રહે જ સૌંદર્ય તે.

૪૦

ચહુ ઘેર. હા ! સખે, વિકટ આ ચહુડાવે ત્હમે
નહીં નિકટઃ કર ચહે તમ ખભો જુની ટેવથી.
નહીં ખગધિયાં રંગ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા;
અને તરુલતાતણી નિબિડ ઝાડો આ કારમી ?
પદે પદ વળું નોંચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
અને ક્યાહિં ક્યાહીં દોંસે પદવિં વ્યાઘ્ર ચિત્તા તણી.
અહા, ગઈ જ ઝાડો, નિર્મલ ઘસે ઉચું વ્યોમ શું !
અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !

૫૦

દોંસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતાણું આસન,
તથાવ્યું રવિએ, તથાપિ ધડિ થાક ઊતારું હું.
નિહાળું પથ જે ચહુડયોઃ જલરસો જ નીચે રહ્યા;
જળ્યાય ન જળ્યાય સૃષ્ટિ સુંદર ગુંથેલ રંગેલ એ.
હવાદલ વિશાળ આ જુખર દીપતું તેમહીં,
અરે રસળતાં જ મીન, ખગવાદળાં એ કુખ્યાં !
ચહુનીં ધનસ્થામ હાય નિજ મેદિનીમા પુરી
લખેદો જતનથી ખીણ, લોભાવતી લોચન.

૬૦

અંદા, સ્વર ઝીંઠો ' ફરી ' નગર આ શું મન્ધર્વનું ?
ફરી જ રણકાર ?-હા, અનિલ, આવ, રમ આ દિશેઃ
પડેલ ત્યજું દીધ આ ઉંચી ઢુંકો વિશે મન્દિરો,
રણાં વિવિધ પન્થ ન વિવિધ કાલનાં રમારક.
ધરે હજું સુકંઠ ધંટ; અનિલો જ પૂજામિષે
વગાડી રમના, વળી ધરી વહી જતા એ સ્વર,
સુનાચી પાથકો, કરે ચકિત લોક બહેમી બલા.

અહા મધુર ધંટ, મન્દિર વિશે અનાયામથી. ૭૦
થના મુખર-શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે !
રહો શું પૂર્વજ મદા પ્રબલસત્ત્વ આર્યો તણે
ખરો વિમલ ધર્મ—ઘટંરવ મિષ્ટ આ કેવલ ?
અહો જમતવંધ ધર્મેધુનિ સેવતા પૂર્વજો,
ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા ત્હમે
વહે અનિલ ઇશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ તણા. પડે શ્રવણ, તો ય સમજાય ના.
કદાપિ નજરે ચડે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખકજળ્યા જ તત્ત્વપા સમે,
નપુંસક, ફરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે. ૮૦

ગમ ધણી પ્રજા; ગયા વિરમો ધર્મ પણ કેટલાઃ
રણાં વચન એમનાં, ફક્ત કલ્પના સૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગતકાલના ઇનિદઆસ-સાહિત્યમાં.
જશે ગરવો આર્યજાત, બ્રહ્માની પુત્રી વહી ?
ત્રયી શર્મો જશે અભગુ શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?
થશે શું ભારત યુનાનો હોમર તણાં જ કાવ્યો સમું ?
નહી શશિકલા ધરી, કુસ શું ધારશે મન્દિરો ?
સખે, ઉર તુટે, મુંઝાય, જેવ કાલ—ઝોચારથી,

અને મુજ વિશે બળે અંયુત આર્યકુલપિતૃઓ !
પ્રભો કિરણ આશનું ' ધરતી કેરી દુષ્કાલમાં ૯૦
અહો સલિલેન્યોતિ એધ, ઊગારવા સન્તતિ !

અહુ ઉપર; હોંસ ના; ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
વધે પગ.-પડે કટોર પડ્યા પદાવાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પદ મહાં સુના આ સ્વલે.
મળી, હુઝી અશબ્દમાં ગર્ગી જાણ્યો ના થયા.
વસે શ્વસી લસી રહે વિશદ નિય શાન્તિ અહીં,
મળીર, અવિલોચ, જે જગતમત્ર આત્માતણી,
વળી જગત-પાપ-ડાખ, હુખ સ્થૂત રાગોતણી,
ઉતારો ભુલવી વળી રજવો, અંક પોઢાળીને,
કરત નિજ ધામ યોગ્ય ભ્રમમત્ર આત્મા શિશુ. ૧૦૦

અનન્ત અવકાશના દિત મૃગ્યન ચેનન ઉર !
અનન્તપટ કાલના સર્વેવરૂપ શશ્વત્રભ !
અનન્ત જીવયોનિના સગુણ કોટિ સકલપના
અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન શંકર્ષણ !
અનન્ત મુખ જે રકુરે. સ્ફુલ્ભમા જ જીવી રહે,
વિચાર અભિલાષ ગાન રતિ, તે તણા ભારકર !
ભજે ઉર ઉમંગથી સરલ દીન શિશુભાવથી,
અનેક યુગ દેશના અગગ્ય મહાનુભાવો ત્વને:
પોનાં મૃતસજીવની વિમત્ર વારુણી તાલરી,
દગો સકલ દેશકાલ લખડપ ખખાં લહે, ૧૧૦
રમે રમ વસી રહે અગલ ન્યોતિ અદ્વાનણી.
જશે કમ પ્રગ ? પડે કડક ભાગી શું ર.ન્ય કો ?
યશે અમુક ધર્મ સંસ્કૃતિ તણે પ્રલય કે મ્હા !
ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટગજ વર્તાવતો,
વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત તું-દાયમાં. ૧૧૪

બલવંતરાજ

ગિરનારને ચરણે

ઉચ્ચું સહવાર સુખરૂપ સખિ ! અમારૂં :
 યાત્રા હજો શુભ હવે અમ કીર્ધગામી !
 માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારૂંજો,
 યાત્રાળુને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે. ૧
 આકાશમાંથી ઉડુમરણ સંચર્યુંતું,
 આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એકજ અર્પતાંતાઃ
 તે લેછ લેછ નમણું ઉર નામવુંતું :
 લીલા વિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે. ૨
 પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
 જ્યાં તેજનાં ઝરણુ કેટલેક ફૂટતાંતાં :
 ત્યાં ઉડતા અમિત ભર્ગ તણા ફૂવારાઃ
 આત્મનૃ તૃપા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના. ૩
 નહોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા,
 નહોતી સીમા જગત કે જગમન્ધનોની :
 નહોતાં જ સંકલન કે સ્થલકાલનાં ત્યાં,
 નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪
 લેના વિરાટપગલાં સખિ ! વિશ્વગોલે,
 વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાની ફાળેઃ
 આત્મા પુઃપાણીર લોચન વર્તમાનઃ
 એવું હતું બલ પ્રિયે ! નવ ગ્રેરણાતું. ૫
 હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 ને એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડ્યો'તોઃ
 રાજેન્દ્ર કે થઇ ગયા સખિ ! ધર્મગોષ્ઠા,
 તે કુલચન્દ્રની કથા ગુણવન્તી માતો. ૬

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
 શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઉભરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ? ૭
 જોયું અમે ગિરિકણ્ઠે, સ્થૂલની શિલામાં,
 જોયું અમે જ ઊંડું, અદ્ભુત માંહિ દીકુંઃ
 તે એક શૈલકણુનું ઉર બેઠી જોતાં,
 પ્રતિહાસવાહી લીધે દર્યાન ત્યાં પ્રભુનું. ૮
 આધન્તમાં જીવન આ જગતું ભરીને,
 ઘેરે અધોરનીર સાગર કાલ કેરેઃ
 તે સિન્ધુના જલતણી દલ પાંદડીમાં,
 ઝોલો સખી ! પરમ ધ્રુવ પરાગ ઉડે. ૯
 મારી છલંગ સખિ ! એક સમુદ્ર કૂધા,
 નિલાળ્યું ભારત સુસાત્ત્વિક વન્દનીય.
 નિલાળી શ્વેત ગિરિમાલની હિમભૂમિ,
 ને સાધુ સાધ્વીની દીઠી મહી શિવરેખાઃ ૧૦
 ઝાળંગી એ હિમ ભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
 આહ્લાદિનો વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુઃ
 ત્યાં નિરખી સુભગરાધવપાદલંકા,
 ને વીર વીરી મળી તે મહી સ્તોત્ર ગાતાં. ૧૧
 સિદ્ધાર્થ દેવ દીધે ભારતી એક વત્સા,
 પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તેઃ
 દે ખંડ ખંડ દૂધ રાજર્ષિ અશોકઃ
 સૌ એક શૈલકણુમાં ગૂઢ એવું દીકું. ૧૨
 ગાથે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીચી,
 ટાંકે વળી વળી જ પાશ્વર ઉરદેશ;

સંકારી કોર સરતી કરવેલડીએઃ
 ત્હેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય બાળ્યકારો! ૧૩
 દોઢી શિલા મરીં ય સાગરની સમૃદ્ધિ,
 દોઢો રથૂએ મલત એતન ઓધ વ્હેતોઃ
 તો શક્તને જડ પછી વદવું પ્રિયે! શે!
 તો શૈલને જડ કહી સખિ! નીન્દવું કાં! ૧૪
 જ્યોતિ ઝીલી પરમભાવ દિનેશ કેમી,
 સત્કારી સપ્રભ વિશાલ કૃપાની ધારડ,
 આલ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્મ
 આતિથ્ય દેવકુલનું પ્રિય! માયવાને. ૧૫

•હાનાલાલ

૪૦

૫૦

ધણુ

ઊઝ્યો સૂરજ ને લીલડા વનમાં રે,
 ઊઝ્યો ઊઝ્યો સરવર-ગિરિવરને તટે.
 જગ્યાં ઘોર ઘટામાંનાં પંખેર રે,
 જગ્યાં જગ્યાં મેના, પોપટ, મોરલા.
 ધણુ લઈને આલ્યા વન ખાલ ગોનાલો રે,
 ગાયો લઈ જશે રે આઘી સીમમાં.
 ફરતો ફાલ્યો આંગલિયાનો ફાલ રે,
 શીજો રે સરવરિયા પરનો વાપરો.
 ધણુ ચરશે લીલમકું ધાસલવિંગ રે,
 સરવરનીર પીશે ને ત્હેમાં ધૂમશે.

ધારાં જમ્યાં જાંજરીનાં ઝાડો રે
 હ્રેને શીજે ધણુ વેરાતું ઢળી જશે.
 દૂરના સરવર ભરતા ઝરણાં જેવો રે
 ગીતડો માતાં નાદ ગાયકો રેલશે.
 આંખાની મંજરીઓ ખાતી કાચલ રે
 વસન્તની વાંસલડી સરખી બોલશે.
 -માં છેડીશ તું આજે ત્હારી વેણુ રે
 પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી દેને વધાવશે.-
 ચીલામાં ચળકન્તા મરવા વીણી રે
 જાયે બેઠા રાયકો જાત આરોગશે.
 વૈશાખે વટોળ ઉન્દાધખ વાશે રે
 ધૂળના વાદળ રચશે વનના વાયર.
 બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે
 બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં.

વિયોગ શો કંઈ ધોમ ધખે આઠાજે રે
 સૂકવશે સૂષિ, રસ આંખે સીંચશે.
 ચરતાં પંખી ડાળ્યે બેળાં યાશે રે
 વિસામે વિરમશે જગના પન્થીઓ.

કડવી લીમડીઓની મીઠી ઢાયે રે
 રૂમાલના ઓશીકે રાયકો પોદશે.
 કિલકિલ કરતાં બહાલપડાં પંખેર રે
 બહાલા ગોવાલ દાલરડે ઊંધાડશે.
 લળીલળી નમતી કુલવતી નીચી ડાળ્યે રે
 પોદયા ગોવાળ ઉપરથી માંખ્ય કિડાડશે.
 લીલમછમ પલ્લવમાં હરતો વ્રાયુ રે
 ચાકેલા ગોવાળનો ચાક ઉતારશે.

-સંકેરી લે પાલવ ત્હારો ઉડતો રે
 વસન્તના પાલવની લીઝુંત જો ! ધડી.-
 નમતો પ્હોર થશે ને સૂરજ નમશે રે,
 વાદળિયા સરવરમાં લ્હેરો આવશે.
 તટના ઘાસ વિશે મધમાંખ્ય ગગણશે રે,
 પાલ્યોને શણગારશે બગની વેલડી.
 વરૂવર કરતાં વાધી ત્હેમની છાયા રે,
 પશુપંખી પણ લાગ્યાં મદમર ડોલવા.
 પોઢ્યા રાયકા આળસ મરડી ઉઢ્યા રે,
 ઉઠીને વગાડી ચતરંગ વાંસળી.
 આઘી આઘી ખોમાં વળતી ગાયો રે
 વાંસલડી સાંભળશે, ટપ ત્હાં ઊભશે.
 જળ જળ નિર્મળ કમળો છૂંદતી બેંશો રે
 વાંસલડી સુણશે ને જલને ત્યામશે.
 -જો ! જો ! ઘેરા ભવયમુના તટ રમતારે,
 અનહદ રે વગાડે ગીવિન્દ વાંસળી.
 સુખ, સમન્ન, આચર્ય એ ગીતના બેદોરે,
 પશુથી એ પામર શું આજણુ માનવી !-
 સાંજ પડી, આ તડકા કુમળા થાય રે,
 સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડ્યો.
 ક્યાં છે ધણુ ? એ ક્યાં છે બાલગોવાળ રે ?
 ક્યાં છે વાંસલડી એ વનવન વીધિતી ?
 માત્ર સરોવર જલમાં રમતાં બાળું રે,
 દોડતી વાદળીઓનાં ભૂખરાં લ્હેરિયાં.
 -આજ છુંધટ ઉઘાડય, વદન વિકસાવ્ય રે,
 વાદળિયોને વેઈ, પ્રગટય મુખ્યાંદની.

પ્રિયતમપ્રિય જોષ લોકડિયાં લજ્જાશે રે,
વસન્ત તો પાંખડિયે પ્રેમ વધાવશે.
ધન્ય નમન ! શું હાસ્ય સરલ ! હું પામ્યો રે,
આશિર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાના ઝીલ્યા.
બાલકમલ સૌભાગ્ય સુધા મહેં પીધી રે,
ધણમાં નવ એ દુધડિયાં લાખ્યાં મહને.

નહાનાલાલ

૫૧

અષ્ટપદી

(શાદ્દલ્લવિકીરિત)

અધાર્યો ધન, રાધિકે ગગનમાં; છાયાં તમાસો વને;
રેણે બાળ બદ્ધાં; સુરે પુલક; તું ભે જા મુઠ્ઠે કાન્દને
જોવાં વેણુચો નંદનાં વિચરતાં કાલિન્દીકુંજેદરે
માણે કે સહચારની ગુમલ એ લીલા, રમેા તે ઉરે ! ૧

(વસન્તતિલકા)

વાગીશ્વરીતણી વિભૂતિ ઉરે સુહાવી,
પદ્માવતીચરણમાં કવિના મહાવી
શ્રીરાધિકારમણુ મુંદરસ્થામકેરી
લીલા લલામ જયદેવ પદે અનેરી. ૨

(દ્રુતવિલંબિત)

હર અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
મજલીલા રસીલી રટી ગમે,

અવણુ તો ધરજો જયદેવનાં
કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં.

x x x

(શિખરિણી.)

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ધન ખતે
ભમે કુંજે કુંજે રસવિવશ શોભંત દરિને;
અધીરી રાધાની ચટપટી ચિતે એ ચિતવૈતે
વટે જૈ સાહેલી મદનમદમીણી યુવચિને. ૧

(પ્રબંધ) *

લલિત લવંગલતા મલયાનિલ નર્તી ચનન નચાવે;
માન નવલ કોયલ લલકારે; મધુકર ખીન બજાવે;
નટવર મદભર ભર ઋતુરાગે

ખેલે રેલી રાત ઋતુધેરી અલખેલી સૈંગ આજે. નટ૦ ૨

કુંપળ કુમળી તમાલની પરિભાગ મૃગમદનો મહેકાવે;

ફૂલી લેલ કળી કુરવકની ફાગ પરાગ જોડાવે; નટ૦ ૩

માધવી શં લમ માંછ રસાળે મુકુટપુલક દરસાવે;

ભાળી નિર્લજ જગ બાજેરાં કરુણ દસે સંહો ! હાવે; નટ૦ ૪

મધુપસંગ મધુથી તર ડોલે બોવસરી ખીલંતી,

ટવળે ત્યમત્યમ ટમટમો વામા વિરદાનળે જળંતી; નટ૦ ૫

વીધે નયન વિજ્ઞેગી જનનાં મનમય કેનકકુંતે;

ચીરે હર એ કેસરી મરિખા કિંશુકનખના પાંતે; નટ૦ ૬

ખેખ, શિલીમુખથી ભાથાનો પાડળ બેખ બજાવે;

કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર બહુ ખીલાવે; નટ૦ ૭

જુદાવન કુંજે જનગંજન ધન હિદીપન ભાવે

સમય અસીમ વિષમ આ શમમય મન મુનિનાંય મૂંઝાવે; નટ૦ ૮

વનવર્ણન મધુર્ મધુ ઋતુનં જયદેવે રચ્યું આજે,

આતાની મતિ તે ચિર શાપો શ્રીપતિના ચરણાખજે ! નટ૦ ૯

કે. હં. ધ્રુવ

* મૂળમાં વસન્ત રાત્રે રૂપક તાળ આપેલ છે. ગાવા બજાવવામાં
ત્રિતાલ કે દીપચંદી ઠીક પડશે.

પર

પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય

પ્રિયે રે ! તે તે ક્યમ વિસરાય ?
 ઘડી ઘડી ચમકી ચિત દિબરાય.
 અમ તવ માર્ગ-મમન ન ખમાય;
 અમિત વર્ણો લુલિત મુખ દેખાય;
 આલિંગન આશયિલથી ચાપું તે ધરી પ્રેમ,
 ચુકાવેલી મૃગાક્ષી સરખાં દુર્બળ દીમે તેમ,
 એમ મમ ઉર ધરી જ્યાં ઉઘાય—પ્રિયે રે०

x

x

x

ગિરિયો ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય
 તટે તરુવર પવને સ્હેંકાય.
 સેવતા વૈષ્ણવસ ઝાંપિ છાય,
 અનિચિ પજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ મણાય,
 મુદીભર માત્રો રાંધી ખાય,
 છતે એમ શાન્ત મૃદુર મનાય,
 એવાં તરુવર પૂર્ણ ગા કિપવન જો તપ કાજ,
 જગજ્ઞ પરમાર્થ જ્યાંએ ઋષિમુનિ પ્રિદ્ધ સમાજ,
 આજ તે નજરે પડે દેખાય—પ્રિયે રે०

x

x

x

મુનુ ગિરિવર તે વિપર સદાય,
 છઠાવે લક્ષ્મણ મરણ સદાય,
 સ્વસ્થ ને થઈ દિન નિકળી જાય,
 રમરણ શું તેનું ન ટુજને થાય ?

અથવા શોભિત તીરજો ગોદાવરીના રમ્ય;
 તેપર આપણું દરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
 ધન્ય ! શું તુજને સ્મરણુ ન થાય—પ્રિયે રે૦
 અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ
 મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
 નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
 મુખે કાંઈ એમ લવતાં ગેલ;
 આલિંગન અસિથિલથી લપટી કર અછેક,
 રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
 છેક નિશ થાકો વિરામી જાય—પ્રિયે રે૦

મણિલાલ

૫૩

નવયૌવના

કેમ કહેશે

તે શા વિચાર કરતી હતી ?

મધ્યાહ્ન હતો,

સૃષ્ટિને સેથે સૂર્ય વિરાજતો,

આશપાશનું ઉઠું આકાશ

નીલલેહી ને નિર્મળું હતું.

ક્ષિતિજ ઉપર જલજલર પમેદ,

વિશ્વનાટકના પડદા જેવાં,

અદર સરતાં, પડતાં,

ને ધીમેધીમે ઉપક્રમ્યાં.

મધ્યાહ્ન ખીલેલો ને નિર્જન હતો.

સન્મુખ સાગર લહરતો
જાણે આકાશ જ ઉતારી પાથર્યું !
જલ કિપર કિરણ રમતાં,
રૂપાની રેખાઓ દોરતાં,
હસી હસી મીટ મટમટાવતાં,
ને ઉડી ઉડી જતાં રહેતાં.
સાગરનો વિશાલ પલવટ
મધ્યામાં પલપલતો હતો.

ઋતુ વર્ષા હતી,
ને વર્ષાની તે શરદ મંજરી હતી.
કિનારા લીલા ને પ્રસન્ન હતા.
ધરા આંખ ઠારતી.
વિધિનું ચિત્રેલ ચિત્ર હોય,
સૃષ્ટિ તહેવા કદો સ્થિર ભાસતી.
કાલે મેઘ વરસી ગયો હતો:
આજ પદાર્થો ઉપર જલનો રંગ ચમકતો.
ભીની તેજસ્વિની લીલાશ
દિશદિશમાં પ્રસન્નતાથી પ્રકાશતી.
આછાં તેજ અને અન્ધકાર
પાંદડામાં સન્તાડુંકડી રમતાં.

આધા સાગર ઉપરથી
શીતલ અનિલ આવતા.
સૃજનને સૂર્ય ઉઘ્મા દેતો,
અગ્નિને અનિલ આવરી લેતા.
સકલ સૃજનઅવકાશ ભરી
ઉઘ્મા ને શીતળતાની ઉર્મિઓ ફિણતી.

મરડના માળા જેવી
 અન્તરિક્ષે એક આરમની અટારી લટકતી.
 મહીં આરસના પાટ માંડેલા હતા.
 બ્રહ્મકેલરેલ કમાન નીચે
 નમેલી રસભર વેલી સમી
 એક યૌવના ઝુકેલી હતી.
 ગુલસીના છોડ સરખાં આશપાશ
 સખિઓ શા પડ્યાયા રમતા.
 ઉપર દ્રાક્ષનો જૂમખો જૂમખો.
 મુન્દરીનાં મુન્દર નયનો
 સાગરના ઓઘ ઓળંગનાં.
 ગુલાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
 આરસમાં ગુલાબ પાડતાં.
 જમણા કરમા મોગરાની માળા હતી.
 સુકુમાર પ્રભાતરંગી સાળુમાંથી
 અમૃતના સરોવર સરખો દેહ
 અને તેજસ્વી કરનો કમલદંડ
 હાથેળાતું પુષ્પ પ્રજ્વલ્લી આપવા આવતા.
 અંજે અનંગની ભસ્મ ચોળી હતી.
 મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રનાશતી.
 કાકીમાં સ્વાન સ્ફુરતાં.
 પાંદડી જેવાં પોપચાં શરકતાં,
 ટૈયું ભરેલું ને વિશાળ હતું.
 વિધિદીધેલ રત્ન સમે
 બાલદેશે ચંદ્ર રાજતો.
 અંગઅંગ ફૂલ ડેરતા.
 કોવિલ્લ હાલે બેસે ને દીપે.

તેમ રમણી નિજકુંજે શોભતી.
 અલૌકિક રંગી દન્દ્રચાપ જેડી
 જમત ઉપર તે નમેલી હતી.
 તે યૌવના શા વિચાર કરતી ?
 ચાંદનીના ઢગલા જેવું
 શ્વેત ન્દાનકડું દગ્ગનું અચ્યુતું
 નીચે રૂપાની સાંકળે બાંધેલું હતું.
 યૌવના શું વિચારતી ?
 પ્રાણુની ભગતી લોચનમાં ડોલતી.
 મધ્યાહ્નનાં તેજ વિલોડતી ?
 જલના રંગ અલોચની ?
 સાગરનાં તલ નિદાગની ?
 અસીમ જલરેખાઓ વીંધી વીંધી
 સ્હામી પાડતો સગમ શોધતી ?
 ગુલાબની અંજલી જેવું મુખકુંડ,
 મહીં આકાશના અણુ જેવાં નયનઃ
 આછી ઉષાના ઓજનું અંગ હતું.
 યૌવના શાં દન્દ્રમળ જોતી ?

એક વાદળી આવીઃ
 મહાનૌકાના મદિભાવતી
 દૂરથી એક વાદળી આવી.
 સૃષ્ટિ ઉપર પાલવ પાથરતી—મંકેલતી
 તેજ છાયાની રમત રમતી રમતી
 યૌવનાને વદન અણી ગર્ભ.

કેમ—કેમ કહેશે
 તે યૌવના શું વિચારતી હતી ?

૫૪

દેવયાની

“રજનીથી હરે તોયે આજે એ લેખતી નથી;

ક્યાં છે? કય, સખે? ક્યાં છે! કેમ હું દેખતી નથી?”

૧

લખાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે.
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૃતનત્રી ભરે છે;
ન્દાનાં ન્દાનાં વપુ ધરી શકે શોધના એ દિશામાં.
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કેં શશીની નિશામાં.

૨

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી

દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેરી,

તે આ સ્વભાવ સરલા કરી દોડ નાની

બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

૩

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્ના બ્રમણ, બ્રમણે જ્યાં અટકતો
સશંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણી સેંચે જખકતો!

૪

તરૂંઓ અભિનંદે આ અંગો લલિનને નમી;

સમગ્ર નભ વર્ગે છે અહા! બિપરથી અમી.

૫

ચડો મીડો કુસુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
દ્રીકન્તો જ્યાં તરલ અલક શ્રેણિ સાથે રહે છે;
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિન્નત્ય
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય.

૬

જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નામે,

વક્ષસ્થલે શિશુસમી ગણી સિંધુ રામે;

અસાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય,

પામે પ્રમેદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય!

૭

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચંગી,
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રણાં બન્ને બાજુ તરુવર, નહી કોઈ વચમાં,
વસેહું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય ક્યમાં.

૮

રેલિણીપતિના બાલે રમ્મિએ રમતા હતા;
તુલિનાચલના જાણે શૃંગમાં ભમતા હતા!
શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોગ, ભરેલા,
યોગાબ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
ગાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભામે,
જ્યોત્સ્નાનેએ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે!

૯

૧૦

આકાશમંડલ ભણી દગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય.

૧૧

હવે તો આ આવી સમીપ ગુરુકન્યા ક્યતણી,
અવરથાને જાણી નહિં, અગર જાણી નહિં ગણી;
“નિદાજે શું ? હા ! તો સફલ સમજું આગમનને!
નહીં: નથી દૃષ્ટિ: અરર ! અવમાને ગગનને!”

૧૨

કર સાહી કહે મીઠું “વ્યોમ સાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો સમે, આમ ના ઘટે.”

૧૩

પાઠી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે દૈમ આવી,
ઝાઢીમાંથી મૃગપતિ જરા યાજ જેવો દલાવી;
કાંધી નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
જાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નબે ત્યાં.

૧૪

સાશંક ભીરુ નિરખી રી આસપાસ,
ન્હાનું દિસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;

- ધીમે હવે કય બણી જયમ એ વળે છે,
તેવું જ દા. ' ઉત્તંતી દમને મળે છે. ૧૫
- જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રમંતી
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કય પણ હવે આમ ઉચરે,
હવું ધામું તોયે, પરિચિત છતાં એ બહુ હરે! ૧૬
- “ અવસ્થાબેદનું દેવી! તને જ્ઞાન દિસે નહીં:
મુઘા શું સમજે છે તું જાલજાવ મધા મહીં!” ૧૭
- રે! રે! એને શ્રવણ ન કદા વાક્ય એવું પંહું
રેયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભગંથી ધરેલું,
આંસુ આપ્યાં નહિ પણ બની જાલજા છેક અખી,
ભીખી યત્ને વિવશ ચરણે, મર્મ નિશ્વાસ નાખા! ૧૮
- આ તે બી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયલાં ટકે તે? ૧૯
- સ્વસ્થા જેવી, જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદા.
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી તેની આવી રિચનિ નિજ દડોગ પ્રવચને.
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં દર્પ ક્યને. ૨૦
- શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે. પણ મળે નહીં:
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ એન વળે નહીં: ૨૧
- રેતી ફોશે અવનન મુખે એમ શંકા કરીને,
જાગી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;
“બાલે શું છે વદનબ વિષે? સજ્જા હું મર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રેવા!” ૨૨

રોકેલ અચુદલ જે હૃદયે જડીને,
બીજે કપોલ દયના હમખાં પડી તે;
જાયું હતું ધનપટે મુખ ખેદનાએ
ત્યાં એ મુદાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય ! ૨૩

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું,
વહીને ઓઠેથી મધુર વદને સુખન કર્યું;
કરી નાચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાંહું તમે વદન દિશતા દર્પિત થતો. ૨૪

સ્તુરે લાવણ્યનું શુ આ પરિવર્તન અંગમાં:
રમતી રમણી બાએ દિય નૂતન રંગમાં ! ૨૫

શોભે જેવી રચિ નિસરતી મનસંથી મરાલી,
વર્ષા કેના વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃણાલી;
આચતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ પાજ,
બાલા તેવી બની ગઇ, ખરે ! અદ્ભુત સ્પર્શથી જ. ૨૬

વૃત્તાન્ત પૂર્વ સ્વર્ણ વીસરી ગઇ એ,
દ્રાવ્યમાં ડહગુણપદ્ધતિ એ;
સંહારિથી સદયની થઇ આંખ બીની,
જોતો રહેા સરલતા દય સુંદરીની. ૨૭

તરે જે શાખાથી વનવન વિષે બાલકરિણી,
સરે વા જે રાતે સુન્દરિમા સૌંદર્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્ના બ્રમળ બ્રમળે ત્યા અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષાને મુખગ મણિ કેંથે અપકતો ! ૨૮

વિશુદ્ધ સંસ્કૃતિ જેહું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસા વિધુ ને તારા નબથા નિરખા રહે. ૨૯

૫૫

મ્હારે જોઇએ ગુલાબ અને કેવડો જો

- “ મને પીયુ ન ગમે જુઈ જાઇ સમે,
 “ મને પીયુ ગમતો ગુલાબ સમે ! મને૦
- “ મને કમળ સુવાળું ના જ ગમે,
 “ મને કેનકકંટકધાર ગમે ! મને૦
- “ સખી જા જઇ એવું તું માતને કહે,
 “ સખી, જા જઇ એવું તું તાતને કહે ! મને૦
- “ શુભો, માત, તાત, ટેક મુજ એવડો જો,
 “ મ્હારે જોઇએ ગુલાબ અને કેવડો જો. શુભો૦
- “ સારો સુંવાળો સ્વામી ન મને પરવડે જો
 “ એને સારો સારો કરીને સજી અડે જો. શુભો૦
- “ કાંટાવાળો તે કંથ મ્હારે જોઇએ જો,
 “ રૂડો રંગ ને સુવાસ એમા રંડાઇએ જો. શુભો૦
- “ લેવા જાય તેને ભર્ય કાંટા વાગશે જો,
 “ માળણ મ્હારા જેવી ચતુર જાલશે જો. શુભો૦
- “ સુગન્ધ રંગ સંગ ભોગવું હું એકલી જો,
 “ બીજી નાર જોઇ જોઇ તે રહે બળી જો. શુભો૦
- “ એવો કંથ તે ગુલાબ કહો કે કેવડો જો,
 “ સુરજવંશે કમળાને કાજે એ ઘડ્યો જો !” શુભો૦

ગોવર્ધનરામ

૫૬

વીરાંગના

(ગરબી)

સખિ ! મહારા વીરના ને ! ગઢ ઉડા આકાશમાં રે,
સખિ ! મહારા છેડલાની કેર શેષ ભીંજે છે ને,
સખિ ! મહારી આખડીમાં કોટિ કોટિ બાનુ ભર્યા રે,
સખિ ! મહારી નણ્ણલનો વીર હીર સીંચે છે ને;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.
સખિ મહારા ઝોઢામાં ભાતડી કંઠ યમની ગુંથીરે,
સખિ મહારી છાંયડીમા ઝેર લીલું લગે છે ને;
સખિ ! મહારી કાન્તિમાં ને 'નેગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મહારાં કંઠણામાં પ્રલય ગીત ગાજે છે ને:
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.
સખિ ! મહારા નાયની સમશેર કાઠ હુલે ઝુલે રે,
સખિ ! મહારા તેજવી કટાર તેજ પીએ છે ને:
સખિ ! મહારા વીરની ભડ મીર ગઢે રમે ઝુમે રે,
સખિ ! મહારા સહિયરનાં શસ્ત્ર હીય લીએ છે ને !
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

નહાનાલાલ

૬

૫૭

કાઠિયાણીનું ગીત

મહારા સાવળશુરા નાય હો ! ત્હારે દેશ-કથા પરદેશ ?
કેસરધોળી કંઠાવડી, ને કુંકુમધોળ્યો પાળ;
સૂરજ ! ઘુન્નને પૂજશું મહારે સૂરજદેવળ પાળ:

મહારા સાવળશુરા ૧

આબ હથાં ધરતી ઉરે, ત્યાં મેરભે કાંધ ઝીર;
કુંજે ખોલે મેરભો, મ્હારે હૈયે નણદલવીર;

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

રાતે કિધડે પોયણાં, ને દિવસે કમળની વેલ;
ભાદર ભરજોખન ભરી, એવી મુજ હૈયાની હેલ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

ઉંગો ગદ અલભેલડો, પરખે ચારણના નેદ;
ઝીંગી ઝખૂકે વીજળી, મ્હારે ઝીણા વરસે મેદ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

સાનમે માળ અટારીએ કાંઈ આછા વાય સમીર;
જમી મ્હારી હેલે મ્હડી; મ્હારાં જૂલે આછાં મલીર:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

આડાં ન આવે ઝાડવાં, એરા લાંબા લાંબા પન્થ;
માણુપીએ મ્હડી આવશે મ્હારો સૂરજમુખો કન્થ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

નેણથી બાલા છોડતો, કાઠિ આંકડિયાળા કેસ;
ધણુ વાળીને વળશે મ્હારો કન્થડ જોખનવેશ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

આબ ઝીવીને રેવત કિબો, કરનો ગિરિનો સાથ;
વનમાં ગાજે કેસરી, કાંધ ધીમાણે મુજ નાથ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

કસુંબલ રાની આંખડી, રોમેરોમ દોંગલનાં દૂધ;
બળબાહુમાં બરછી કિછળે, દાલે દગકે જુદ:

મ્હારા સાવજશ્ચરાં

સાગર સમ સોરઠ તણી રે રિહોળા લેતી ભોમ,
ભરતીને પૂર પધારશે મ્હારો છેલડ જળને જોમ:

મ્હારા સાવજશ્વરાં ૧૦

બાલે ટમકે ટીલડી, મ્હારે હાથે હેમત્રિશ્વળ;
સિન્દુરે જાંટી ચુંદડી, મ્હારાં સોહે સુરજકુળ:

મ્હારા સાવજશ્વરાં ૧૧

આશબરી અલબેલડી રે હીંચ દિન્ડોળાખાટ;
ધિવના પન્થ નિહાળતી કાંધબ્દાલમની જૂવે વાટ:

મ્હારા સાવજશ્વરાં ૧૨

આપ્પા ગીરના કુંગરા, એથી આધેરે મુજરાન;
રંમળીના! હવે આવજો, મ્હારી સૂતી માઝમરાન,

મ્હારા સાવજશ્વરાં ૧૩

નહાનાલાલ

૫૮

સુદ્ધમાં ચાણ

શિખરિણી

નથી પાસે કોઇ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
તુમી અંડુ છાતી સરસોં ધરોં પીયૂષ બન્વા:
નિશા અન્ધારીના વિલ લગુ તારા પણુ ત્યહાં
નહોં પ્રેરે જ્યોત્સ્ના, પહોં રહોં સુના આ સયનમાં.
મયો સંધ્યાપાળે વિનમ રિપુ સામે સજ ખની,
પડો વાગ્યો, 'હારે મરદ સડ રક્ષો જાજનની!'

સ્વદેશે આપત્તિ સુનોં ઘર રહે માધ્યસ્થ કે
 થયો જ્યાં ડોકો જોઈર દોલ કરે રાજપુત કે
 પિયુ શરો આતો મુપુત લડવૈયા કુળ તણો,
 યશાકંક્ષી, પૂરો રણકુશલ, જીવાન વયનો ૧૦
 વધાવે પત્ની ત્યાં ભુજ તુરગકેશે ગુંથવીને
 ઉભેલો ખોલ્યો, દક્ષિણ કર ખભે રહેજ મુકોને:
 “સતિ, ત્હારી પાસે અહીં જ છેવ રાખી કુચ કરું,
 વિના દેશે શાન્તિ, રિપુ ભય શિરે મેલોં ન ફરું
 પ્રભુ હાથે ભાવિ, કયમ નહિ બને બેલિ સતનો!
 કહે તેજીને કે સમરખિય કરજો જી જતન”

અભ્યસ્ત મુચ્ચી

પડ્યું અવણુ નામ ગર્વ ભરોં ડોક ઊંચી કરે,
 ત્યહાં જટ થઈ સવાર દસી ફેરવી ધોડલી,
 કરી નિલક ભાલ જયમાળ કંઠ આરોપોં તે,
 સ્ત્રીકારોં કંઠ નાયતી, ૨૦
 સખી નયન રાયતી,
 વિયોગ ન કળાવતી થઇ અલોપ એ ધોડલી.

શિખરિણી

પછી વૃદ્ધો ભેગા મળી ગત બનાવો રસભર્યો,
 ઉઠેલી બેઠા, ને પ્રવર રજનીના નવ કળ્યા
 ઘણાં જંગી યુદ્ધો, મહોં પવનવેગી અણ્યોં સમે
 ધસારે વીધિલાં રિપુદળ રસાલે મરણિયે;
 બચાવો દુર્ગોના મુઠોં ભર હઠીલા જણુ થકી,
 રકાવે કિલ્લાના ભુખ તરસ વ્યાધિયોં ન ડગી;
 ઉમંગો જીત્યાના, અધર છેવ હારોનું સુનનાં;
 મરે તે જાણે તે કાળ અમરનાં થોલી નાથનાં ૨૦

કહ્યું સર્વે ધીમે સ્વર રસ ભરી સ્વાનુભવનો,
—કિશોરો સ્ત્રીઓનાં શવણ મહીં ઉલ્કંઠ વદનો.
વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વકુલતિલકોનાં અવરનાં
સ્મર્યાં નામેા, જે ભાવિકે ભુમિ દિલે શાશ્વત રજાંઃ
ચહી ધોધો જ્યારે અરિ પૂર પ્રદેશે પ્રરો વળે
ત્યહાં સ્વાતંત્ર્યાદી ઊંવન-રસ-સર્વસ્વ જ તળે
જતું તારું-તારી પ્રલયર્થી વરાહે જ્યમ ભુમિ-
મહાત્માઓ તેનાં અમર ચરણે વન્દન નમી,
કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉછળતા યૌવન તણા
મનોભાવો, જેનાં સ્મરણ જ નિગ્નશ્વાસન રજાં. ૪૦
થયાં સ્ત્રીઓના લોચન ચળકતાં દેશપ્રણયી,
કિશોરો જુવાની અવસર ગહે ઉત્સુક થઈ.
પછી મોટી રાતે સકલ વિખરાયું સમી ગયું,
અને સૂતા સૂતી, પણ મગમ ઠંડું નહિ મળું.
અપૂર્ણ.

બલવંતરાજ

૫૯

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

અનુક્રમ

“ ધાઓ, ધાઓ, અરે નાચ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી. ”
ભવતી ઝખઝી જાગી નવોદા આંસુ ઢાળતી. ૧

વચનતિલક

“ મોંથી કળી હલ્લની સુકુમાર મારી !
કેણે તને મધુરે જીદરમાંડિ ડારી ?

સુતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રયશ્ન
 તે જૂલો કેણુ રમતો આલિં મૃત્યુ સંગે ? ” ૨
 હેલું વદી જ રણધાર નાન નાથ;
 દામે ધોરે ધનકતું ઉર નેર સાથ;
 ખીલી ગુલાબકળો ઝાકળાબિન્દુ ધારે,
 હેવા કપોલપર આંસુ ધોરે સમારે; ૩
 ને રમ્યો ત્યાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
 પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિલાળી:—
 “શું છે? મોઠી ! થયું શું ? આવડો કેમ કાંપી ?
 મુંઝા ફરી હૃદયસાથ ધોરેથી આંખી. ૪

અનુક્રુપ

ઉભેડી ભૂમિથી નેનો રેપિયાં પતિનેનમાં,
 લસતાં દીર્ઘ પદ્મોમાં મૂર્યાને આંસુડાં નવાં. ૫
 કરી કણઠાં ઠાંચો કાંઠો અભોલા કાણ એ રહે;
 ચણી દીન બની સ્વમાનણી વાર્તા બધી કહે.— ૬

ઉદ્યોગ

“આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
 ત્વમંત ને કહું શી રીત્ય ?
 બાણે પુરુષવેશ જ ધારી
 મહેં અમ્મે કરી છ સવારો; ૭
 ધારી ધનુષબાણ હું ચાલ્યો.
 મુગામજ જ વનપથ ઝાલ્યો;
 સુન્દર એક ત્યાં સહકાર;
 ને પ્રેર્યો એકું છે મુકુમાર. ૮

જુગલ કપોતકેરું મીઠું,
 કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
 મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઈ,
 બીજું કાંઈ સૂઝયું નાહિં; ૯
 ને શર ફેંકી નર તરુડાળ—
 પરથી પાડિયો તત્કાળ;
 સહસા ત્યાંહિં અગ્નિનવાળ
 ઊપની કપોતીકેરે બાળ; ૧૦
 કૂદતો એહ અગ્નિ કરાળ
 આવ્યો મુજ કને ભરો ફાળ;
 જિવ્હા તીવ્ર નયનો અનેક
 મુજને વીંટી વણિયો છેક. ૧૧
 છોડી સર્વ બીજાં અંગ
 અંગ્રોડો ધર્યો નિઃશંક;
 છળોને એકદમ પછો જગો
 કરવા રુદન હું તો લાગી. ” ૧૨

સોરઠો

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
 “સ્વમાનો શો સાર હશે કારમો નાથ, ઓ ? ૧૩
 અભાગણી હું મોઝું ! ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી ?
 બીજું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શે હણ્યો ? ” ૧૪

વસન્તતિલકા

શાને મોંઘી ! તું ગભરાય અરે અતીશે
 આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાર નવ કાંઈ દીસે —

જો ! પેલો વાગો રણ દુન્દુભિ રમ્ય ધોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ ! સખિ ! કણ્ઠ હવે તું છોડય.”

૧૫

હથોર

“ બહાલા ! ન્હોય દુન્દુભિનાદ,
એતો મેઘ ગાન્યો આજ;
બન્ધન કણ્ઠતું કમમ છોડું ?
મુજને બય નથી કંઈ થોડું;
પેલી અમિકેરી ઝાળ
આવે એ ! જુઓ, શી કરાળ !”—

૧૬

શિખરિણી

“ અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ?

બધો એ સ્વપ્ન ભ્રમણા;—

૧૭

દ્રુતવિલગ્નિત

તુરગ જો ! મુજ કાંઈ ખુખારતો,
‘ રણ ચઢો ’ કંઈ એમ પુકારતો;
નહિં વિલગ્ન હવે કરવે પ્રિયે !
કદી જ ધર્મ તન્યો નથી ક્ષત્રિયે.”

૧૮

હથોર

“ ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય થાય,
તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિસ્સ
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય;
પેલી તીવ્ર અમિજવાળ,
મુજ પૂંઠળ બમે ચિરકાળ,
રહેનાથી બચાવે નાથ !
અબળાનો તને નવ હાથ.”

૧૯

૨૦

વસન્તતિલકા

“ છે એક ને સખળ નિર્બળનો જ પાતા;
બહાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર્યે ચિત્ત શાતા.—
ને દેખું આ અસિ હણે ચમકે અનન્ત,
ને ચિત્ત આ ચમકીત બન્યું વેગવંત.”

૨૪

દ્રુતવિલગિત

અધર વેગ થકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે:—
દુર્ગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

૨૨

અનુદુષ

દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મોષ ગયો ડૂબી:
બૂલી ત્રિકાલને મુઝા અનિમેષ રહી ઊભી.

૨૩

નરસિંહરાવ

૬૦

પિયુત પ્રયાણ

છે ધાર્યું જવું તો ભલે પિયું જાણે, કાં આ પરંતુ ત્વરા ?
રૂહો બહાલા ડગ બે, મુખાળજ મધુરં નોંધ લઈ હું જરા:
સંસારે ધટમાળના જળ સમું આપૂ વહું જાય આ:
કા જાણે અહીં આપણું ન મળવું ઘાશે શરી વા ન વા ?

કે. હ. કુવ

૬૧

વાટય બેતી

વસન્તતિલકા

સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઇ રાતો,
 ને શૈલની મુખછબિ પલટાઇ આતો;
 ઊંઘે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાઠું રહેતી
 આણું લોહું કંઈ અલૌકિક તેજ લેતી. ૧

એ તેજ કેરો વદને કંઈ હાય ધારી,
 ને આત્મકાન્તિતર્ણો હાય બધે પસારી,
 બો ! સિન્ધુકણ્ઠ ઊંભો સુન્દરી કોણ પેલી
 એકાદિની ઉંડો વિચાર વિશે ડૂબેલી ? ૨

આ અધર્મિક બનીને ઊંભું શૈલવૃન્દ,
 ને નાલિકેરીતણું ઊભું તજે જ ઝુંડ,—
 મન્યામુખેથી ઝરતી અર્મોકાન્તિ પીતાં
 શૈલોત્તરે રમણોએ જ દોઢાં ન દોઢાં. ૩

એ સુન્દરી હૃદયની ઊંડો ઊંડો હાય
 આ દશ્યમાંહિં પ્રતિબિમ્બિત કાંઈ થાય,
 તહેને ન લેખતો ઊંભો લલના વિચારે,
 ને દષ્ટિ દૂર, કંઈ દૂર, ઝીણી જ નાંખે. ૪

ધોળા તરૂંગ તટ શૈલ તજે નચાવે
 ને ગાય વાયુતટ ગાન જ ઊંડું ભાવે
 સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરો ઊંડું ધ્યાન
 ઉદ્ભોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના, ૫

તે સિન્ધુધોષ મુણ્ણતી, ન મુણ્ણતી, બાલા
 બાની નિરીખતો અદસ્ય કંઈ રસાલા;
 હેને નિહાળો રહી રનેહર્યો શુકતારા,
 તે જોતો, જોતો નહિ, ભાવનિમમ બાલા, ૬

જોતી જ એક દિશ એ એનિમેય નેને,
 ઉત્કૃષ્ટ એક મુણ્ણવા પદ્ધોષ પ્રેમે;
 દાખે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—
 હા? કેમ આંહિ હજી પ્રાણસખા ન આવે?" ૭

નરસિંહરાવ

૬૨

પ્રાપિત ભર્તૃકા

વહેતું પંથોનું વહેણ બંધ પડિયું, હૃદાડો ગયો આથમી,
 ને અંધારૂં રહ્યું રમી, તહીં લગી ઉંચી ઉંચી ડોકથી
 જોયી આંખ વિસોડો વાટ, હગલું બેહોશ પાછું ભરી,
 'આવંતા કહો હોય કંથ' કરીને જોયે વળી બાપડી.

કે. હ. દ્રુવ

૬૩

સીતાજીનું ઘોળ

એવું સાંભળીને સીતાજી કહે,
 સુણો સુંદર રામ સુજાણ;
 પ્યારા મારા પ્રાણ, સાથે રાખો સ્નેહથી.
 જૂઠાં પડવાની વાત બહાલા કહો,
 તે તો બોલ લાગે તીખાં બાણ;
 રઘુકુળ બાણ; સાથે૦
 સ્વામી જ્યાં તમે ત્યાં ધર માહરૂં,
 તમથી વેગળા તે પરદેશ;
 હું જાણું હમેશ; સાથે૦
 તમે જોગીનાં વેશ જો ધારશો,
 તો હું જોગણનો ધરૂં વેશ;
 જટા કરૂં કેશ. સાથે૦
 સ્વામી તમે રે સુખી તો સુખ માહરે,
 તમે દુઃખમાં તો દુઃખ મારે દેહ;
 એમાં શો સંદેહ; સાથે૦
 જે કોઈ પરણ્યા પછી રહે પીયરમાં,
 અવતાર બળ્યો ધિક્ક એહ;
 મુખ્યા જેવી તેહ; સાથે૦
 સ્વામી તમ વિણ મંદિરને માળિયાં,
 બાસે પર્વત મોટા સમાન;
 વસ્તી તો વેરાન; સાથે૦
 મહાવનમાં ભરી વસ્તી બાસશે,
 જ્યારે પામીશ દરશન દાન;
 કૃપાના નિધાન; સાથે૦

સાસુ સસરો ને માતપિતા સહ,
બહે જીવો કરો રૂઢાં રાજ;
મને મહારાજ; સાથે૦

સ્વામી શું કરું બાધ બોગ્નધને,
સ્વામી શું કરું સૈયર સમાજ;
કેનું નથી કાજ; સાથે૦

સાચું મગપણ જગમાં સ્વામીતણું,
બીજો સ્વારથી સધળો સંસાર;
કુટુંબ પરિવાર; સાથે૦

× × ×
કાયા પ્રાણથકી જો જૂદી રહે,
તો હું તમથી જૂદી રહી છેક;
જીવું તજી દેક; સાથે૦

× × ×
તમે સુખના સાગર રહો વેગળા,
પછી શું કરું રાજ ને પાટ;
હવેલીલા ઠાઠ; સાથે૦

× × ×
પડશે તડકા ને તાપ વૈશાખના,
તેતો જાણીશ ચન્દ્ર પ્રકાશ;
રહી તમ પાસ; સાથે૦

સુજને મેલી જો પંથ પધારશો,
આવી મળવાની ધરશો ન આશ;
નિશ્ચે પામું નાથ; સાથે૦

(મંદાકાન્તા)

શોકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી બીતિઓથી,
ને ચિન્તાથી જવલિત બનતી, સંબ્રમે વ્યથ થાતી;
વારે વારે સ્વર સમજવા દૂર કેં કાન દેતી,
ઉભી બાળા વિવશ બનીને બારીએ બહારી શી.

(અનુષ્ટુપ)

ધનુર્બાણુ યહી હાથે ને વાધા વનના સજ,
દૂરથી આવતો દેખે બહાલાને કેંક વેગથી. ૨
ચીરાયું ચિત્ત ઓચિંતું, વજ્રપાત થયો શિરે,
દળતી સહસા ઉભી સંકષ્ટે યહી દ્વારને ! ૩
દળરો વસમા તર્કી અંતરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
તોએ ધૈર્ય ધરી ઉભી સ્વામીને સન્મુખી થવા ! ૪
કૃતાપરાધ શો આવી ઉભો દીન મુખે પતિ,
સંબોધી સ્નેહના શબ્દે, વદે ધામે વિવેકથી. ૫

(શાદ્દંલવિકીરિત)

બહાલી ! જા્ય રઘુપતિ વન વિષે, સીતાજતાં સંગમા,
તેના સેવન કાજ સંગ વસવા મારે જવું સર્વથા;
વેઠે એ વનવાસનાં વિકટ હા ! કષ્ટો શરીરે અતિ,
ને હું મહેલ વિષે વસું મુખ થકી, એ યોગ્ય ભાસે નહિ. ૬
આવ્યો સંમતિ યાચવા તુજ તણી એ ધર્મ્ય કાર્યે પ્રિયે !
માની યોગ્ય વિચાર અંતર તણે દેજે અનુગ્રા મને !
ના તારો અપરાધ આમ ત્યજવા જેવો લગારે થયો,
બંધુ ધર્મ બળવતાં દઉં તને અન્યાય આજે અહો ! ૭

(અનુષ્ટુપ)

સ્વપ્રભાંએ ન સૂઝેલી, માનેલી મનથી નહિ,
સાંભળી શોકની વાર્તા ઓચિંતા સર્પદંશ શી ! ૮
રોમદ્વારે સર્થુ વેગે રકત વારિત્વ પામતું,
કાટ્યું ચિત્ત અને ચક્ષુ, ભાન ના દેહનું રહ્યું. ૯
કાષ્ટની પૂતળી જેવી ઉભી સ્તબ્ધ બની રહી,
વૃત્તિઓ સર્વ બ્લાહાની વિક્ષેપી મુખ વાંચતી. ૧૦
આત્મનાદન કે ક્રીધા, ના ચેષ્ટા સ્નેહની કશી,
સ્નેહશૌર્ય ધરી ઉભી આપદ્ભાર ઉઠાવતી ! ૧૧
સ્નેહગર્વ નથી જેને સ્નેહશોક ન એ ધરે,
તૂટતા આભને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ ફરે ! ૧૨
હૃદયે બાણને ઝીલે વાર જેમ વધુ વડે,
એ ક્રમે ઝીલતી ઉભી વિપદબ્ધ પ્રહારને. ૧૩
સ્નેહીના અંતરે સ્ફુટે સંતાપો જે સહી શકે,
વિષયાક્રાંતની વૃત્તિ સર્વથા નહિ તે સહે ! ૧૪
રૌપ્યઘંટા અહો ! વાગી, કિંચિદ્યુ મુખ આખરે !
સ્નેહનાં સૂત્ર શા શબ્દો મંદ મંદ સરી પડે ! ૧૫

(શાદ્દંભવિકીડિત.)

બ્લાહા ! ધર્મ વિચારીને અનુજનો ઇચ્છો અરણ્યે જવા,
શી રીતે અવરોધ થાય મુજથી સત્કાયને સેવતાં ?
કેદંત્યુ દુઃખ આપના હૃદયનું તેમાં ન વૃદ્ધિ કરું,
કેવાનું કંઈ ઉદ્ભવે ઉર વિષે તોએ કથુ ના કરું, ૧૬
ને સંગે વસવા તણો હક કરી ના કષ્ટ આપું વધુ,
ચિંતાભાર વધારવો તમ શરે એ યોગ્ય હું ના ગણું;
ચિંતા અંતરની દબ દબિતને સંગી થવા ઇચ્છું,
એથી ઉત્તમ વિપ્રયોગ સહીને હા ! ચિત્ત ચીરાવું !” ૧૭

(અનુષ્ટુપ)

ધન્ય ધન્ય તને દેવિ ! અનેરી કોષ ઉર્મિક્ષે !
 ધર્મસંકટ સ્નેહીનું તું શકી સમજી ખરે ! ૧૮
 હજારો કષ્ટ હૈયાનાં ને ચિંતાની પરંપરા,
 મહી લેવા તણી સહેજે તૈયારી તેં કરી અહા ! ૧૯
 ચિત્તને ચીરતા ભુંડા વિલાપો નહિં તેં કર્યા !
 સંસારસેવકોથી તું જુદી કોઈ સુરાત્મજા ! ૨૦
 કર્તવ્ય પાળવા કેરો હર્ષ તું હણી નાંખશે,
 વનવાસ વિષે વિઘ્નો હા ! અતદિત આપશે. ૨૧
 અથવા આવવા સંગે હઠ ખુરો બતાવશે,
 સીતાનો દાખલો લેવા તું અવસ્ય ઉભી થશે. ૨૨
 હતી એ અંતરે ભીતિ, ઉપાયો સૂઝતા નહિ,
 પરંતુ દિવ્ય કો દેવી સિદ્ધ તું સર્વથા થઈ ! ૨૩
 સ્વાર્થને પોષવા તારે અંતરે વાસના નથી,
 સ્નેહીના ચિત્તને શોભે એવી તેં શાંતિ સાચવી ! ૨૪

(મન્દ્રાકાન્તા)

સંગે રે'વું નિજ હૃદયનો ભાર ઉતારવાને,
 ને બહાલાને કુશલ નિરખી અંતરે રાખવાને;
 એ તો બહાલી ! અધમ ઉરનો સ્વાર્થ કે સ્નેહગર્વ,
 સ્નેહી કેઈ હૃદય સમજે તે તાણું તરથ સર્વ. ૨૫
 ચિન્તા ભુંડી હૃદય હણતી સોંપવી સ્વાભિચિત્તે,
 ને રક્ષાની કઠિન કૃતિમાં રોકવો સર્વ રીતે;
 ભૂંટી લેવું વિષમ વનમાં સર્વ સ્વાતંત્ર્ય એનું,
 એ બહાલી ! તેં ઉચિત ન ગણ્યું, ધન્ય હા ! ધૈર્ય તારું ! ૨૬

ના શિક્ષાનાં કથન કથવાં યુક્ત તારા સમીપે,
ને આશ્વાસો પણ ઉચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
ઉત્પાતો ને તુજ હૃદયનો કંપ દેખી શકું છું,
તો એ તારી કૃતિ નિરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું. ૨૭

(અનુક્રુપ)

આલિંગી અંગથી અંગે, દષ્ટિયા દષ્ટિ મેળવી,
દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને પામ્યાં વિશ્લેષ દંપતી. ૨૮

પતિએ પીઠ દીધી ને દયિતા દેખતી રહી,
અંતે 'હાય!' કહી બાળા મૂર્ચ્છિતા ભૂતલે પડી! ૨૯

૨

(હરિણી)

દિન દિન જતાં માસો વીત્યા, અને વરસો વહ્યાં,
નગરજન ને સંબંધી એ વ્યથા વીસરી શક્યાં,
પણ હૃદય એ આધાતોને સહે રહી એકલું,
તન સ્વજનમાં બેળાતું ને બળે ઉર ખદાવડું. ૩૦

પ્રિય વિરહનો ઉડો આમ સદા સળગ્યાં કરે,
પ્રિયકુશલની ચિંતા કેરા બહુ ભડકા બળે;
અનલદ્વયની વચ્ચે રાખી સદા તન બાળતી,
કઠિન તપમાં કાઢે કષ્ટે સ્વકાલ તપસ્વિની. ૩૧

નાહિ પ્રિય તણે! સંદેશો ને કશી ન સુણે કથા
અહિતજ્ઞતાના આવે ઉના અહર્નિશ ઉભરા!
કદીક દુઃખથી હારી હૈયું રહી પળમાં પડે,
પણ હૃદયને દાખી સેવે સદા સમુદાયને. ૩૨

કઠિન વ્રત એ પ્રેમી કેઈ પ્રતિ પળ પાળતી,
વિમળ તપથી વહાલા કેઈ સદા શુભ સાધતી;

સુર હૃદય શી તારી ઉંચી અહો ! કૃતિ ઉર્મિલે !
અજબ ઉરની જોડી જોતાં નહિ જગમાં જડે !

૩૩

(શિખરિણી)

અજણી આપત્તિ વિધિરચિત આવી શિર પડે;
રડી કે રાચીને સહન સહુ તે માનવ કરે,
પરંતુ ઇચ્છાથી વિપદનલમાં ફૂદી પડવું,
અને એ સંતાપો સહન કરતાં મૌન ભજવું.

૩૪

બને એ તો કોઇ વિરલ જનનાં માનસ વડે,
કરી તેં દર્શાવ્યું જનકતનયે ! આ જગ વિષે !
તથાપિ ના તારી કદર જગતે કો દિન કરી !
નહિ નામે તારૂં મનુજગણુ જાણે મન ચક્રી.

૩૫

શુણો ના કું ગાયા કવન મહિં તારા કવિજને,
ન સંભારે આજે સદય હૃદયે કો પણુ તને;
બહિર્દીપ્ત જાડી જડ જગત પામ્યું પ્રથમથી,
જુએછે આપત્તિ પ્રગટ વપુની એ નયનથી.

૩૬

નહિં અંતર્દષ્ટિ ધરી હૃદય એનાં નિરખતાં,
અને તેથી દેખે પ્રણયી ઉરની ના સ્થિતિ જરા;
કરે ક્યાંથી તારા શુચિહૃદયની કિંમત કદી ?
પરીક્ષાની એના ઉર મહિં તુલા ના રહી શકી.

૩૭

(અનુબંધ)

સ્વાર્થત્યાગ નહિ તારો વિશ્વ આ સમજી શક્યું,
આકંઠો શુભ હૈયાના એ નહિ સાંભળી શક્યું.

૩૮

(માલિની)

ભવતુ ! ભવતુ ! દેવિ ! વિશ્વ છોને વિસારે;
પણુ સુરગણુ તારી નિત્ય કીર્તિ ઉચારે !

નહિ જગ મહીં તારી મૂર્તિ કેા સ્થાન માંડી,
પણ પ્રણયી જનોના જીવ સાથે જડેલી. ૩૮
સહૃદય જન તારા સહગુણેા નિત્ય ગાશે,
રૂઢન હૃદય કેરૂં સાંભળી સંગ રોશે;
ક્ષણ રમરણ કરીને આંસુઓ પાડશે એ,
રસભરી કવિતાને એમ ઉદ્ભાવશે એ. ૪૦

દા. ખુ. યોગદકર

૬

૬૫

વદાય

વસન્તતિલકા

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્ત કરીં ચિર શાન્તિ હરી જ લેતો,
ચાલી હવે સખિ ! તજી મુજને વિદેશે,
જોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર રહેશે ? ૧

સન્ધ્યા સલૂણી થઈ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદ્દપિ રંગ રૂંડા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે; ૨

ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય ન્ધારે,
તો એ સુગન્ધ મનમાં કરીં વાસ મ્દાલે;
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
તારા ગુણેા રમરણમાં રમશે સદા એ. ૩

યાજ્ઞે પ્રયાણુ સુખરૂપ તુને સખી જો,
 નિદ્રા મોઠી જ વસજો મૃદુલોચને જો !
 સ્વપ્ને! અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
 એ નીંદરે રમી રહો સુખ દેઈ પૂરાં. ૪
 મહારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે,
 ગમ્ભીર શોક સરિતા પૂર માંહિ ગાજે-
 હા ! તહેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
 માં ! રેલશે અસહ શોક તણી નદી એ. ૫
 દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,-
 થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટથો જો હું,-
 કહો પડે ખખર એ તુજ કોઈ કાળે,
 જે આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે. ૬

નરસિંહરાવ

૬૬

વિરહ

તુંજે મુગ્ધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં
 એવી આમ્રની મંનરી ધર તણી વાડી વિશે હા ! મહી,
 હ્રમો દાર્પી મુખે મૂંગે, ધડકતે હરે ઊંસાસે ભરી,
 બાણું રાંકડી રાય એ પટ તણા છેડે વણુ આવરી.

x x x x x
 દીપ છે, દેવતા એ છે. છે ચન્દ્રે, છે જ તારકે,
 નથી તે સુંદરી; તેથી વિશ્વે સૌ અન્ધકાર છે.

કે. હ. કુંવ

૬૭

પંખીડાં

પધારો પંખીડાં પરદેશ વાસી હો !
 પધારો, મોક્ષણી છે અમ અગાસી હો !
 કુશલ છે ત્હાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?
 કુશલ છે રાજ ? ત્હાં મિત્રોની રાશી હો ?
 કુશલ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?
 કથા કંઈ તો કહો વ્હાલાં પ્રવાસી હો !
 કહો, ઘાઠી સખા ! કે પાતળી રજની ?
 પ્રજા કેવી મધુરમધુ ત્હાં વિલાસી હો ?
 પધારો, આગળા દિધડે છ અન્તરના :
 વિરાજે દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !
 પૂજ્યું દેવ સમ, પૂજ્યું કુલ સાથે :
 વીંઝી પાંખ્યો કિડાવો રજ સુવાસી હો !
 અને કાંઈ ખળર દેશે સખી કેરી ?
 ત્હમે આવ્યાં છતાં એ શું કિદાસી હો ?
 પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણુવાસી હો !
 પધારો, મોક્ષણી છે ઉરઅગાસી હો !

નહાનાલાલ

૬૮

મેધદર્શન

રાગ કેદારી

શ્રી ગિર્વાણ્ય ગિરા રમડું, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધડું:
 મન કડું છીડવા જીએ આભમાં રે.

દાળ

- જીડવા જીએ આભ માંહ્ય હું રાચું; જાયું સ્થાય.
 ગુર્જરી ને ગિર્વાણુ ગિરાની પાંખે પાર પમાય. ૩
- મહેરે હરિ! તમ મહી રહી મેં જીંડળ આભ ભરાય
 મેઘે બદલેલી રસગંગા માંહી જીલ્યું જાય. ૩
- સાચા ભક્ત ભગીરથ પાખે ગંગા નાવે ઘેર.
 મુજ જેવા ગંગાજળી લાવી લેખે લીલાલ્હેર. ૪
- ધન્ય ધન્ય ધનવંતરિ! જીણું થાય ન અમ્રતપાત.
 લીજે, પીજે, વિબુધ ધરાધ, હું છું કારણુમાત. ૫
- રાજે રૂડો રામગિરિ કરી ડૂંગર દક્ષિણ માંહી;
 સીતાજીનાં રનાને પૂરણુ પાવન ઝરણું ન્યાંહી. ૬
- ત્યાં ફળ ફૂલે લચેલ તરુની કુંજે કુમે અનેક;
 છાઇ શીળી છાયા નીલી યદ્ય રહે તહીં એક ૭
- ચૂક પડતાં કોપી કુબેરે શાધ્યે પૃથ્વી માંહ્ય;
 પ્રતાપ પરહરી પડેલ પ્રેમી પરિપૂરણુ પીડાય. ૮
- પળભર વિરહ સહેલ ન, તેને ત્રણસેં ને વળી સાડ;
 દિન જુગ જેવા લાંબા લેવા; દૈવે વાળ્યો દાટ! ૯
- ક્ષણ ક્ષણ ક્ષીણ થતું તન આદ્યું, સાધ્યાં પ્રહેનાં બાણુ;
 જેથી કરથી કહું કનકનું સરી પડ્યું નિર્વાણુ ૧૦
- એ વિધ એ ગિરિ પર વિરદીએ કાઢ્યા કબે ગાઢ
 મહિના પાંચ અને ત્રણ, તેવે આબ્યો ધોરી અસાડ. ૧૧
- ગજ ન્યમ ડૂંગર તણા શિખર શ્વંટકર લેતો હોય,
 તેવો મેવલિયો તવ સન્મુખ કન્મુખ પ્રેમી જોય. ૧૨

નવ જળધર પર નજર ઠરતાં સાંભરી દયિતા દીન;
વ્યાકુળતા વ્યાપી વપુમાં ને યક્ષ થયો મન ભિન્ન. ૧૩
ભાળી ધન સંજોગી જન પણ હારે હૃદયનું હીર;
આલિંગનનો ભોગી વિભોગી તો કયમ ધારે ધીર ? ૧૪
તો પણ હૂમો દિલનો દાખી રોકી નેનનું નીર
જયમત્યમ ધન સન્મુખ ચિંતાતુર ઊભો એહ અધીર. ૧૫
‘હાય ! હવે શી વલે વહાલીની ? ઉપાય શો અવ હોય ?
વિયોગિહૃદયવિદારણુ દારુણુ શ્રાવણુ, સામો સોય. ૧૬
હાં હાં, આ જળધર જગજીવન જન્યે ઉત્તર દેશ;
તન્વીને તે સંગે કહાવું કાંઈ કુશળ સદેશ.’ ૧૭
ઊર ધરી એવું કુટજ કુસુમથી મેઘ વધાવી લીધ;
બહેલે વહેલેલે અલભેલે કોરે આદર દીધ. ૧૮

વલણુ

આદર દઈ ખેગર ચતુર વિરહાતુર ભરપૂર,
ગગને ધનને નમન કરી ઉચરે વચન મધુર રે. ૧૯

કે. હ. દુવ

૬૯

યક્ષનુ શૃંગ

(મેઘ કંદ)

ધનપતિ ધામથી ઉતરે ત્યાં, ઓ ! દીસે મુજ વાસ;
બારણે તોરણુ રત્નજાતિ જ ઓપે ઊંચું આકાશ
દિગ્ધનુષ હોય જાણે !

છે બાળ મંદાર જ, બાળાએ બાળકવત પાળ્યો,
ઊભો આંગણે હસ્તે અડાતો રે રૂલ લુમખે વાળ્યો. ૧

પાળે પાનાં જડેલું ત્યાં છે એક તળાવ રસાળ,
કનકનાં પત્રને વિહરમણિની ચમકની કાળી નાળ
એવા કમળે ઢંકાયું,

નીર નિર્મળ જેનાં જોઈને બહુ હંસ વસ્યા છે,
ચોમાસે પણ નહિ પાસેનું માન સરવર વાંછે. ૨
મારી પ્રિયાની પ્રિયા રંગટેકરી ત્યાં છે તળાવને તીર,
કનક કદલોવન યોગમ ચળકે નીલમણિમય, વીર,
શિખર સરસ શોભે છે.

તે સાંભરી આવે છે હવાં ચિત ચમકિત હોઈ,
ચોખાણુ ઝમુકતી વીજળીઓમાં તુજને જોઈ. ૩

માધવો વેલનો માંડવો ત્યાં, ધરતા કુરબક છોડ,
પાસે લાલ અશોક પ્રણમતું પદ્મવે ધરીને કોડ;
ને ચિતચોર બહુલ છે.

એક ઈચ્છે ચાર ચરણુ, બીજું મુખની મદિરને,
મુજ પેઠે તુજ ભાભીના રે દોહદને બાને. ૪

લીલા વાંસ સમાન પ્રકાશિત, લીલા રત્ન જડિત,
સ્ફટિકના પાયા પર શોભે રતાંબ સુવર્ણનો નત્ય
એ બ્રહ્માની વચમાં;

નીલકંઠને થન થન નયવે જ્યાં સાંજે શામા રે,
કર કોમળે તાલ બળવતી કંકણુ ઝણકારે. ૫
એ લક્ષણુ રક્ષણુ કરોં ઉરમાં, દક્ષ દયાળુ મિત્ર,
શંખ પદ્મ વર્ણો ચોંતયાં દ્વારે દેખી પરમ પવિત્ર

મંદિર માઈ ઓળખજે,
નિસ્તેજ થયું નિશ્ચે હશે દમણું મુજ પાખે!
રવિ આથમે તો અંબોજ નહિ નિજ આભા રાખે! ૬

નવલરામ

૭૦

વિરહિણી

(સુન્દરી)

ગગને ધ્રુવરાધ વાદળી,
વિરહીનાં લક્ષ્યાં દધ દગી
રવિચંદ્ર પડે ન દટિએ !
ક્ષિતિ રેલાધ રહી જ વૃદિએ. ૧

(વસન્તતિલકા)

ધૂમે રૂમે ગગનમાં ધન વૃંદ ધોર,
ઉન્મત્ત મેગળ સમાન મયાર્વો ધોર;
સંતાધ જય સહ તારલિયા કહીં એ,
મીંચે નયન હરિ ક્ષીર દધિ મળીં એ. ૨

(માલ્યભારા)

જળ દહ્દહ આભથી દહૂડે,
ભરવેગે ગિરિગદ્ગરે દહૂડે;
ધૂડે ધન; વીજળી ઝખૂડે;
અહિ તે જોઈ ઉરે દરે ડખૂડે. ૩

(આખ્યાનકી)

ભાળી ભયે વ્યોમ નવીન ચાળો,
ટાળે મળી હંસ ભરે ઊંચાળો;
ટિહૂં ટિહૂં કુચ્ચરોં તીવ્ર રાવે,
મદે ભર્યા મોરલિયા ડરાવે. ૪

(વસન્તતિલકા)

હાવાં વૌસારીં નિજ મામ તમામ નાવે
મોંધેરોં માન ભરીં માનિર્નોતે મનાવે;

પંથી તણે ઉર અધીર છવાય આજે;
ન પ્રેનણે તરુણ તન્વો તવાય આ જો. ૫

(રથોદ્ધતા)

અધકાર ધન ધોર ધર્ષતાં,
મેહુલો મુસળધાર વર્ષતાં;
પર્ષતાં મદન ચાપ પાણિએ,
ઉચ્ચરે પ્રહોલો વહોલો વાણીએ. ૬

(વસન્તતિલકા)

સૌ માર્ગ મેઘ જળપૂરથી સંહરે છે,
ને અધકારથી દિશા પણ આવરે છે,
ને ગર્જા ચાપ કસો ધા શરના કરે છે;
એ આશ કંથ મળવાનો સહુ હરે છે ! ૭

(સુન્દરી)

ધન કદંબ શટોક્ષ્ટ કૂટતાં
વિધૂરતા વધો ધીરજ છૂટતાં
કૂટજ પીડ પરાઈ ઉવેખતાં
સહો ! હરો, સહુ શે, સહુ દેખતા ! ૮

(આપચ્છન્દસિક.)

જળ ઝરમર મેહુલો ઝરતાં,
રસમાં મમ્મ કદંબ પાંગરતાં;
નવલ અવલ ફૂલની કળી એ
નિરખતાં ખટકે કૂળી કૂળી એ. ૯

(માલ્યભારા)

ગૂંછની જળભીનો ને અધૂરી
અદબીડી અદબિધડી મધુરી;

અલો ! આ અલિ કુમળી કળીને,
રસતર્યો શું ચૂમે વળી વળીને !

૧૦

(વન્સતતિલકા)

સ્કંધે સમર્પો પિયુના સનૂણી મુરંગે
બાહુલતા અવ કુતૂહળના તરંગે;
વર્ણો ગણતોધનચાપતણા રસાળી,
સૌભાગ્યશાળો મુકુમારો જ ભાગ્યશાળી.

૧૧

(રથોદ્ધતા)

દૂર દેશ પિયુજી સિધાવીયા,
તે સમે જલદ આવો આવિયા !
કંથ કર્ણ વિદેશવાસો છે,
મેઘ ! એ મરણુની જ શંસો છે.

૧૨

વ્યોમગામી ધન ! એ નડોરને,
વાર્ધો વેગથી કયો કડોરને—
પંથો ! છોડ ભમવાનો ખાંત, કે;
આશ વહાલો ઊંવવાનો આ તકે.

૧૩

કે. હ. ધ્રુવ

૭૧

વધામણી.

મન્દાકાન્તા—

વહાલા મહારા, નિશદિન હવે થાય જંખા ત્હમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિત્તહારી.
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચો લીધી હતી તે
આણી રહેજે તટપર શરીથી મ્હને છોળડેલે;

ને આવી તોપણ નવ લહું ક્યાં ગઈ, કેમ આવી,
—આયુદ્ધોરી તુઠી ન ગઈ તેથી રહું શીર્ષ નામી.

ને સંસ્કારો ગત ભવ તણા તે કની સર્વ બહાલા,
જાણું સાચા, તદ્દપિ દૌસતા સ્વપ્ન જેવા જ હાલા;
માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.

બીજું, બહાલા, શિર મુકી જ્યહાં ‘ભાર લાગે શું ?’ કહેતા,
ત્યાં સૂતેલું વજન નવું વીતી ઝડતું એક બેતાં:
ગોરું ચૂસે અખુટ રસથી અંબુદો પદ્મ જેવો,
આવી, જોઈ, દયિત, ઉચરો લોચને કોણ જેવો ? ૧૪

૭૨

હાલરડં

(ગીત)

બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો !

પંખીડાં સૂતાં જઈ માળે

ખાઈ હિંડોળા આંબાડાળે,—

ઝૂલાતાં પારણિયાં મ્હાલે,

બાળકડાં પોઢો !—

બાળકડાં પોઢો રે બહાલાં બાળકડાં પોઢો !

૧

નીંદરડી આ આવી અટારી,

ગાતી ને નાચતી સારી;—

કેમજડાં નેણેને ઠારી,

બાળકડાં પોઢો !—

બાળકડાં પોઢો રે મીઠાં બાળકડાં પોઢો !

૨

તારણિયા રક્ષો મુજ આપુ;
ચાંદણિયાનું અમૃત આપું,
કુખડાં લઈ રુદ્યાશું ચાંપું,

બાળકડાં પોઢો !-

બાળકડાં પોઢો રે મોંધાં બાળકડાં પોઢો !

૩

પંખીડાં ઉઠશે સહુ જ્યારે,
કલરવ કરતાં ગાશે ત્યારે
હસતાં રમતાં ઉઠજો હાં રે-

બાળકડાં પોઢો !-

બાળકડાં પોઢો રે મહારાં બાળકડાં પોઢો !

૪

અબરદાર

૭૩

પારણું.

(માતા જ્યોત્ષ્ણા બ્રહ્માવે પુત્ર પારણું એ રાગ.)

પારણિયાં સૂતાં સૂતાં કંઈ મહારા બાલનાં.

આછેરી આછેરી ઉડી રહી ચન્દનચાંદની,

મહારે ભુવન ભુવન અજગાળાં આછાં થાય;

કુલમાં તારણીયા પગલીઓ મધુરી પાડતા,

મહારાં નયન નયનમાં અમી અંજન અંજન;

પારણિયાં પણ સૂતાં-સૂતાં મહારા બાલનાં.

કુમળાં પ્રભાતનાં તેજે વનવન અજવાળીયાં,

મહારે આંગણીયે પૂગયો મધુર ઉન્નસ,

મીઠી કાચલડી કાલુ કાલુ કંઈ બોલતી,

મહારે અંતર ઉપડે પ્રતિ કલરવનાં હાસઃ
 પારણિયાં પણ સૂનાં-સૂનાં મહારા બાલનાં.
 આવે ગાતા રમતા મરત બાલ પશ્ચિમના,
 પ્રભુનાં આશીર્વાચનો સૂને જૂલે ઢોળાય,
 રમતી સખીકુલે પ્રભુનાં ગીત ગાતી બાલુડા!
 મહારા નયનો ભરતી ક્યાં પુજ કાન્તિ સુહાય ?
 સખિ ! જઈ દૂર રમાડે કાં તે પ્રભુની માધુરી ?
 પારણિયાં સૂનાં-
 સખિ ! જો અયિ ! મોંઘાં પારણિયાં સૂનાં કંઈ
 આપણા બાલનાં.

નહાનાલાલ

卐

૭૪

વિલાસની શોભા

x	x	x	
સોન્દર્યનું	સુભગ	છે	સર પૃથ્વિતીર્થે,
તીરે	વસે	નગર	સુન્દરીઓનું એકઃ
આલમ્બી	ચેતન,	ધરી	૩૫ ભાવનાનાં
ત્યાંથી	પધારી	ત્રણ	સુન્દર યૌવનાઓ.
x	x	x	૧
મન્દાકિની	મધુર,	ચન્દ્રકલા	હસેતી,
ને	આંખું	આંખું	કંઈ આંખતી એક તારા,
એવાં	લાઇ	મધુર	અદ્ભુત દેવદેહ
ખેલે	વિલાસભર	એહ	કદમ્બકુંજે.
x	x	x	૨

નીચું નિહાળી તીરછી દગ માંડી જોતી,
ને એમ જાંખી નિજ પાડતી તેજમાલા,
મન્દાકિની વદન વારતી બોલ બોલી:
નેત્રે હતી સરલ બાલ સખીની શ્રદ્ધા.

૩

મન્દાકિની:—ઓ સખિ ! ઓ મુજ દેવિ ! પધારો !

આ વનનો નિરખો મહિમા:
તેજ તણું ભરિયાં સસરોવર,
તેજસ ત્યાં કમલો કિષકયાં:
તેજને માંડવ તેજનાં પુષ્પો,
તેજનું મંદિર રસનું વહું,
તેજની વેલી ઝુલાવે ઝુલો નિજ,
અન્તર મ્હારું ય જોલે મ્હડયું.

૪

એ ફૂલડાં વીણતાં વીણતાં
વરમાળ ગૂંથી મુજ નેલ લખી,
માંહિ પૂર્યાં મુજ રંગ વિલાસ,
ઉગ્ગસ ભર્યાં, સુકુમાર, સખિ !
એ વૈજયન્તી માળ મહીં મુજ
દેલ છૂપાવી છૂપાતી રહું:
કહે જગ: ‘ ભાવ છૂપાવ કુમારી ! ’
એ વિતકો જાણ કયાં હું કહું ?

૫

ત્હોય ઢળે ઉભરાઇ, સખિ !
મુજ અન્તર આ મુજ માળ વિશે,
વારું. હું વારું વળી વળી, ત્હોય
ઢળે ઉભરે કાંઇ કાંઇ મિશે.
પ્રાણ મહીં પ્રગટ્યો રસજ્યોતિ,
ત્હેની ઝળે અંગ અંગ શિખા,

ફલ ફલે, મુજ માળે દળે દળ
એ રસજ્યોતિ ખરે તનખા.

૬

આહ જલે ધૂપ જેવી, જપું મુખ આરત,
ગન્ધ અનંગ ભર્યો,
એ મુજ મન્દિર દેવ દિપાવવા
આજ સ્વયંવર મ્હેં આદર્યો:

સ્નેહનું કુંકુમ ભાલે લગાવી,
અંજન આંજી અમીરસનું,

સૌન્દર્યના શણગાર સજી

જગ શોધું છું સ્વામી સખીવર ! હું.

૭

જોઈ હસે મુજ આંખ, ડરે મુજ આત્મન,
પ્રેમની ભરતી ચલે,

દાખવ દેવિ ! ઓ બાપ સખિ !

મુજ વક્ષ અંકે કોણ ? ક્યાંહી જડે !

નેત્રે મુઘા વરસે વિરલી,

ઉરમાં ડિછળે રસઓધ, અને

પુણ્યપરાર્થી ઉદાર બહાદુર—

એ વર બાપ ! બતાવ મ્હને.

૮

હૈયાની લક્ષ્મીથી કેને વધાવું ?

દેહલતા સોંપું કેને કરે ?

કેને સખિ ! વરમાળ ધરાવું હું ?

કેને પૂજું પધરાવી ઉરે ?

નેનતું કિરણ નયને શમે,

શમશે મનની આશ શું મનમાં ?

રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ,

વિધિ ! તુજ શી ડુરતા ?

૯

ચન્દેરી અખર ધરી વિલસે કુમારી,
હસ્તે હતી અમૃતપુષ્પની સ્નેહમાલા:
તે ચાંપી ચાંપી હૃદયે, જલ સીંચી સીંચી,
શોધે વિશાલ નભ પ્રીતમ નીલ ચક્ષુ. ૧૦

તહેને જરાકે અડકી ધુતિઅંગુલીથી,
વિષ્ણે ઉડાવી મહતેજ તણા તરંગો,
આનન્દકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી
ચન્દ્રી સખીગણુ વિશે વદી વેણુ આ ત્યાં: ૧૧

ચન્દ્રકલા: મા ભર લોચન, મા કરમાવ
વીરી ! સુકુમાર શરીરલતા:

સૌભાગ્યના તિલકે ભૂલ મા,
નિલકે નથી સહુ સૌભાગ્યવનાં:

વસ્ત્રની દીપ્તિ, હિંદીના પ્રકાશ, ને
મ્હેં ન અલંકારની ચમકે:

ઊંડું નિહાળી જરીકે વીરી ! જો,
જવાલાસુખી ઉર મ્હારે ધખે- ૧૨

આનન્દના અમી શી લહરી મુજ,
આશ સમી હિજમાળી પ્રભા,

કેડવતી રસ આંખડલી
મદલોલ વિલાસ વસન્ત સમા;

અન્તરના અભિલાષ અમૂલ્ય,
સ્વપ્ન સૌભાગ્યસુખોનાં વડાં,

ને કવિતા મુજ અન્તરની:
સહુ ફોગટ સ્નેહની તૃપ્તિ વિના. ૧૩

સ્વામિના તેજથી શોભું હું તો,
 પણ સ્વામી કને ન થકું ય હથી,
 પુણ્ય નથી મુજ પાંગરતાં સખિ !
 નાથના નેહની હું તરશી.
 અંગ સમારી અટારી ચ્હડું,
 ભરરાત સદા વણુનાથ તપું;
 નિત્ય વિયોગણુ હું રસજોગણુ
 એ વરથી બહું ના વરવું.

૧૪

કોડવતી કન્યકાની ખીન્ને કળી,
 પુષ્પ પ્રકુલ્લે સહસ્ત દળે,
 વ્યર્થ જ એ ખીલવું ફૂલવું સહુ,
 ઉર પરાગ ન જો પમરે:
 સૌભાગ્યના શણુગારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય કામક્રીડામાં નથી,
 રંગ વિલાસ વિહારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય સ્નેહસુહાગે સખિ !

૧૫

આશ કિણી ન પૂરાય, ઉઠે દવ અન્તર,
 કોડ હું કંઈપી બળું,
 વિશ્વ નથી પણ આ કલ્પના,
 જગમાં જગના થઇ સંચરવું:
 ફૂલ નથી એક છોડે બધાં,
 નવ રંગ બધા એક ફૂલડે રમે:
 અંગ અંગે કંધડે છે દિષા તુજ,
 જો ! દિન વડોણી ન તે વિરમે.

૧૬

આ ઉલટે અહીં તેજનો સાગર,
 તેજની ભરતી હિન્ડોલે હોયે,

ડાલે મહી કંઠ દેવ ને દેવી,
 ઘેરૂં ઘેરૂં ને અનેરૂં હલે !
 નાચી રહે મુજ હોડહું, નાચે હૈકું,
 હું યે તે બરતી બીની
 નૃત્ય કરું મન્દ મન્દ, મનૂર શું,
 ખોલી કલા મુજ કિરણની.

૧૭

જોતી સ્વયંવર જયન્ત દગે કુમારી,
 વહાલાનું શીર્ષ વરમાળ થકી વધાવે;
 એવે કપોલ તરતા નવભાવ આવે:
 ચન્દ્રીમુખે રમી રહી રસકર્મિ એવી.
 એ તેજનાં રમણ, એ હસવાં હતાં જ્યાં,
 ત્યાં તારિકા ઝલકતી જરી ઝીણું ઝીણું:
 જાણે શું કોઈક જપે જપ યોગખાલા,
 વૈરાગ્યનું ચીર સમારતી એવું ખોલી.

૧૮

૧૯

નર્તિકા:—ના સખિ ! ના, નથી આ કંઠ શાશ્વત:
 ઉત્સવ, કુંજ ને તેજઝડી,
 ઇન્દ્રધનુષ્યો ય અન્તરનાં ઉડી જાય,
 દીપી રસ રંગે ધડી.
 સુખ કહી શણગારે છે કાયા,
 એ સુખ નામ, નથી સુખ એ:
 એ સુખશૂન્ય છું, જાગે ન જવાલા,
 જોઈ લીધાં, સુખવૃદ્ધ છું એ.
 નેનનાં જોવાં અંગનાં અડવાં,
 ઇન્દ્રિયનાં રમવાં રસીલાં,
 દેહકથા મહભોગ સહસ્રધા,
 હાસ્ય ને નૃત્યની લોલ લીલા:

૨૦

આ જગ, આ જગના રસ, ને એ

છોળે ઝીલત્ત રસિક, અરે !

એ છોળની પેઠ આવે ને જાયે,

ભરતી ઓટે સહુ વિશ્વ તરે.

૨૧

આ મુજ પોપયુ' જો ! સખિ ! જ્યકે,

જ્યકી જ્યકી ને મી ચાય વળી,

જો ! ઉઘડે ને ખીડાય કીકી, એમ

ખહેનાં ! ખીડાય બધું જ્યકી :

સાગરનાં નીર આમમાં ઉછળે,

ઉછળી ઢળે છે ડોંડા ગર્તમાં :

એમ હીચે જલ આશાનિરાશાના,

આ જગના મહેરામણમાં.

૨૨

એક હજ્યો! સૂર્ય જીવનમાં કોટી દિરણે ભર્યો,

ને મહે' માંડી પૂજ,

અર્ધ્ય રહ્યા અંજલિમાં ને મહારા

સૂર્યનાં ગ્રહણ સદાનાં થયાં;

મનમાં હતું મુજ ખીશ્યું શલવાર, ને

દિન અખંડ હવે તપશે :

મા કરશે મોહ આશાના, સહિયર !

આશાના પડલા નિરાશા જ છે.

૨૩

હર્ષ ને શોક, પ્રકાશ ને અન્ધાર,

સહગુણ દુર્ગુણ દન્દો, સખિ !

સ્વેતપટે એમ શામળ માંડી

બહાંડ કેરી કથા આ લખી.

સંસારને સર અમૃત ભરિયાં,

માંહિ ધોળ્યા વિષના ઢગલા,

એ વિષ ને અમીના જલકુંડથી
 પીશે અમી ધન્ય કે હંસલા.
 બાવથી માળા જપું એક ત્હારી,
 નાથ ! તો હું ભવપાર તરૂં:
 નિઃસાર આ ભવસાગરમાં એ
 લાધ્યું મ્હને સારતું મોતિડું.
 સૌન્દર્ય ને રસ જે કુંજ શોભે,
 ત્હાં જ વૈધવ્યવિયોગ વડાં:
 સાર અમાર, કે સત કે અસત જગ ?
 ભાગે કે એ બેદની ભ્રમણા ?

૨૫

* * *

કલ્યાણ વાંચી નરલોકનું સ્નેહ દેવે
 ગૂંથી પ્રભાકરણ એક સુયા લખી છે:
 દીઠો પ્રિયા નયન એ રસમન્ત્ર, ને ત્હાં
 નેત્રે ઉરે જ ઉભરી રહી શાન્તિ શાન્તિ.
 એા સ્નેહનાં હૃદયઉર્ધ્વવલ પુત્રપુત્રિ !
 મા ભૂલશે કદી ત્હમે નિજ કુલધર્મ:
 સંચું ત્હમારૂં સહુ ભદ્ર જ સ્નેહલગ્ને,
 ને લગ્નસ્નેહ મંહિ દિવ્ય વિલાસશોભા.

૨૬

૨૭

* * *

નહાનાલાલ

૭૫

સ્નેહનિદાન

(હરિગીત.)

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ?
 પૂછ્યું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે બાણું ?
 મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુભશે પુછ્યે આ દેશમાં;
 પરદેશી સર્જન ! હીન્દુઓ ગાળેજી જીવન કલેશમાં !
 નરગત સુખી હશે અહીં કદી ગલાલતી સ્વચ્છન્દથી;
 પણ નારીને રોયા વિના નહિં કર્મમાં બીજી કંઈ.
 પશ્ચિત પિતાતણી આત્મજી બણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
 મન વિકસિયું, ઉર ચ્છોંટિયું સદ્ગુણ વિશે બહુ ભાવથી,
 હું ન્હાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી,
 પણ હાય ! હીન્દુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો નાણતી.
 શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
 ઉદ્ઘાટના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને;
 તાતે કહ્યું “ તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એપર રાખજે;
 “ પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે. ”
 હું બોલી: “ કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા:
 “ મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
 “ સન્ધિ થયો નથી, છે નહિં નક્કી ન કે થાશે જ તે,
 “ અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ,
 “ તમ પાસ ભણતાં હું બણી-મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
 “ વિકસે જ પશ્ચિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
 “ સંસારમાંહિં પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
 “ બે એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિશે વળી: કહ્યું એવું યે.

- “ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિં મિત્રતા;
 “ નહિં બ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
 “ રસઐક્ય વણ મન ઐક્ય નહિં: એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને,
 “ મન ઐક્ય વણ નહિં મિત્રતા પ્રભવે, ગુણ, કે રીતે.
 “ સ્ત્રી પુરુષ કંઈ લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે:
 “ ઘણી વાર આપની પાસથી મહેં, તાત, એવું જ શુણ્યું છે.
 “ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
 “ વિનિમય કરે નિજ રસતણેા ઉર ઉર આગળ ઉઘડી,
 “ સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં બેદનું કારણ નહિં;
 “ સ્ત્રી પુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
 “ મિત્રતા વા રનેહ કહો, તે દાર્દ દમ્પતી-ભાવનું
 “ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઇ રસઐક્યને જ વધારતું.
 “ રસઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં ક્યમ મિત્રતા એ સંભવે ?
 “ રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહિ કદી ઇતર કે સરળ શકે.
 “ હે તાત ! તે સજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
 “ તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
 “ હું કિંકરી છું તમતણી, કંઈ હોય શક્તિસાધ્ય જે;
 “ શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું-શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
 “ વિધિહસ્તમત ઊરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કંઈ મતિવાળું હું!
 “ મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ સી રીત લગ્ન કરાવું હું !

ગાવર્ધનરામ

૭૬

પહેલાં અને હવે

જરાએ નાં જુદાં હૈયું તન અમારૂં પ્રથમ આ;
 ખડીથી હૃદયે પ્રિય પ્રિયતમા આપણુ બન્યાં;
 તમે હાવાં સ્વામી ' હૈયું પણ તમ બાર્યા જ ! અથવા
 ચલા પાપી પ્રાણે કહણુ, યજ્ઞે તેનું જ રૂળ આ.

કે. હ. કુવ

૭૭

મત્ત અનિલ

- સુકોમળ વ્હાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઈ રહી ?
 જોને આ અનિલ-અભ્ર જાય મદ વિશે વહી. સુકોમળ ૧
- અનિલ અભ્ર લેઈ અંગ વ્યોમમાં નચાવતો,
 ઉછળિ ઉછળિ બાજિ બાજિ ગાદ બેદિ ચુમ્બતો; સુકોમળ ૨
- એવી વાદળી પ્રમત્તા: અંગાંગ અનિલને લહે,
 રમતી ભમતી ભુરજી નાંખતી કાણે કાણે ચુમે; સુકોમળ ૩
- જો એ મત્તપાળ અનિલ હૃદયથી પડી સરી,
 બામિ રરતી કુદરી, મોહજળને પ્રસારતી; સુકોમળ ૪
- પુંડળ પુંડળ મોહ ઘેલડો અનિલ આ પળે;
 વાદળી ફલંગ મારી નભ બધું ધુમ્મી વળે; સુકોમળ ૫
- હસે વળી લઇ એકનાં અનેક રૂપ બાલિકા,
 અનિલ લઇ અનેક એક એકની પુઠે પડ્યા; સુકોમળ ૬

- પ્રસારી અંગ બાલિકા અનેક એક થઇ રહી,
તાણી ધનુષ એ ઉભી અનિલ આગે એકત્રી. સુકોમળ. ૭
- જોઇ રૂપ, સૌર્ય, દિવ્ય મોહ ચોટની પ્રભા,
ચંભિયે નિહાળી વાયુ; અસુર જેમ ચંડિકા. સુકોમળ. ૮
- હસતી અટ્ટહાસ પાછી અનિવ્રતે આતંખીને,
બાજી એમ ખેંચતી નિદાર કંઈ મઠે રવે; સુકોમળ. ૯
- ભૂલિ મોહ ચાતુરીયિ, વાયુ ગાઢ રનેદથી,
છિંગમાં લઇ થયો શું ઘેઝરો ચુમી ચુમી ! સુકોમળ. ૧૦
- બાગી લગ્ની અંકે લાગી હિંમિ માનના ભણી,
આલખેલ કરતી બાળા આભમાંથી ઉતરી. સુકોમળ. ૧૧
- જીતરી ગરી પડી એ રોમરોમ પુલકીને,
જનની પ્રેમઘેલી ભેટી અંકમાં છુપાવિદે. સુકોમળ. ૧૨
- શાન્તિ શાન્તિ જનની રોમ રોમમાં રમી રહી,
કંઈક દિનથી વિરહ જવાળ જલતી તે સખી ગઇ; સુકોમળ. ૧૩
- વિરહથી હતી બળેલ કંઈક વેલવાટિકા,
સૌ સખીને ભેટિ ભેટિ થાય તૂમ એ બધાં; સુકોમળ. ૧૪
- આઠ માસ વિરહથી પુકાર જોહ પાડનાં,
તે મયૂર હર્ષધેલડા અધિક નામિયા; સુકોમળ. ૧૫
- ઢાંકિ વદન નીંદમાં નમેલ જે વિયોગમાં,
તેહ છિદ્ધર ભેટિ પ્રેમ ગાન માય છે બધાં; સુકોમળ. ૧૬
- સૈલના જે હૃદયમાંથી અમિ છૂટતો દતો,
ત્યાંથી આજ ભેટ લીધે પ્રેમ જાય છે વહો; સુકોમળ. ૧૭
- સૈલ, સુંમ સુંમ. બાગ, કુંજ. વૃક્ષ વૃક્ષ, કંઈ
ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર, સ્થાન સ્થાન, હિંમિ રંગમાં વહી. સુકોમળ. ૧૮

- આ સખનું દર્શન અનિલ નિજ પ્રિયા વિશે લહે,
કેટલો થતો પ્રમત્ત કાણુ કવિ એ કવે ? સુકોમળ. ૧૯
- તણ ગમ શું માનિની એ ? ચોંકતો વિચારમાં,
બહાવરો બની ગયો પુરુવસ ઉર્વશી જતાં; સુકોમળ. ૨૦
- ડોલતો દશે દિશામાં, ચાલતો લળી લળી,
સ્થાન સ્થાન કર પ્રસારતો પ્રિયા લહી લહી; સુકોમળ. ૨૧
- કમ્પક બાગ કદળીની કુમાસમાં પ્રિયા જીવે,
એહને ઉપાડિ અનિલ નિજ અંગ ધારી લે; સુકોમળ. ૨૨
- પુષ્પની સુવાસમાં પ્રિયાનિ વાસના લહી,
એહને અનિલ નિજ અંગમાં લીયે ભરી; સુકોમળ. ૨૩
- વિહંગના આલાપમાં પ્રિયા અવાજ માનિ લે,
એહને ઉપાડિ અનિલ અંગ અંગ ધારિ લે; સુકોમળ. ૨૪
- કમ્પક કુમળી વેલમાં પ્રિયા લળતી લેખતો,
આલિંગી એહને અનિલ મદ વિષે રમી રહ્યો; સુકોમળ. ૨૫
- સરોજ સર નીલાળતો ભરેલ ઘુંગ માલિકા,
- પ્રિયાની આંખ માની અનિલ ચલિત થતો ચિત્તમાં. સુકોમળ. ૨૬
- સુંગના ઉછંગમાં રમન્ત કમ્પક બેઠેળ્યાં,
પ્રિયાનું રિમત શુદ્ધ માની હર્ષતો એ હૃદયમાં. સુકોમળ. ૨૭
- એમ ઘુંગ ઘુંગ જોઇ જાય સર સરિતમાં,
ચંબાવિ પાય નિર્મિતો શું બેઠી મુક્ત અંગમાં! સુકોમળ. ૨૮
- વસ્ત્ર આહું વારિને, શેવાળ ત્રિવલિ અંગની,
પ્રેમ લેલછા વિષે દહેરાય આંખ પાનળી, સુકોમળ. ૨૯
- નિર્મિતો સરોજ રજ મુલાખી ગાલ સૂરખી,
ક્ષીણુ થઇ અનિલ મદ-મદ ધારતો અતિ; સુકોમળ. ૩૦

ખળખળાટમાં પ્રિયાનું હાસ્ય જે રહ્યું હસી,
અનિલની નિહાળી વધતિ જાતિ એમ વિકૃતિ; સુકોમળ. ૩૧
ત્યાં સરીજ દૃષ્ટિ તેહ ઉર્મિ વેણી ઊપરે,
અનિલ વ્યગ્રતાથી રોમ રોમ ખલાવરો બને; સુકોમળ. ૩૨
વારી ચક્રી ફરે બ્રુ કટાક્ષ ભારતી ત્યાં,
લળી પડયો અનિલ બની અંધ સરિત અંગમાં, સુકોમળ. ૩૩

ત્રિલોવન પ્રેમશંકર

૭૮

વસંત વિજય

“ નહિં નાથ ! નહિં નાથ ! ન જાણો કે સહવાર છે !
આ બધું ઘોર અંધારું હજી તો બહુ વાર છે. ” ૧
હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહિ ગયાં,
ખરે! વક્તા ઓતા નથી તદ્દપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંડુ તરતજ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જો કે વેળા નિરવધિ યનંગ ફરતાં. ૨
ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટી દય,
બન્ને રાત્રી તથા રાત્રા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય. ૩
નિદ્રા પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થયેલી.
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહીજ નિશા ગયેલી,
“ ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ શરૂ થોડીવાર,”
ઉઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર. ૪

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બહાર જાય જ્યાં,
“નહિં નાથ ! નહિં નાથ !” સ્વદો એ સંભળાય ત્યાં. ૫

“પ્રિયે માદ્રિ ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા,

“વહી નિદ્રા, માટે અહિં તહિં જરા બહાર ફરવા;

“મટયું આ અંધારું તરત નથી રાત્રિ પણ બહુ,

“હમેશાંને સ્થાને પછી ફરીશ હું આનંદ સહુ.” ૬

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;

બગર્તિ કણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી. ૭

“સાઈ થયું પ્રિય સખી થઈ છે પ્રમુદ,

સાચી ખિના નહિ જ રાખી શકાન ગુમ;”

સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,

છે અંધકાર, પણ જૂઝ જરા ન ખાય. ૮

કંસારી તમારાંઓના અવાજે આવના હતા;

સ્વેદ કાલ છતાં શાંત બન્નેને આવતા હતા ! ૯

વહે થંડો વાયુ ફરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,

ધણી થોડા આજે વિગુણ પ્રકાશે મગનમાં;

હજી એકે પ્રાણી ગિરિમહિં નદી જાગ્રત દિસે,

વધે અંધારામાં નરવર અમાડી વન વિષે. ૧૦

ત્યાં જવું હતું તે આયું સર સુંદર પાસનું,

આપ્યું હતું પુરા જેને નામ “માદ્રીવિલાસ”નું. ૧૧

જાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,

જેતાંજ તર્ક નૃપના ક્યહિંએ તણાય;

બેસે શિલા ઉપર ચાલી સાચાંત રામ,

જિંદા વિચારમહિં છેવટ મમ થાય. ૧૨

અનિદ્રા અમથી તેનો ધૈર્યબંધ થયો હતો;

પૂર્વનાં સ્મરણોમાંથી ધણી કાલ મયો હતો. ૧૩

થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિચંદ્રનાં ચિન્હ સધને,
હોંડી સુદિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ બને;
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થલમદિથી અધાર્ઝ ન્યાં,
પુરાણો પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં.

૧૪

કેલાહલ થવા લાગ્યો અસુહાદયથી બધે;
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષેભ એ વધે.

૧૫

વૃક્ષો અદસ્ય સધળાં નજરે પડે છે:
ધોળાં અનેક મમથી જરણાં દડે છે:
એ દેશ ચક્ષુ તજી કિપર ન્યાં ચડે છે,
જિયાં પ્રચંડ શિખરો નભને ઝડે છે.

૧૬

“અરે શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો !
સઘ એવું કહી રાગ સ્વસ્થાનેથી બિલો થયો.

૧૭

હઠી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી:
ડગ્યું પાછું પૈર્થ, સ્મરણમદિ આવી પ્રિય તખી:
“નિદાળું છું શું હું મનદર વસંતપ્રસરને !
અરે રે ! શેની, શી અનુભવ કઈ છું અસર એ !”

૧૮

મૃદિ સૌંદર્યને જોતાં કે રોમાંચ થયું હતું;
ધણ દિવસનું પેહું યોગાંધત્વ ગયું હતું.

૧૯

હો, હો, એની જલચર કરે મમ્મત ધણી,
નિહાળી તે, જોયુ વળી પછી જરા પર્વત બણી;
મમ્મી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ચડ્યો,
“થઈ ન્હાવા વેળા,” નપતિ કહી એવું મહિં પડ્યો.

૨૦

સ્નાનથી થઈને શાંત પડ્યો એ નિત્ય કર્મમાં;
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તફા ધર્મમાં.

૨૧

પૂરું કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,

ધમ્મ્યા વિરહ દઢ આશ્રલને સજે છે:

“ જ્ઞાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,

“ સૌન્દર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી ”

૨૨

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન;

ધમ્મ્યે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન.

૨૩

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જ્યમ નિદ્રા કંઈ લઈ,

મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર, વિમલ ને સાત્ત્વિક થઈ;

જઈ થોડે ઘેટે પછી અનુભવે શીતલ દવા,

પટે દષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા !

૨૪

અભુજ્ય હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી:

મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી બણી.

૨૫

માદ્રીજ માત્ર હતી હાજર એહ વાર,

કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;

માતા સતી નકુલ ને સદેવની એ,

હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

૨૬

ત્રીણા વદકલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;

નહિં લાવણ્યને આશ્રું વનવાસે કર્યું હતું.

૨૭

“ નથી શું કુંતાજી ? નહિં અરર આંદિ રતી શકે

“ પ્રિયે ! તું એકાકી ? સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે:

“ ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ.

“ જરા આ પાસેના ઉપવન વિશે કાંઈ ફરીએ.”

૨૮

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો:

મટી તાપસ એ ચાછો ભર્તા-સ્વામી-ખરે ! થયો !

૨૯

શાન્તિ મહીં નહિ થયો કષ્ટ ફેરફાર,
એથી જ હાલ નૃપતિ વિસયો સવાર:
માત્રી નહિં કરી ચક્રી કંઈએ નકાર:
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

૩૦

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઇ હતી:
૨૨ે સાંપ્રતને જૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

૩૧

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને દરે,
નિરખતાં રચના નયના ડરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.

૩૨

વસંતે સ્થાપેલું પ્રખલ નિજ સામ્રાજ્ય સધળે,
નવાં રૂપાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જીવસાને અતિચપલ હિંમત કરતી.

૩૩

વિહંગુ લોહી તેથી એ સાવચેત થયો નહીં:
શ્રીસંગે નમજોષીમાં વધે છે વનની મહીં.

૩૪

કિતુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ધણાય,
લાખો વળી અગુરુ ચન્દન ત્યાં જણાય;
ટક્ષો, લતા, સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રખલ મિત્ર વડે અનંગ ?

૩૫

ફરતાં ફરતાં આઝ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહીં નૃપ.

૩૬

ચીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલસો વાયુ વાય,
પોપાસે વલ્લિઓથી પરિભલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
પેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરજૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
મળી નાંખે દલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાખ જાય.

૩૭

“સાંભળું” મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજનઃ

“પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી નહાવાનું થાય છે મન.”

૩૮

જરા શંકા પામી, તદપિ નદિં કંઠ કહી શકી,

વણી એડી બ્રીતિ નૃપચંદન જોતાં નહિ ટકી,

નદીં રાગજીનો હુકમ પણ પામે કદિ કરે,

વિચારી એ માત્રી તરતજ જરા કૈં શર કરે.

૩૯

દિવ્ય રામ શર થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વનઃ

લોહચુંબકથી જાણે એંચાયાં મર્વાનાં મન.

૪૦

માધુર્ય એ ઉદ્દળતું ક્યહિં ના સમાય,

હા! કેમ આ દલક અંતરથી ખમાય;

સાથે મળ્યાં તરલ દંપતી મર્વ દોડી.

જોડી રહ્યાં સ્વર નિષેદધ વૃત્તિ જોડી!

૪૧

લેણી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં દાલ ન્દાય છે,

દાય! એક જ પાંડુતા હૈયામાં કૈંક થાય છે.

૪૨

સૈમીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમતો આનંદ વ્યાપી ગયો.

સાથે એક કંઈ પ્રિયાલ્લયને આવેશ એવો થયો;

ખંચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,

રાખે અંકુશ, તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે નિકૃતિ.

૪૩

નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઈ;

દાય રે! ઉલટી તેથી તેની સાંતિ વડી મઠ!

૪૪

“પ્રિયે! માત્રી” આદા! સદન મુજથી આ નથી થતું,

“નહિ” મારે જોઈએ તપ ફલ મલે એ સહુ જતું;

“મલાતી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,

“છટાથી છોડી દે! અરર! ક્યમ રાખે નિયમિતા!”

૪૫

શ્ચિઓ પરથી તેનો અધિકાર મળે હતો;
આપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મદોન્મત થયો હતો: ૪૬

“સખી! દેવી! વ્હાલી! સ્વરૂપતુજ આજે બહુ દિસે,
“અરે! રંભા જોવી રસમય અહીં નંદન વિષે:”
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બને નયનથી,
જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય! મનથી. ૪૭

ગીત પૂર્ણ થતાં રાગ બંધ છે પાસ કે મિથે;
“ક્ષમા-પ્રાણ નહીં,” બોલી; લેહે એને ભુજ વિષે. ૪૮

“રે હાય! હાય! નહિ નાથ! નહીં!” કહીને,
છૂટી જઈ ભુજ થકી અગગી રહી તે;
હા! દીન દષ્ટિ કરી એ નિરાશી રહે બે,
દુઃખે ભર્યા નયનથી નૃપને કહે છે:- ૪૯

“હરું છું, બંધ પામું છું. જોઈને આજ આપને,
“અરે કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને?” ૫૦

બહુ ખ્હીની ખ્હીની થર થર થતી એ કરમરે,
નથી ઓછી થાતી નિકૃતિ નૃપની તો ભૂ, અરે!
“ધટે છે શું, દેવી! હૃદય પર આ નિર્દય થવું?
અરેરે! આ આતું પ્રબલ દુઃખ! મારું ક્યલિં જવું? ૫૧

“પ્રિયા! પ્રિયા! પ્રિયા! તારા હાથમાં સર્વ, હાય રે!
“ત્વરાથી દેહ જોડી દે: આ તો નહિ ખમાય રે! ૫૨

“જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન:
“મારું નથી બલ, બન્યો જલ ખ્હાર મીન:
“દેવી! વિચાર કરવા સઘળા તજ દે:
“રે હાય! સ્પર્શસુખ, પ્રાણસખી! હજી દે:” ૫૩

વિચાર કરવા જેવો હવે વખ રહ્યો નહીં;
ઝંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહી. ૫૪

*

*

*

નહીં યાત્રે આથી ગત વખતમાં દૂર હૃદયઃ
પડયા શબ્દો છોલ્યા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સદયઃ
જરા તૂટ્યાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઈને રહી ગયાંઃ
દગ્ગરો વર્ષો એ પછી પણ હવે તો વહી ગયાં. ૫૫

મણિશંકર

૭૬

એભલ વાળો

(૧)

(વરાંતતિવ્રજા-અનુબંધ)

રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ,
ભૂમિ અને જલધિનો દૃઢ બેઠ ટાળી;
સંતમ્ભ ઉર્વાકરને રસથી રીઝાવી,
હેતો વિરામ નભમાં ધડી મેઘ થાકી. ૧

તથાપિ મંદ ધારાથી વર્ષતો લગ્ન ના રહે,
ચોરું પૂર પ્રીતિનું શીઘ્ર શું અટકી પડે ? ૨

અભો અનેક મગનાંગણ ઘેરી જમાં,
વૃષ્ટિ વિશેષ કરવા તલપી રહેલાં;
સેનાનીના રણનિદેશની વાટ જોતા,
યુદ્ધાર્થે સજ્જ સહુ સૈનિકના સરીખાં. ૩

- ઉત્પાત કારમે દેખી છુપાનો અબઝોથમાં,
અસ્તાબ્ધમાં ગયો ડૂબી દીવ જેવો દિનશ હા ! ૪
- આવી તમિઝ વરસાવતી રાત કાળી,
ને વાદળાં પણ રહ્યાં તમને વધારી;
ના ચંદ્ર, તારક નભસ્તલમાં જણાય,
હા ! કોણ થાય જન દુર્દિનમાં સહાય ! ૫
- અધીરો ગજતો ઘેસો ગજવે ધન વ્યોમને,
ઝાડુંલો શબ્દ એ ઝીંઝી ગજવે વન ભૂપરે. ૬
- સર્વત્ર હા ! સલિલ માત્ર જણાય કાળું,
ડૂબાવતું જમત ને પથને પડેલું;
પંથાવરોધ કરતા મહિં બેટ જેવાં,
આ ડોકતાં અહિં તહિં તરુઓ ઉભેલાં ! ૭
- ધોર ગ્રાહ સમા જ્યાં ત્યાં વૃક્ષના વિટપો તરે !
દુઃસ્વરે દહરે ભુંડા કાર્ય કાળ તણું કરે ! ૮
- ના વારિને વસુમતી અવકાશ આપે,
ના સંધરે જલનિધિ ઊરમાં લગારે;
મુંઝાઈ બે સદનના અતિથિ સરીખું,
જ્યાંજ્યાં પાંચું સલિલ ત્યાં બની શાંત સૂતું ! ૯
- નીસ્તીર નીરની વચ્ચે અથ એક કિબો દીસે,
એણાદીન થયો એંટી શત્રુવત્ સ્વાર તે પરે. ૧૦
- હા ! જાડચથી જાડબની જન એ મગેલો,
ને અથ કપિત થતો જલથી બિંજેલો;
સોધી રહો પથ દુરંભ સંઘમેથી,
આથી જરા અટકતો ઊર કે વિમાસી. ૧૧
- આખરે દીપ ઓગિતો દેખાયો એક દુરથી,
લમજે લક્ષ્યો એને સંધરે દૃઢ મિતથી. ૧૨

સ્વામી તણા શરીરનો ન નિપાત થાય,
એથી સુમંદ પદ એ ધરનો જણાય;
મંભીર સિંધુ પર એકલ નાવ જેવો,
ધીમા ક્રમે વિચરતો ઘડી દીપ જોતો.

૧૩

ઝીલવા એક ઉકિતને દગ્ગરો દાસ જ્યાં દસે,
અશ્વથી પડતો એને ઝીલવા ડોષના કને!

૧૪

કાપી પ્રલંબ પથ આતુર અશ્વ અંતે,
આવી રહ્યો છિન્ન એક તણી સમીપે;
હેવા વડે સદનના જનને જગાડે,
ને માગતો શરણુ કેં પડને પછાડે.

૧૫

ઉઘાયું દાર અંતે ને દીપ દરન વિષે થલી,
સંકતી, કંપતી ઉભી એક ત્યાં યુવતી રહી.

૧૬

દેખી નહીં ઉભયને દૃઢ ધ્યાન દેતી,
કંપી મધ મૃત સમા નરને નિદાગા;
“હા! રાજવંશી જન કોષ જણાય છે એ,
“ને શીતથી અચિત સ્તબ્ધ થયો દીસે છે-

૧૭

“અતિથિ આંગણે આવ્યો, ઘટે આશ્રય આપવો,
“મૃદીનો ધર્મ શું એવો મૃદિણીએ ન પાળવો!”

૧૮

એલું વદી, દૃઢ વિચાર ઉરે કિતારી,
કીવી જઇ સદનમાં સહસા પાથરી,
પાડોશની યુવતીઓ તણી રહાય સેવી,
લેઇ મધ મૃદુ વિષે અમથી ઊઠાવી.

૧૯

બીનાં વસ્ત્ર કરી દૂરે શુષ્કથી તનુ લંકતી,
આપવા અંજનું ઉભા દિવાયો કેંક યોગ્યતી.

૨૦

- અગ્નિ વડે અહિં તહિં કંઈ શેઠ કીધો !
 ને વસ્ત્રવેષ્ટન થકી બહુ ધામ દીધો;
 નાના પ્રતેપ પલુ ઉભયુ રહી લગાવી,
 તોએ જરાય ગરમી ઘટમાં ન આવી ! ૨૧
- ચિંતાહુર બની રામા, રહી નાડી નિદાળની;
 હમરો તર્ક હૈયામાં સંબ્રમે સાધતી જતી. ૨૨
- અંતે વિચાર ઉઠ્યાં કંઈએક આગ્યો,
 ને કંપ ઉઘ્ર પ્રકટી વપુમાં સમાયો;
 ‘હા’ ‘ના’ તણું ઘડી ઉરે ધમસાણુ એ તો.
 ઉભી થઈ બચિત બચ બની ગયેલી. ૨૩
- ડાલતા દીપ્તી સામે હાથ જોડી ઉભી રહી !
 રોકતી નેત્ર વારિને કહે કે રહ કંઈથી ! ૨૪
- “અંદાર્કના પ્રતિનિધિ અધિ ! તીપ બ્રાતા !
 “ ને પ્રાણીને હૃદય ધારતી ભૂમિ માતા !
 “ હા ! અગ્નિદેવ ! જગનાત તમે જણાતા !
 “ સાક્ષી હજો મુજ અલૌકિક કાર્યના આ ! ૨૫
- “ સર્વદા સૃષ્ટિને જોતા સ્વર્ગના સુર બાંધવો !
 “ ન્યાયની દિવ્ય દૃષ્ટિથી ઉર માઈ ઉઠેલજો ! ૨૬
- “ રે ! આ અનાયજનજીવ અચાવવાને;
 “ ને ધર્મ માનવ તણે કંઈ પાળવાને;
 “ ઉભા હવે તનુ તણી દઉં રંપશં સાધી !
 “ હો ત્યાં સુધી બલવતી ઉરને સમાધિ ! ૨૭
- “ ભકાર શ્રુત્ય જો માઈ નવ્ય વર્તન નીવડે,
 “ પ્રાણુનું દાન પંથીને આપજો મહુ તો તમે ! ૨૮

“ ને કેં વિકાર હુજ અંતરમા નિહાળો,
 “ તો ભરમ દેહ કરજો દષ વીજ મારો;
 “ ચીરાછ કાં ગળી જજો તનુને ધરેત્રી,
 “ કાં વજ વાસવ તણું પડજો ત્વરાથી! ”

૨૯

બોલતી બહાવરી જેવી શય્યામાં સદસા પડી!
 અપવત દેદને ભેટી ઉષ્ણતા આપતી રહી!

૩૦

ભેટી પડે તનુજને જ્યમ માત્ર મીઠી,
 વાત્સલ્યના પરમ પાવન સ્રાવ બહુતા;
 ભેટી રહી પથિકને ભરતી ભુજથી,
 આખંડલાસન અચિંત્ય ડગવી દેતી!

૩૧

ધન્ય હો! દેવતી દેવી! ધન્ય! અદ્ભુત યોગિની!
 દુષ્ટતા વારિમાં તોએ અસ્પૃશ્ય પદ્મિની સગી!

૩૨

કંદર્પને સ્મરદરે કરી દગ્ધ દીધો,
 કાંધ તથાપિ અવશેષ રહી ગયેલો;
 તે આજ આ કૃતિ થરા મતીએ નિવાર્યો!
 અગ્નિ અંત ગરલનો પન્થ મર્વ ટાળ્યો!

૩૩

પાપાણ્યમૂર્તિ શાં બજે સર્ગરો રક્ષેષ સેવતાં!
 માનસો વિશ્વ મૂકીને ક્યાંય હીડી મયાં હતાં!

૩૪

વિદ્યુત્પ્રવાહ વનિતા વપુષી સ્પર્શો,
 નિર્મલ એ તનુ વિષે ધડીમાં સમાયો;
 આબ્ય અચિંત્ય કંદ એવન અંબઅંજે,
 ને ઉપડ્યાં, હૃદય, લોચન, વક્ર સંજે.

૩૫

છલજે છોડતી શય્યા રામા દૂર જમ પડી!
 ધીમેથી ધૂજતી નિર્મલ પદ્મિની કે બોલતી!

૩૬

- “કોણે મને અજાણ જીવત દાન દીધું !
 “કોણે અહો! અમરનું અહિં કાર્ય કરીધું.
 “શું સ્વર્ગથી મુજ જની જગ માંહિ આવી !
 “હીરો કૃતાંતમુખથી સુતને બચાવી !” ૩૭
- “ખમા ઓ વીર મારાને! શાંતિ અંતરમાં ધરો !”
 આશ્વાસ એમ આપીને વનિતા વદતી અહો ! ૩૮
- “આ નેસ ચારણ તણો, પુરુષો અમારા,
 “દુર્ભિક્ષથી પશુ વિદેશ લઇ ગયેલા;
 “વર્ષા વડે વ્યથિત અશ્વ લઇ તમેને,
 “આવ્યો નિશામુખ વિષે અમરંક ગેહે. ૩૯
- “બળવ્યો માનવી કેરો એ થકી ધર્મ માનવે,
 “શુશ્રૂષા સિદ્ધિને પામી, લાભ એહ મળ્યો મને” ૪૦
- ધીમે શરીર મહિ આખર સ્વાસ્થ્ય આવ્યું,
 ને પાંચનું હૃદય સદ્ર બણી તણાયું;
 પ્રસ્થાન સજ્જ હયને કરથી કરીને,
 લેતો વિદાય વદતો ઊરના ઉમંગે. ૪૧
- “આવજો બહેન ઓ મારી! તળાજે બ્રાતને ગૃહે !
 “ભૂપહું એ ભૂમિ કેરો નામ એમલ સૌ કહે. ૪૨
- “તારો અપાર ઉપકાર નહિ જુલાય,
 “એનું ન મૂલ્ય જગનાં જનથી અપાય,
 “નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનાર મનુષ્ય મોખાં.
 “હા! ભૂતલે નિવસતાં પણ દેવ સાચાં.” ૪૩
- આશ્ચર્ય પામતી ઉભી યુવતી દેખતી રહી,
 અશ્વ દોડાવતો અંતે તૃપ દૂર ગયો વહી. ૪૪

(૨)

- દુઝાળ દુઃખ જગનું જગદે નિવાર્યું;
 સર્વત્ર કે નવલ ચેતન શીઘ્ર આવ્યું;
 આવ્યા ગૃહે પશુ લાઇ નર નેસવાસી,
 આનંદતા સ્વજનને ધરી ભાવ, બેટી. ૪૫
- કલ્પોપકર્ણ ત્યાં ચાલી પાન્યની ઘટના પછી,
 કલંક કારમું આવ્યું સતી શીર્ષ પરે ધસી ! ૪૬
- ક્રોધાગ્નિથી બળી ગયો પતિ એ શુણ્ણને;
 કે કે અવાચ્ય વદતો, લડતો પ્રહારે !
 સર્વાંગ સત્ય દયિતા શ્રમથી જલ્યાવે,
 વિશ્વાસ શંકિત ઉરે પણ કેમ આવે ? ૪૭
- અપૂર્વ અમિથી એના રોમરોમ તપી ગયા,
 ગલતકૃષ્ટ તણા રોગે પર્યન્તે પીડતા થયા. ૪૮
- શોકે ભરી યુવતી કેક ઉપાય યોજે,
 ના શાંત થાય દૃઢ રોગ અરે ! લગારે;
 એથી કરંડહૃદયે પતિને ધરીને,
 અન્યોપચાર સજવા વિચરે વિદેશે. ૪૯
- હજારો વૈભવે પામી, હજારો તીર્થમાં ગઇ,
 પરંતુ વ્યાધિનો સાચો ના ઉપાય જડ્યો કંઈ. ૫૦
- અંતે ગઇ રડતી એમલની સમીપે,
 નૈરાશ્ય આશ ઉરમાં અતિશે ધરીને;
 દેખી સુદૂર થકી ભૂપતિ દોડી આવ્યો,
 ને દંડવત્ ધરણિમાં પડી પામ લાગ્યો. ૫૧
- “ આયુષ્ય આપનારી તું આવી બહેન મહે મહે !
 “ કરંડે શું ધરી લાવી ! શી તારી સ્થિતિ ! તે કહે ! ” ૫૨

- શોકે રડે હૃદય ને નયનો। ભિન્નતાં,
કળે વહે રમણી લોચનનીર લહોનાં;
“હા! કંથ એ વિકટ રોગ થકી રીખાય,
“સર્વે ગયા અદ્ધગ સૃષ્ટિ તણા ઉપાય.” ૫૨
- “અત્રીશલક્ષણા કેરા રક્તથી રનાન એ કરે,
“દૂર તો થાય એ વ્યાધિ, એમ વૈધ ઘણા વહે.” ૫૩
- “ચિંતા નહિ હૃદયમાં ધરજ્ઞેન! ત્યારે,
“એ છે ઉપાય તુજ કારણ હસ્ત મારે;
“અત્રીશલક્ષણા જનો મુજમાં જુએ છે,
“ને એમ પંડિત, પરીક્ષક સૌ કહે છે.” ૫૪
- “આયુષ્ય ભાગવું છું આ, તે તારા કરથી મળ્યું,
“ત્વર્યે આપવું એથી અન્ય શું વિશ્વમાં ભલું? ૫૬
- “કાલે થશે મરણ પામર કીટ જેવું,
“એથી અવશ્ય અનિ ઉત્તમ મૃત્યુ આવું;
“જે રોગમુક્ત ભગિની! પતિ થાય તારો,
“તો ધન્ય એક ધરણિ મહિ દેહ મારો.” ૫૭
- પરંતુ શીર્ષને કાપે કાણુ! એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે,
મોકલી દૂતને પાસે બોલાવ્યો નિજ પુત્રને. ૫૮
- એ તાતનું કથન સર્વ ઉરે ધરીને,
માગે કશું વિવચથી ચરણે ચઢીને;
“હું લક્ષણા સકળ આપ તણાં ધરાવું,
“છું આપવા અધિક આતુર શીર્ષ માફ.” ૫૯
- આગ્રહી એ રજા ઉભા ઉમંગે શિર આપવા,
અન્યોન્ય અસિને દેતા, ને કે'તા સઘ કાપવા! ૬૦

- જેથી રહ્યા પુરુષ સર્વ કરંડવાસી,
 પામ્યો અપૂર્વ કંઈ અંતર માંહિ શાતિ;
 મિંચાય રોમ સહુ નૂતન કો સુધાથી,
 ભરી ગયો પણ વિશે કંઈ દૂર વ્યાધિ ! ૬૧
- કાઢવા એ કરંડેથી વામાને વિનયે કહે,
 કંઈ સ્વાસ્થ્ય ધરી, પાથે પડીને ધ્રુજતો વહે. ૬૨
- “ બહાલી ! તને પ્રથમથી નહિ મેં પિછાણી,
 “ તું શુદ્ધ સંયમવતી, સ્મર છતનારી !
 “ ને ભૂપ આ શિખિ તણો અવતાર સાચો !
 “ નેનો મયૂરધ્વજ તુલ્ય કુમાર આ તો. ૬૩
- “ શંકા સર્વ ગઈ મારી, ક્રોધને રોગ દા ! ગયો !
 “ મુઘાસિંહુ તણા સ્નાને દેહ દિવ્ય બની રજો ! ૬૪
- “ મેં મુક્તિઓ શ્રવણ માંહિ ધરી તમારી !
 “ ને તો દત્તી વિબુધના વ્યવહાર કેરી '
 “ નાન્નિધ્ય એ અમરનું મૃતને જગાડે,
 “ નો કાં અસાધ્ય જનરોગ નહિ મટાડે ? ૬૫
- “ અન્નસ્ય ચંદ્રના સ્પર્શે જે ન શીતલતા જડે,
 “ આ પ્રસંગ તણા યોગે સાંપડી સઘ તે મને ! ૬૬
- “ આલંબ સૂર્યશશીના હજુ વિશ્વમાં છે !
 “ ને સ્તંભ છે ગગનગુબ્જના હજુએ !
 “ નિંદુર મૃત્યુકરને શરમાવનારા,
 “ અઘાપિ વીર નર હા ! જગમાં વસેલા ! ૬૭
- “ પરંતુ એ નહિ સૂઝે : આપવા ઉત્તમાંગને,
 “ સ્પર્ધના સામસામે આ બે ‘વાળા’ માં કયો ચડે ?” ૬૮

૮૦

મનોહર મૂર્તિ

(કંવાલી)

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
નવરંગ, પ્રકૃલ્લ, શુલાખ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નયને કંઈ દૂર નવું ચલકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝલકે;
સખી ! એકજ તું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોદી રહ્યા,
સ્મિત જ્વેષ્ઠને તાંક મોહી રહ્યા
કામધેનુ શી બાલક દોટી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

હૃદયે શુભ ઉન્નવલ ભાવ ભરોઃ
પ્રણયામૃતની પ્રય ધાર ધરોઃ
સહચાર મહી ભવ પાર તરો
સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નવરંગ, પ્રકૃલ્લ, શુલાખ સમી
મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મણિશંકર

૮૧

અગ્નિહોત્ર

(શિખશિલ્પી)

હવે વિશ્વે લોકો- પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો;
જગનીએ કૂંકયો ક્ષણ વધો પછી અગ્નિ શમતો !—
શું જાણે તત્વોને જગજન ભમે મોહવન જે ?
મળા મોઘો અગ્નિ દિન દિન નવી દીપ્તિજ સજે. ૧

(ઇન્દ્રવજ્ર)

હૂખી જાહેને ધન અન્ધકારે
શીતે ધૂણ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્હારે
સ્વર્ગે થકી ઊતરી હૂંફ દેતો
આગ્રો અદિ દિવ્યજ અગ્નિ એતો. ૨

(શિખશિલ્પી)

કિતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે
અમોલો એ વલ્લિન, દિન દિન વધાર્યો પર્જો રસે
ધોમે ત્હે સંકેરી મૃદુ કર વડે, જીવન સખિ !—
કદી એ ના બહું મદ્ય તુજ એ તો ઉપકૃતિ. ૩

(ઉપનતિ)

રહી સદા એ સહધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રામદિ બક્તિભારે
સંકેરો સંવર્ધો જ દિવ્ય વલ્લિન,
અમૂર્ષ એ આપણ અગ્નિહોત્રી. ૪

એ વહ્નિને ભક્તિથી સંધરીને,
હવિષ્ય મોંઘાં મહિં હોમો પ્રીતે,
ચાલ્યાં જશું જીવન પાર ક્ષેત્રે,
પૂજશું ત્યાં એ સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે.

૫

નરસિંહરાવ

૮૨

સૌંદર્ય

સાદૃશ્યચિકીડિત

હું છું શંકર તું સતીશિરમણી, સૌંદર્ય ધારાવતી,
તું છે નિશ્ચળ મારી પ્રેમજ સખી ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ.
તારે છે સુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે, ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
હાં હાં જોડ સમેાવડી મળી પ્રિયે, વિદ્યાપતી શ્રીમતી.
જેણે એકજ ખિંદુ પાન કર્યું, સૌંદર્ય ધારા ચરી,
રે ! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી, તર્શી સદાયે ગતિ;
રે ! કાં કાંતિ પટાંચળે લપટીને, સંસાર માંહિં રમે,
રે ! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત્ત સ્વમતિ ચારુ ચક્રારી ભમે.
તે મ્યામા અલકાવલી સધન કુંજે, રમ્ય ગુંગરવે,
આ ચિત્ત ભ્રમર પ્રકારો તુજનો, બ્રાતિ વિના જે રમે,
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ, ભોગી ભમે બ્રાંતિમાં,
રે ! એક દાણુ પુષ્પગુરિત લટે, દે લેટવા શાંતિમાં.
ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી, તારા વિચારો ધરું,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી, સંસાર માંહિં ફરું;
બાનુ રેહિણી નાથ તારી નજરે, ભોલાવું જો સાક્ષીયે,
સાક્ષી અંતર શુદ્ધતી ખરી પૂરે, સત્ય ખતીખિ પ્રિયે.

ભાનુ દાદશ ચંદ્ર કોષ દિવસે, જો પાંસુમાં રાજશે,
 વારિ ગાહિ વસુંધરા કચાચેદપિ, સ્નેહેથી અંગોળશે;
 ના ના સન્નન પ્રેમનાવતરણી, કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
 મારી ટેક શુચિ ધ્વજ પ્રલયના પાયોધિમા કુર્કશે.
 સૃષ્ટિના અમથી વિનિદ્રિત પરથલ પ્રશાતિ ગ્રહે,
 સંસારી જીવ માત્ર નામ રૂપમા ના બેદ કાંઈ રહે;
 કાંતે ! કોષ દિને દિનેશ કિરણો, જ્યારે તમે તર્જશે,
 મારો નાદ, 'તુંહી તુંહી' સધન જો, શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે.
 યોગી માન લહે ટ્યાક મનમાં, શારીરકી બ્રાંતિમાં,
 ત્વન્મુખ દર્શન જો મળે શરીરની, શું સાર છે શાંતિમાં;
 જોતો પાર જડે ન કાંઈ મથનાં, પ્યારી ચતુસિંધુમાં,
 તે મેં રત્ન ખરેખર પરખોયું, તારા મુરા બિંદુમાં.

x

x

x

આવી પ્રેમળ પ્રાણુ હંસ પડીયો, આ દેહને પાંજરે,
 પ્યારી શબ્દ વિના નથી કંઈ પડ્યો, તોયે રહ્યો જંજીરે;
 ક્યારે પંજર બંધપૂર્ણ છુટશે, કે ચિત્ત આશા ધરે,
 ઉડીને પદપંકજે રસ ભરે, કલ્લોલ કાપી કરે.
 પ્યારી આજની કાલ રાત્રી કરતાં, રાત્રી હજારો વહી,
 જોતાં વાટડી રોજ રોજ તુજની, નિદ્રા ન નેત્રે રહી;
 અંગો અંગ મળ્યો ન સ્પર્શ હું વહ્યો, છું વિહ્વના સાગરે,
 સાચું કહે અપરાધ શો પ્રિય કર્યો, છે રંક આ નાગરે.
 હું છું નાગર જાત તું રસતણા, કલ્લોલમાં ચાતુરી.
 હું છું પૂર્ણ કળાધર પ્રકટ તું, વિદ્યા ચક્રોરી ખરી;
 હું અર્ધ કવિતા મધુર તુજને, તું મૂળને ચુખને,
 પારે ! અમૃત ઘૂંટડા નવી નવી, નિત્યે કવિતા બને.

મારી કોમલ નાદ મસ્ત કવિતા, સારંગીમાં સૂણે,
પાયે નૂપુર તાલ આપી મદિરા આનંદમાં ધૂમરે:
જ્યાં જ્યાં માન પડે તું મસ્ત થઇને, ત્યાં વાદવા બેસરે,
આલાપું મૃદુ તાન કંઠ મુજને, વેલી થઈ ડોલરે !

જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રીઝવવા, દરકાર શાની ધરૂં,
લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે, કે નિત્ય સેવા કરૂં;
જન્મ્યો કાંઈ નથી ભવાઈ ભવને, કે ઢેગ સાડ ઘડ્યો,
સ્વચ્છંદી પણ કંદી માત્ર તુજનો, હા બાલ પાયે પડ્યો.

પ્રેમી પ્રાણિતણી મર્યા પ્રણયની, સંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
કોટિ અર્ક સમ પ્રભા મુજતણા જે ચિત્ત સ્થાનેશ્વરી;
જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભૂત થઈ, તું મારી પ્રાણેશ્વરી,
તે દેવી નિત નિત્ય નૂતન સદા, ત્વાંપાતુ વિશ્વેશ્વરી.
એવી સુંદર મોહિની અલલ્લા. કામી પિતાને કર્યો.
શું આશ્ચર્ય કદાપિ મોહિત થઈ, તું શર્ણુ જેને ઠર્યો;
સર્વે સાક્ષર નત્ર ભાવિક જનો, જેના રહે આરતી,
તે દેવી નિત નિત્ય મંગળમયી, ત્વાંપાતુ મે ભારતી.

આલાશંકર

૮૩

યાર શિરાઝી

અગર તે યાર શિરાઝી મલાઈ મન મેળાવે !

સમર્પું હું જીખારાને સમર તિલ શ્યામને ભાવે.

પૂરે પૂરે દેઇ દે, સાકી ! મદિરા સાર,

સરિતા રુકનાબાદનો નિર્મળ શીત કિનાર;

લતા મંદિર મુસલ્માનાં કહો ક્યાં સ્વર્ગમાં લાવે ! અગર૦

પેલી છોટી ગોરીઓ ધારે પૂર્ણ ગુમાન,
 કરે, અરે અફસોસ છે, બાધું શદર મસ્તાન;
 હરી ગઇ દિલથી ધિરજ યાર ! તુરક જ્યમ હુંટ હુંટાવે. અમર
 અમારી પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુશી ખેદરકાર,
 રસ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર;
 સદજ કાંતિ રુપાળી ને મને જે મોડ ઉપજાવે. અમર
 સુંદરતા વધતી ધણી યુસુફ કેરી નિલ,
 મેં જાણ્યું નક્કી હવે એવી પ્રિત ખચીન;
 પનિવ્રતના પટંચલથી ઝુલેખા ખેંચીને લાવે. અમર
 પી મદિરા સુણુ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઇ,
 દેખ ન દુનિયામાં કંઈ કરિ કારીગરી હોઇ;
 નિપટ આ ખેલ દુનિયાનો ન ખોડ્યો ખોલીને લાવે. અમર
 પ્યારી ઉર ધરી જરા શીખ હમારી માન,
 નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
 શિખામણુ વૃદ્ધ દાનાની આટો પ્રિય પ્રાણુથી કુદાવે. અમર
 મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં, તેં કહુતાનો સાર,
 પરમેશ્વર તુજ બલુ કરો, પરંતુ રે મુજ યાર;
 બહુ છાજે કથન કહવાં, અહો, મીટે અધર લાવે. અમર
 રચી ગાનપર ગાન તેં, મોતી પરોવ્યાં સાર,
 આવ એસ ખુશ તાનમાં ગા ખુશ હાકિઝ યાર;
 રૂઠી મંદાકિનીનો દાર તને આકાશ પહેરાવે. અમર

બાલાશંકર

૮૪

નાદાન બુલબુલ

ભૈરવી ગજલ તાલ.

(મહોબત ગેરસે તેરી છુડાદે યા રસુલીલા)

વિડો નાદાન મન બુલબુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના,
વશાઈ એક પણુ ગુલની, દીડી ભર પ્યારમાં ના ના.
સુણાવો ગાનની તાનો, જમને દાર દર્દીને,
અરે બેદર્દીના દર્દે, રહો દરકારમાં ના ના.
રહો જ્યાં ચંગ ને ઉપંગ, વીણા નાદ વાજે છે,
ઘડી આ બેવફાઈના, રહો દરબારમાં ના ના.
કદાપી રાતભર રોતું, સહી શરદી ગરીબીથી,
પરંતુ બોલએ પ્યારે, બુલમગારે દીધો ના ના.
સુકાશે તાલુડું ગુલઝાર, પળે જો ગ્રીબ આલે છે,
પ્રજ્વળશે વિશ્વ વન્દિથી, રહે જુજ પાંખડી ના ના.
સુકોમળ પાંદડી ઉપર, ઉનાં અગ્નિ થકી તારાં,
અરે અફસોસ આંસુ એ, અસર કાંઈ કરી ના ના.
અબોલા પ્રીતમે તારી, દશા કેવી કરી ભારી,
કરૂણાથી રડી ગાતાં, નજર કાંઈ કરી ના ના.
પુનરી થઈ ચડ્યો દારે, અરે તે દારમાં તારી,
કતલ કરતાં ખરે પ્યારે, અસર કાંઈ કરી ના ના.
નથી અડકાતું ચુંટાતું, ફેરે ફેરા તું પછવાડે,
ગરીબીની ગુમાની એ, ગરજ કાંઈ ધરી ના ના.
અરે એ પ્રીતમાં આખર, ન પ્રીતમ પ્રેમી પરખાશે,
જશે ગુલબંધ વન થાશે, ગૂંજર અંદર થશે ના ના.
રૂવે તું રાતમાં જ્યારે, હસે ત્યારે ગુમાની બુલ,
અરે એને દિલે દૈવે, દયા પેદા કરી ના ના.

સુગંધી વાસમાં ઉદાર, મરત છે જન્મથી તેમાં,
 ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના.
 વિધિના ઉલટા અંકો, સુવર્ણે કયાં થકી સુરભિ,
 તને કોમળ અહો મન કેરી કોમળતા કરી ના ના.
 વળી ને એ સવારે સર્વ અંગોઅંગ ખીલવીને,
 જઈ કરશે બીજે હાથે, વફાઈ કંઈ ધરી ના ના.
 બળાપા બાલનાથી, રાતભર રાકાપતિ દાઝ્યો,
 સમુદ્રે જઈ પડ્યો શીતળ થવા શાંતી રહી ના ના.

આલ્પાશંકર

૮૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શાસ્ત્રલેખિકીરિત.

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ક્રુટિત તે જોતો હસીને ધડી,
 ને જોતો ભવવ્યોમ મુગ્ધ નજરે, જાણે હું આ ધડી:
 જાણે અંબરમસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી
 આશાએ સરજી, ઉડી, સુમંગતા પાખો વિશે તે ભરી
 આળંગુ વળી એહ પણ પલકમાં, ને લોક સર્વે સ્થલે
 ઊંચાં નેત્ર કરી વખાણુ વદતા જોઈ રહે વિરમયે !
 હા એ સ્વપ્ન ! હવું શું સુન્દર ! ન એ પાંખો ન એ વાદળી,
 ને એ લોકવખાણુ-બીષણુ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી !

એ મૂર્ખાઈ વિશે તહને અવગણી, -દીકો ન રે સ્નેહને '
 તોયે ધૈર્ય ધરી તું ત્વન્મય રહી, કેવી તું બદલી મ્હને !
 'ભાવિમાં ન કદાપિ એવું' -ક્યમ એ આપી શકું કોલહું
 ભૂતજ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયલો, -માટે કહું આટલું:
 કે પ્રીધું તુજ પ્રેમ, કોમલ સર્પિ, ને આ ઉરે હોય જ,
 ગામ્બીર્ય દઢતા અને સરલતા, તહારાં જ તે લેખજે. ૧૧

બલવંતરાય

૮૬

ઉદ્ગાર

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્થો હૈયે તારે :

રહો એ આધારે :

પ્રિયે, તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો :

નવા મંબંધાનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

નહિ તદ્દપિ ઉદ્દોગ મુજને :

નયન નિરખે માત્ર પુજને :

દરે દષ્ટિ, વ્હાલી, સદય મૃદુ તારી જ રુજને !

સદા રૂહેશે એવી :

સુધા વર્ષા જેવી :

કૃતી માનું દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :

પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ બણી !

મણિશંકર

૮૭

જૂનું પિયેરધર

મન્દાકાન્તા

બેઠી ખાટે ફરો વર્ણો બધે મેડોંઓ ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊઠ્યાં આપ રડાં :
માઠી મીઠી, સ્મિત મધુર ને બલ્યમૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી વાતથી બાળ રાજી;
સૂનાં સ્થાનો સર્જવન થયાં, સાંભળું બોલ જૂના,
આચારો કે વિવિધ ઢબના નેત્ર હારે સઢિના;

ભોંટું ન્હાનાં, શિશુસમયના ભાવના સોળતીઓ,
 જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલો સંતાય, જાણે પરીઓ.
 તોયે એ સૌ સ્મૃતિછર્ચો વિશે વ્યાપો લે ચક્ષુ ઘેરી,
 ન્હાની મોટી બહુરૂપો થતી એક મૂર્તિ અનેરી;
 એરીથી આ ઘડો સુધો મહો એવો જામી કલ્પે
 કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાલવેશે સંહજે !
 એસી ખાટે પિયરઘરમાં જિંદગી જોષ સારી,
 સારે જાણી અનરુદ્ધ ગતિ, નાથ મહારા, તલમારી. ૧૪

બલવંતરાય

૮૮

સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ

(ગઝલ)

- “ અહો એ જીવ મહારા રે ! દર્શ આ દંશ દારાને,
 “ ઘટે ના ભોગ-સંસાર, ઘટે ના શાંત સન્યાસ ૧
 “ શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 “ ઉડો જવાળામુખી જેવો.—હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ૨
 “ તજી ત્હેં ત્યાં પડી છુટી. સરિતા અબ્ધિમાં સુતી !
 “ ગિરિ ! એ સાંકળી તુંને નહીં તોડી કદી તુટે. ૩
 “ જઠાઇ બૂમિમાં સ્થિર, ઉંચે આકાશ ઉદ્ધીવ
 “ થઈ ત્હારે રથું જોવું નદીનું અબ્ધિમાં રોવું. ૪
 “ હવે સ્વચ્છન્દમારી હું ! યદ્યપિવેશધારી હું !
 “ પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મહારી ગતિ તેવી. ૫
 “ ઉડે પક્ષિમણી જેમ, હવે મહારે જવું તેમ;
 “ સમુદ્રે મોજી રહે તેવું હવે મહારે ય છે રહેવું. ૬

- “ નહીં ઉંચે-નહી નીચે મળે આધાર, ધન દેવે
 “ નિરાધાર—નિરાકાર;—હવે મ્હારીય એ ચાલ. ૭
 “ રકુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ પ્રદો વાય
 “ અરણ્યે એકલો વાયુ ! હવન એ ભાવિ છે મ્હાર. ૮
 “ જાહાંગીરી ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મ્હે !—
 “ પ્રગ્ન એ હું— નૃપાળ ’ એ હું ! ઉરે, ઓ એકલી, તું તું ! ૯

ગોવર્ધનરામ

૮૯

ચક્રવાકભિથુન

- પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની:
 ન જાણાય, જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની ! ૧
 સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
 કિરણ સૂર્યતણાં શિખરે ગયાં;
 સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
 વિરહસંભવ આકુલતા કરે ! ૨
 ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
 વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !
 પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્દમીવ જોય,
 બીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ દહોય. ૩
 વિહગયુગ્મ કિશોર રસમ એ,
 રસ મહી જ પરસ્પર મગ્ન એ,
 નિમૃત્ત અત્ર અહર્નિશ આવતું;
 રમણ આચરવા મન ભાવતું. ૪

દૈંચે બેસી રવિઉદયને જોહ સાથે વિલોકે,
 ઘેલાં જોવાં કાણુ રમૂતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે;
 ઘાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
 માણિક્યોથી ઘચિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ. ૫

હરિત નીલ સુહર વનસ્થલી-
 પર મળી મુકુમાર મૃગો રમે;
 ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી-
 મહિં જવા પ્રણયી તરણો ભમે! ૬

નદાનાં નદાનાં ક્યદિં શુચિ સરો કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
 રનેહે જોવા મછી ઉપજતા ભાવના કેં અગમ્ય!
 આધું આધું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય
 શાનો ક્યાથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય! ૭

અસર સુંદર અહલુત રંગની,
 સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;
 રવિમરીચિ બધે હિમને હરે,
 ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે. ૮

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્ષ્વાકી છુપાતી,
 શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોધને હૃદય થાતી;
 ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
 કીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઘ્યમાં દંપતી તે. ૯

સુચુત બે ચરણો ચક્રી ઊડતાં,
 પવનથી પડતાં, કંઈ ખૂડતાં;
 વિમુખ એકલી નહાતી પ્રિયા શિરે,
 પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે. ૧૦

કાંઠે બેસી નજર કરતાં આત્મજાયા જણાય,
 બીજની ત્યાં પ્રતિકૃતિ બણી એક દષ્ટિ તણાય;

- પૂરાં અંગો નહિં કંઈ દિસે, પ્રેમ તો તોય વાંધે,
જોતાં જોતા મુખ અવરતું ગાઠ આરક્ષેપ સાધે. ૧૧
- પ્રણયની પણ તુલિ થતી નથી:
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી:
સમયનું લવ ભાન રહે નહીં:
અવાધ અંકુશ સંદ સહે નહીં ! ૧૨
- હાવાં રક્ત ધુનિ ઉઠી જતાં થાય વૃક્ષો સરેપ,
હાવા થાંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે નેપ;
આકાશે જ્યાં હતી વચનતી દેવતાઓ ત્યારીથી,
જગ્યા પ્રેમી નિરલ સુખની મોહનિદ્રા મળીથી. ૧૩
- વિરહ સંભવનં વસથી હતાં,
ખની નિરંકુશ બેય કૃપા હતાં;
જવનિકા કુટના સ્મૃતિનાશની
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની ! ૧૪
- અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવશ, મૂઢ, નિરાશજ છેક તે;
સહુ થનાર કંઞે નજરે વહ્યું,
રુદ્ધ અન્તરમા ઉછળી રહ્યું ! ૧૫
- અધારાના પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ દેાર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઉડાણોમાં પડી સુધ જતો નિષ્કુરપ્રાણ કાલ:
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્નત એ સ્નેહબાલ ! ૧૬
- થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રવાસથી,
ક્ષય વિદાય નહીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં. ૧૭

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં:
 અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં:
 ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતાં,
 ઉભય જીવન એક થતાં દીસે!

૧૮

ધીમે ધીમે મતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
 ઊઠી બન્ને ગ્રહણ કરતા ઉન્નત સ્થાન તેમ;
 દષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કેં ના જણાય,
 આઘી આઘી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય.

૧૯

ઉદ્ધિને રવિબિંબ હવે અડે,
 અતિ સમુચ્છિત તેય હવે ચડે,
 ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
 હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે!

૨૦

રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
 છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત પાછાં મળે છે;
 વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
 પ્રેમી બંને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂલ આમાં.

૨૧

ટળવળે નિરખી રચના વને,
 તરફડે સમજી રચનારને;
 શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,
 પ્રિયતમા વય આમ ઉચારતી:—

૨૨

“પાપાણીમાં નહિં નહિં હવે આપણે, નાથ! રહેવું,
 શાને આવું, નહિં નહિં જ, કે! આપણે, નાથ! રહેવું;
 ચાલો એવું સ્વલ્પ મહિં, વસે સૂઈ જેમની સદૈવ,
 આનાથી કેં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય ફેવ!”

૨૩

પ્રવહતાં અટકી ગઇ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી ચક્રી નહીં;
થઇ નિરાશ હવે લલના રૂવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લહેવે! ૨૪

પણુ દુઃખ દિન શેષ રહ્યો જરા,
નજર ફેરવી જોઇ બધી ધરા:
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રજ અંતરમાં સહે:— ૨૫

હા! શબ્દો આ સરલ સરખા મનને તીવ્ર બેદે,
ગર્ભાંભાને સ્પૃશિત કરતા ચૈયને છેક છેદે;
“લાંબા છે ત્યાં દિન પ્રિય સખી! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી! ૨૬

અવર કાંઇ ઉપાય હવે નથી:
વિરહ, જીવન, સંહરીએ મથી:
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાં:
નયન મીચી કરી દઇ એકતા.!” ૨૭

* * *
પાછું જોતાં દિવસુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ;
“આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય” એ જોલતામાં,
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં. ૨૮

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો:
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહી,
ક્યહી અચેતન એક દિસે નહીં! ૨૯

અણિશંકર

૯૦

ખિલ્લમંગળ

ધુપી ઉઘે ધનપડ મહીં તારલા વ્યોમ અંકે,
 નિદ્રા માઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખું લે છે;
 તે રૂપેરા અમિત દિસતી વિજળી એક સ્થાને,
 સૂતી સૂતી હસતી મધુરૂં સ્વપ્ન માહીં દિસે છે ! ૧
 આવી રાતે ધ્વનિ કરી મદા સ્થામ બેઠેતી યમુના,
 તેના બહોળા જલ ઉપરની બેખડે કોણુ છે આ ?
 દુદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
 ને શોધે છે કંઈ પણ કશું દાથ તેન ન આ નું. ૨
 એવામાં ત્યાં શય જલ પરે કોઈ આવે તણાતું,
 હોહી તેને સમજી જલદી નેરથી જાલી લીધું;
 ને આ ચાલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની ખેસી,
 હર્ષે બોલ્યો “પ્રિય, નકી યશે આજ તો આશ પૂરી.” ૩
 ત્યાં તો અભ્રે ધવલ બડકા વીજળીએ કર્યા શા,
 તેથી સર્વે તરુ નદી અને પ્હાડ તેજે છવાયાં;
 ગાજી ઉડયું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
 નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઉઠી ! ૪
 છો ઉઠીને મયુર ટહુકે, પ્હાડ ગાજે બલેને,
 તેમાંથી તે મગજ નરતું કોઈથી એ ન જાગે !
 દષ્ટિ તેની શય પર હતી તોય જોઈ શકેના,
 છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ ! ૫
 તેની પત્ની, હૃદયવિભૂતિ, સ્નેહની જે સરિતા,
 તેની પાસે જીગર ધસદી જાય છે લેઈ દાવાં;
 આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વહાલી તાણું છે,
 અંજોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાંજ આવી રથું છે. ૬

દોરાતો આ પ્રિયજન કને આમ આશા ધરીને,
પ્હોંચી ઉભો શય ઉપરથી ઉતરીને કિનારે;
પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છે:—
“ દીવા ભારી પ્રિય સખી તણા ઓરડાના દિસે તે. ”

૭

અન્ધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,
આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને નોંધ ઉંચે ઉભો ત્યાં;
ગોખેથી ત્યાં લટકી જુલતું કાંધ દોરી સમું છે,
જાલી તેને ઉપર ચડીને ગોખ માંહી ઉભો તે.

૮

દીઠી તેને હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઇ જાતું,
દીઠી તેને અવયવ બધા પિગળી જાય છે શું;
દિસે તેને ચકર ફરતો કંપતો ઓરડો એ,
કામી પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે !

૯

નોંધ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કોઈ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જાશે.

૧૦

નોંધ લેજે ફરી ફરી ભલે દુરથી નોંધ લેજે,
ધમ્ધમે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
તારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંધ જૂડુંજ ભાગ્ય,
તારે નિર્મોઝ કરુણ પ્રભુએ કાંધ જૂહોજ માર્ગ !

૧૧

જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે;
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શૈયા પર છે;
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યા ફેરવે છે કપાલે,
શું મૃત્યુથી કળજ થઇને અંગ સર્વે દબ્યાં છે !

૧૨

નિદ્રાતું આ સુખ ત્યજ દઈ બિહીને સુંદરી હું,
ચાંપી લેધ હૃદય હૃદયે મિત્રતું સુંદરી હું;
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષી રહ્યો છે,
રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે હો ! ૧૩

આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠાં ગીત ગાવાં,
તારી તેની જરૂર કરવી આજ તે તમ આશા;
તારે કાંઈ મધુર સુખમાં આજ છે મૂલવાનું,
કાલે તો કેા નવીન રસના સિન્ધુમાં ડૂબવાનું. ૧૪

પેલો કામી પુરુષ હજી ત્યાં ગોખ માંહીં ઉભો છે,
તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નીરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડચડી મર્યું એક બોળું પતંગ,
જોવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન ! ૧૫

બોલી ઉઠ્યો, “અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી ?
“ જોહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે કૂરતા શી ?
“ પ્રેમી બોક્તા પ્રણયી હૃદયે બોજનની પાસ આવે,
“ તે બોક્તાનું જિગર કુમળું બોજન્ય તે કેમ બાળે ? ૧૬

“ કાંઈ મીઠું સુખ નહી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
“ ને કેં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
“ બાળી દે તો—પ્રિય—સખિ—મને !” એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધૂનતી છાતી ચાંપી ! ૧૭

જાગી બોલી ચમકી લલના, “જીવના જીવ મારા !
“ શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ વહાલા !”
ને બંને એ હૃદય ધડક્યાં સાથ સાથે દબાઈ,
બાને બૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ. ૧૮

આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહી છૂટશે અંધિ હામ !
કેવો મીઠો સમય સુખનો તોય કેવો ક્ષણિક !
જૂનાં ચાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સધળો આમ પ્રેમી ગુમાવે ! ૧૯

સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે, સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે ! સંધ્યાની સુરખી વત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! તોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા ? ૨૦

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પામે તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો;
સંયોગી એ સુભગ દીલડાં તૃપ્તિનું આજ દ્વાણું,
ઊઠો ઊઠો અતિ સુખ મહીં બાન ના ભૂલવાનું. ૨૧

ધીમે અધીં રવિકર વતી પોયણી જેમ ખીલે.
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઊઘડે છે;
તે આંખો તો પીયૂષ પિયુનાં અંગને બેધી દેતી,
એ આંખોથી વશીકરણ શી પ્રેમમૂર્છા વહેતી ! ૨૨

ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઊઘડ્યાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ—
અધીં દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેધને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટ્યાં,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં. ૨૩

એ દષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું,
બન્ને આત્મા રસમય ચતાં ઐક્યનું પાન ચાતું;
એ દષ્ટિમાં લય થઇ ગઇ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઉભી. ૨૪

ના ના રે રે! વખતનદ તો જય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પલ પલ નહીં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે;
બિચારાંની સદૃશ ધડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી. ૨૫

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં,
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કે વાદળાં દોડતાં'તાં:
ને હાવાં તે ધનદલ સહુ વિખગમ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે. ૨૬

ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ દલાણું,
કેવું ઘેલું ફૂદી ફૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચક્રેં !
કેવાં નાચી પ્રતિ વીચિ ઉરે ચન્દ્રનું બિમ્બ ધારે,
ને વાયુના અધર ઝરકે પુષ્પના ઓઠ સાથે. ૨૭

હિમે ઢાંક્યા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને શુભોના પ્રતિ ફૂલ ઉરે ભૂંગ બાઝી રહ્યા છે:
આજે ક્યાંએ વિરલદુઃખના મ્હાનિ કે અશ્રુ છે ના,
ક્યાંએ છેના જગત પરની સર્વવ્યાપી કહુતા. ૨૮

પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાં શી,
જે જોઈને કલરવ કરી હિતાં કૈક પક્ષી;
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી, “ મારા પ્રિયતમ ગઘ રાત્રિ ચાલી અરે રે ! ” ૨૯

આહા ! અન્તે જનહૃદયને બોલવાનું “ અરેરે ! ”
કંપી રહેતાં જિગર સુખમા ઉષ્ણ નિશ્વાસ આવે;
આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી દર્શનાં ના સહાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં ! ૩૦

ચોંટી મ્હાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે “ અરેરે ! ”
 ને અંગેમાં દુઃખમય અરે મ્હાનિની સુસ્તી આવે;
 ફેંકી દષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે,
 જે દષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષા રહે છે. ૩૧

ખત્રે ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી બિમાં,
 ભારે હૈયે કુદરત તારું શાન્ત સૌન્દર્ય જોતાં;
 ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
 નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો. ૩૨

“ કેવું વ્હાલા, ખૂખસૂરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
 “ નાચે કેવો સુખમય તારી ઢેલ સાથે મયૂર !
 “ અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી.
 “ ને તે દે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી. ૩૩

“ ચુમ્મી અશ્રુ વુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂંછી નાખું,
 “ જાવું ના ના, મુજ સહ રહે એટલું નાથ યાચું; ”
 બોલી એ ત્યાં નજર ચમુનાતીર પાસે પડે છે,
 ને ત્યાં પેલું શબ્દ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે. ૩૪

“ જોને વ્હાલા ! મૃત શરીર કો કેમ લાં છે પડેલું ?
 “ રે રે ! શું ના જગત પર છે કોઈ એ મિત્ર તેનું ?
 “ રાવા તેને જગ પર નથી કોઈ ના દાહ દેવા !
 “ વ્હાલા તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા ! ૩૫

જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણી:—
 “ હું આવ્યો છું ઉતરી ચમુના રાત્રિએ હોડી માની;
 “ વ્હાલી ! તે એ શબ્દ જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું,
 “ ચાલો તેને નદીતટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું. ” ૩૬

આખારે કે પ્રણય ઉભરે શીપ નીચું નમાવે,
 ને પ્યારના હૃદય સહ એ સુન્દરી ગાભ માંખે;
 ત્યાં તો “ઢાલા, સરપ લાકે ગોખની બાધીએ છે,”
 બોલી એલું ફદી પહી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ. ૩૭

જેઈ તેને પ્રિયતમ કહે, ઉરથી ઉર આંખી:—
 “આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની;”
 સુણી આવું ચકિત ચંદને મૂક વિચારતી કે,
 ચિન્તાવાળાં સજલ નયને સ્વામીને જોઈ રહેતી. ૩૮

ત્યાં હોલાયે છત ઉપરથી બૂલતો એક દીવો,
 ફાંડીમાંથી સરકી નિકળ્યો ધૂનનો રયામ ગોટો;
 તે જોઈને દૃઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ રયામા:—
 “મારા ઢાલા ! સુર ! હૃદયથી દાસ તું ધસ્યોના થા ! ૩૯

“ફાની છે આ જન્મત સઘળું અન્ત આ જીવવાને,
 “જે છે તે ના ટકી કદિ કહે સર્વદા કાલ ક્યાંએ;
 “શોધી બેને પ્રિય પ્રિય સખે ! સર્વદા જે રહેશે,
 “આશા તુમિ વિભવ સુખની ગુચ્છ સૌ છોડી દેને ! ૪૦

“હું તારી ને મુજ પણ સખે ! પ્રેમી આ દિલ તાઈ:
 “તે બાણીને હૃદય મમ તો આજ ચીરાઈ જાતું;
 “તાઈ તે ના તુજ રહી થકે તૂટશે સર્વ માઈ,
 “માટે છોડી ‘તુજ’ ‘મુજ’ હવે દાસ થા ધસ્યોના તું ! ૪૧

“આ દીવો જે તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
 “દીપ્તિહીણો તિમિરમય છે ધૂન તો અંત તેનો;
 “બોળા તારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
 “તેનો વાધુ વતી છીડી જતી આખરે અન્ત ખાક ! ૪૨

“ શું છે હુંમાં ? સુખશ્ચ તને દેહ આ ના સવાની.
 “ જ્ઞાતા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ઠમાં બાળવાની;
 “ દેહો જ્યારે જીવ હૃદયનો કોઈ ક્યાંએ ન રહેશે,
 “ રોતાં ત્યારે જીવિત સમજું મૂર્ખું તે કેમ થાશે ! ” ૪૩

“ તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
 “ ને મારો તું કર મહી મને સાથ લેને ઉપાડી;
 “ તોડી ભીંતો તિમિરગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા.
 “ ને તે મારે સુર હૃદયથી દાસ તું ઇશને થા ! ” ૪૪

“ તે શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
 “ દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો;
 “ શું શીખાવું શિખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
 “ જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે, ઉઘવા સર્વદા તું ! ” ૪૫

જાડું જાડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહું તું,
 ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉષ્ણ લોહી ફરતું;
 નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જોમ હોય,
 રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાન્ત ગંભીર ભવ્ય ! ” ૪૬

દષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમઔદાર્યભીની,
 બોલ્યો વાણી ગદગદ થઇ મેઘની ગર્જના શી:-
 “ રે કલ્યાણી! સખિ! શુભ! પ્રિયે! પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ!
 “ તારે પન્થે વિહરીશ હવે જાગ જાગ તોડી ! ” ૪૭

“ સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ,
 “ ને અન્તે હું મરીશ સુખમાં ઇશનું નામ બોલી;
 “ આલો આલો નદીતટ પરે ઝૂંપડી બાંધશું, ને
 “ બહાલા મારા પરમ પ્રભુનાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે ! ” ૪૮

“ સુંગારી આ હૃદય તુંજ ક્યાં ? શાન્ત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?
 “ સંસારી આ તુંજ હૃદયમાં રાતવું ઉગવું ક્યાં ?
 “ શું વિચારું ? મુજ મમજ તો બાવડું આ બને છે !
 “ શું વિચારું મુજ હૃદયમાં આંસુમાં ઉભરે છે ! ૪
 “ જન્મને જીવતાં કૃત્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે,
 “ પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હરિ હાથ છે. ૫
 “ ‘કંઈકું’ ને ‘કયું’ છે મે’ જૂઠું એ અભિમાન હા !
 “ કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?” ૫

પણ પીયુકરમાં લટકી પડી,
 “ નલિ પિયુ ” લવતી રહી સુન્દરી !
 પિયુ રહ્યો મુખ એ નીરખી, અને—
 જલ તણી ઝરી પાંપણને ભરે ! ૫

કલાપી

—૦૦૦૦—

૯૧

તદ્ગુણ

પરિવાનિકા યશોધરા:—

(અનુષ્ટુપ)

“ અરહંતનણા જોડા હૃદયે કો સમે પડે
 પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? ભગવન ! પહું આદરે.
 છાયા એ અર્પતી કાંઈ લાગ-છનો ઉર શુદ્ધને ?
 નિર્વાણશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કો ક્ષણે ?”
 શૂંકાઓ દીનભાવે એ નિરાસુ પૂછતી સતી;
 દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં છુદ્ધ દે વિમલા ભતિ.

૬ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા)

“ સાધ્વી ? તું જો ! ઉદધિમાં અતિ દૂર પેલું,
જ્યાં સુખતાં ઉદધિવ્યોમ તરિં ઠરેલું,
એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું શશિમિશ્ર શોભે,
લાભે પટા પમરી કૌમુદીને! જલોદે. x
ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી.
નૌકા અલલ્ય સરતી તિમિરોદરેથી;
આવી રે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
ધારે અલૌકિક છબિ ધરી ગુપ્ત વેશ; y
એ ચન્દ્રનો નવ કરંતી સમાધિભંગ,
પોને ધરે શર્ણોની શાન્ત તણે જ રંગ,
નોકાસ્વરૂપ દાણુ તેલ વિલુપ્ત થાતું,
ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું. ” z

સ્ત્રાવિઙ્કા યશોધરા:—

(અનુદ્વૃપ.)

“ સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થના સમગ્ર કંઈ,
બેદ હેનો ખતાવો ને, ભગવન્ ! જ્ઞાનના નિધિ ! ” u

૬ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા.)

સાધ્વી ! તહને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન ભેદ;
નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મન્દ જાણે,
શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિભંગ માને ! c
નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદી ના વિકાર;
આભાસ થાય કદી, અન્ય જ એ પ્રકાર;

મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
હૃદયમાંથી એક વરણું, મુખ્ય-ધારી ભાવ:—

(અનુષ્ટુપ)

મથનો મહેં કર્યા ઊડાં બોધિ વૃક્ષતળે રહી,
ચિત્રો નાના પ્રકારનાં પ્રગટ્યાં ને ગયાં સમી.
અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં બોળતું મહેને
પ્રગટ્યું તીવ્ર કે ઊંડું સંવેદન કહું તહને:
પાયો હું સહસા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરે નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી.

(વસન્તતિલકા.)

નિર્વાણ એ અતુભવ્યો સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાય;
તો એ ઊંડા અમુભવો કહી બિન્ન ભાસી,
એ શાન્તિમાં પ્રગટના, પછી જાય ન્દાશી.
જો એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જો:—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ બીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યસોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતો જો ! પ્રગટી જ છાની.
આભૂષણો વર્ણો દુકૂલ જ રાણીજેગાં
સર્વે ગયાં સરો, અને પ્રગટ્યાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મહેં તે.

(અનુષ્ટુપ)

નોકા પેલી સરે બ્યોત્સનાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ,
દિવ્યતા ખમતી તહાસી મધુરી મૂર્તિની હતી.

(વસન્તતિલકા.)

ઓ સુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી,
નિર્વાણ કૌમુદી જળે દોહો મહે સરતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણ કેરું બની તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુહટ્પ.)

દિવ્ય સવેદનો હેવાં, અરહન્ત વિના ખોળ
ભોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દશા ! ૧૮
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાલ નિર્વાણભંગને,
તલકદ્દમમાં ચ્હોટયા પામે શું ગિરિશૃંગને ? ૧૯

નરસિંહરાવ

૯૨

દર્શન

(અનુહટ્પ.)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કે પાન્ય નીસાસા નાખતો ભમે. ૧

(ફૂતવિલંબિત.)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો;
મૃદુલભાવખોની સ્મૃતિ પૂર્ણની
ભળવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી. ૨
વિવસ ચિન્તા થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ચુકો ક્રોધસઃ આપ્રધાવકી,
પરિધ આપ્રમ તણી હરતી-ધૃતિ. ૩

(વસંતતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિતટેથી,
દોડો વિશાળ સહકાર ભરેલ બ્હેરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસર પ્રેમી
જામો સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની.

(મંદાકાતા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમા મૂર્તિ પ્રજ્વલિતી હોય આલમ્બન ના;
જાગી બેઠો જગત ભરના વ્યાપો હૃદયે સમાધિ,
ધીમ ધીમ તનમય થયું ચિત એ તરતમાલી.

(અનુપટુપ)

રસલીન થતાં તે તો બેઢમાન ભુતી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરૂ ગયો.

(કૃતવિશંખિત)

ત્રિપુરસુંદરી ત્યા કમલાનના
લાલિત ભાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયં !
વિશદ બાલ પ્રભામય દેવીનું,
સુભગતા જગતી તિલકે ધરે,
નયન નેહસુદા વરસાવના,
અધરમોહક મૂર્છક, વર્ણ્ય ના !
ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
મદમર્થ ઉરનો શું ભરાવ એ
મદનનો જિતનાર જિત્યાથકી
ગરવથી વિલસે શું પ્રભાવ એ ?

અલક પુખ્ત ભર્યા, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પર્શે રમે !
કુસુમમણિત દેવી કવીશ્વરી
મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે.

૧૦

(અનુક્રુપ)

દેવીના દર્શને મોહ્યા, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દઇ ખસે...

૧૧

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વદે
“ સહીશ શી રીત વિયોગદેવિ ! હું ! ”
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં !

૧૨

(અનુક્રુપ)

“ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂત પક્ષવ પ્રાણીમાં
મૂર્તિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યનરંગમાં.
કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા.
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મ્હને.
પ્રેમને ભક્તિ હું જોઇ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોઘ દહીં છું દષ્ટિ, કલાઆનન્દની ત્હને ! ”

૧૩

૧૪

૧૫

૧૬

(પુષ્પિતામા)

પ્રમુદિત થઈને સુણી રહે એ
અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન.
અવિદિત મતિથી સરે ય દેવી
અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી,

૧૭

૯૩

કલાંત કવિ.

(રાખરિણી)

(૩)*

પુરે પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ ચાહતર મહી,
પુરે પ્રેમે પોખ્યો, રમત મહિં પ્રીતી નદિ વહી,
વલ્લો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ધણે,
ખરે! ખોળી ખાંતે ખરિ ખલક ખેલ્યો ખિલવણે. ૧

(૬)

ખરા પંથો સર્વે, અજળ પ્રિતિના પંથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ઘટ ઘેરો જ અધરો,
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નથિ નથિ નથી પુસ્તક મહી,
કટાક્ષે તારાએ જખમિ થયલે અંતર રહી. ૨

(૭)

થયું માઈ તાઈ મિલન શુભ એ દૈવિ ભુમિમા,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસ ભર્યા પ્રાંગણસુમાં,
રહીને એકાંતે તુજ નવલ મેં રંગ નરખ્યા,
વ્યભીચારી તારા વિવિધ મુજથું ભાવ પરખ્યા. ૩

(૮)

કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે હમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહી સ્વરણમયિ કાન્તી ઝમકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિઝવતી;
કવચિદ્ અંધારામાં પ્રણતલય ખેલે ખિજવતી. ૪

* સ્લોકનો મૂળ સંખ્યાંક અહીં કૌંસમાં આપ્યો છે.

(૯)

વસંતી સાલુડે કવચિદ્વપિ સુલીલા લહરતી.
કવચિદ્ વામ્ હૃદયે વ્યજન સુરભીએ મહકતી,
અભીસારે તારા ખરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નખળું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતિ ચપળા બાણ રમતું. ૫

(૧૦)

કવચિદ્ રૂડા રૂપે નવ પ્રણતશાલી અવયવે,
કવચિદ્ કુંજે કુંજે છુપી નયન કોરે અભિનયે,
કવચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાક્ષે મન હયું,
અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મહાઈ મન હયું. ૬

(૧૧)

થયો જોવો તેવો નહિ હું તુજનો આશક ખરો.
તને અર્પું માઈ જીવન પ્રિતિનો કોલ કરિયો,
રહી મારી અંગે, વિચરિ મજ પ્રારબ્ધ અવળે,
ધરી દે' રાગની કરમ કઠિયાઈ પરજળે. ૭

(૧૨)

પ્રભાતે મધ્યાહ્ને રમણિય દિનાંતે નિશિ વિષે,
છુપી હું આવતો ગુરજન થકી તુજ સમિષે,
મને તારા વિના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતા,
સદા પ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્લોલ રમતા. ૮

(૧૩)

વળી હું આવતો ધનતિમિરઘોરા નિશિ થવે,
મને સંજા જાણી ધ્વનિત તુજનાં નૂપુર રવે,
જગા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
હવે તે તો મારા અખ સરિત આવે ગહિત છે. ૯

(૧૪)

કવચિત્ નિદ્રામાંથી ઝબકિ જગવી પ્રેરિ મુજને,
પરા ભાંતી તારી લઈ જતિ મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવાને સમિપ મુજ સંકેત વનમાં,
અહા! ગાજ રે'તા મુરલિ રવ મીઠા ગગનમાં. ૧

(૧૫)

ક્યો તારી સંગે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિશે,
સદા સાથે રે'તી નવલ મુખ દેતી હતિ ખરે,
નરંગો તારામાં હૃદય મુજ કેવું પિગળતું,
મુખે વા દુઃખે વા રહતું રસ પિયૂષ ઝરતું. ૧૨

(૧૬)

હવે સંભાઈ છું ગત વિભવ જે મેં અનુભવ્યા,
ગિરીકેરા તુંગે અતિશય ઉતંગે રસ લલા,
લલા નાના ભાવો સરિત ઉપકંઠે મુજ મને,
પરંતુ તે હાવે સલિલ ભરિ હાવે સુનયને. ૧૩

(૧૮)

કવચિત્ કેસડાંની નવ કલિ કુસુમાંજલિ ભરી,
ગુલાલે હે બાલે! અમલ અલકે રંગનિ ભરી;
વસંતે એકાંતે રમણિય વનાંતે નિરજને,
રમ્યોતો હે કાંતે? સરસ નવ ફાગે પુજ કને. ૧૪

(૧૯)

કવચિત્ ચોળા રૂઢી ભરતિ કુસુમેથી ભરછકે,
હું તો અંગે અંગે છકી બહુ ગયો તો મદછકે;
મુજ્યું નાહી ત્યારે શું શું મુજતણી પાછળ ઘસો,
નહી મેં જાણીતી ગતિ ભવિષની આવી જ ઘસો. ૧૫

(૨૧)

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જણવું,
મને કીધું નક્કી સહન કરવું અંતર તણું;
પ્રિયાની પ્રીતિ તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રોતા કાંઈ ધર ધર ફરી અંતર રવે. ૧૫

(૨૨)

પુરો હું સ્વછંદી તુજ પ્રીતિશું કંદી, કર થકી
વિણી વિણી લેતો ટુલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી;
ગુંથી ગોટા મોટા વણિ અવિરલા હાર નવલા,
નને મેં કીધાતા સમરપણુ પ્રેમે કરિ કલા, ૧૬

(૨૮)

વહે સાયંકાળે સમિર મુરબી ગર્ભિન ખરો,
વળી વહે છે ધીરી ધીરી ગતિ થકી નિર્મળ જરો,
લતાઓ વૃક્ષોની લહકતી કિનારે જળ વિષે,
અનાવો નિર્ભાંગી કવણુ નિરખી શાંત ન થશે. ૧૭

(૩૨)

હવે આ વિકાળે સતત વસી કારાગ્રહ મહી,
સદા રોતાં રોતાં હૃદય ગભરાઇ જતું વહી:
મને માનું છું હું અવર જન પેરેગિર સમા;
વિના તારા મારા દિલ ક્યમ વીતે રે મનરમા. ૧૮

(૩૪)

વળી હું આપું છું કંઈ કંઈ નિશાની પુરવની,
મળ્યાંતાં જેમાં તે લલિત સુલતા મંદિર તણી,
શિલાના આસને દુખી દુખી થઇ સંસૃતિ થકી,
ઉઘ્યો નિદ્રા થોરે શિર તવ ઉછળે ધરિ ધરી. ૧૯

(૩૫)

અમે સંસારીથી કવણુ મૃદુ શબ્દે સુખ કરે,
પ્રિયા વિના મારી કવણુ ચિત્ત ચિંતા દુર કરે;
કરે અંગે લેપો કવણુ સુરભી ચંદન તણા,
મીઠા આલાપેથી કવણુ ઉપજાવે રસ ધણા. ૨૦

(૩૬)

સદા શાણા તારા પુનિત પદની આશ કરતા,
પરંતુ તે દીઠા દુખી દુખી થઈને રખડતા;
મને કાષો વ્હાલો જનમથી છકેલો તવ પ્રિતે,
ખરો થેલો હોયે તવ પદરંગે પોચી જ શકે. ૨૧

(૩૭)

ઘટા ઘેરી આવ્યે ધન તણિ છટાથી ચઢિ અટા,
અભીલાષો મારા પ્રથમથિ લહી નાચતિ કદા,
ધરી વીણા કંધે અનુસરિ તહારી ગતિ અને,
મનસ્વી વીચારે મૃદુ સ્વર કરેતો તુજ કને. ૨૨

(૪૦)

કથી રાજા હું ને વળિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે બીજો શું શચિપતિ વિના રે! ગતિ કરે,
પપૈયા કોટીલા સ્વર પુરકકેવાં મિઠિ થતાં,
વળી વિહીં બહીં દરદિ મૃગ આતાજન હતાં. ૨૩

(૪૨)

મહાદેવી ! તારા અમલ નભ બાલે અનુપમે,
રચી તારા બેંદી મુદિત કરિયો ક્ષુધિટ પટે,
હવે નિત્યે રેંછે નયન તુજવીના જલ ભરી,
તુટી મારી વીણા અધવચ ગયા તાર વિખરી. ૨૪

(૪૩)

ખરી તુતો મારાં સરવ દુઃખની શાણિ સજની,
વિના તારા કેવી વિતતી મુજની ઘોર રજની;
કરે છે આ ભુંડાં જન ગજ સમી વાત રજની,
અરે તે શું જાણે અકથ પિડ મારા મગજની. ૨૫

(૪૮)

કવચિહ્ વીલાસાર્થે નવ કમલ હાર્યેયિ ચુંટતો,
ધરીને તે કણે નવલ અવતંસે રિજવતો,
ખરે મેં માન્યુંતું નથી અવર પ્રેમી મુજ સમો,
હવે કીધું નક્કી નયિ અવર પાપી મુજ સમો. ૨૬

(૫૩)

હશે યોગી મોટા જગતની મહીં યોગ સધતા,
કદાપી હું તોયે મન નવ ગાળું છો રખડતા,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
અરે તે મારી છે સતત દદ મોક્ષે નિસરણી. ૨૭

(૫૬)

પ્રભાતે વાયૂની લહરિ રમિ રે'તી ધિરિ ધિરી,
બલીહારી તારી રૂડિ નિરખતો આંખલડિની,
ધિમે ધીમે અધી' મિચ્છ જતિ તે રથામલડિની,
મદારી એ પ્યારી અરધિ સુતરંગે ઉઘડતી. ૨૮

(૫૭)

કવચિત્ ના જાણુંતાં રસિકરસ કેવી ભજવતી,
હુપીને ડાખંતી મુજ નયન શીળા કર થકી,
અરે એવી લીલા અનુભવિ શકે હું રિરિયિ શું,
ગયા રે તે દીનો, મુજ નસિયમાં હોય સુખ શું. ૨૯

(૬૭)

સદા મેં રાખીતી સખળ ગુઢ આશા મન મહીં,
નિરાશા જે ઠામે નસિળ ઉલટે મેં અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા પુણ્ય નિકટે,
હવે પ્રેહી માફ મન કલિત ક્લેશેથિ ભટકે. ૩૦

(૬૮)

કવીરાજ તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ હતી,
પ્રતાપી થાવાને જગનનિ મહીં ચક્રવર્તી;
અરે પૂરી આશા ષળીભુત થવા વાર ન હતી,
તુટયો તંતુ માલા શુચિમણિ તરંગોનિ વિખરી. ૩૧

(૬૯)

હવે મારી પાસે સ્તવન વિષુ ના સાધન કંઈ,
પ્રિતે આલાપુંધું નિરમળ મને શાંતિથિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તહારી ફરી કૃપા,
નકી તારે ચિત્તે લલિત સખળી માહરિ વદા. ૩૨

(૭૦)

નથી જે વેદાંતે, નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણેમાં, નથી ગમન યાત્રા વિષયમાં;
નથી નીતી માર્ગે, નથી અધિક વિગ્ધાન રણમાં,
વસ્તું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં. ૩૩

(૭૧)

નથી બૂર્ખાવામાં સ્વર મહજનોમાં તપ મહીં,
નથી સત્યે ભોલે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહીં,
નથી યોગી ફેરી હઠ જનિત સિદ્ધી તણિ મહીં,
વડી મોક્ષે સિદ્ધી તવ મુચરણે આવિજ રહી. ૩૪

(૮૫)

રહ્યા બાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે,
કદી તેને કાંઈ નહિ જગતમાં બંધન નડે,
અહાહાહા ! કેવો અજબ અતિ છે એજ કિમિયો,
પળી આડે પંથે પલકનિ મહી મોક્ષ મળિયો. ૩૫

(૮૬)

મદાત્મા આંજે છે પદરજ તણો તારિ સુરમો,
વિકારી દષ્ટીને શિતળ કરવા આંખ મહિ તો,
સદા ધ્રુવિ છે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહદ થવા,
કુલે અંગો અંગે અમરકુળની મોજ મળવા. ૩૬

(૮૭)

પછી કોઇ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે;
તજ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીથિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપમહિ ચૈતન્ય વિચરે. ૩૭

(૮૮)

મને ક્રીયા વાણી થકી કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થતાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વે સમરપણુ તારે પદ કર્યા;
કદાપી તે કાંઈ દુષિત અણુગુણ્યા થકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન મહિ ના દોષ ગ્રહશે. ૩૮

(૮૯)

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતા વીલાસી જન સમજશે તે કવિતનું;
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષ પદનું,
અંક શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજાંધું. ૩૯

(૯૬)

કવીતામાં જેની સુભતિ રતિ નીરંતર રહે,
વળા જુદા જુદા ફરિ જગતના રંગ નિરખે;
વળા જેને ભારે વિપત મુજ જેવી શિર પડે,
રહે પ્રેમે દાઝ્યો મરમજન તે માત્ર સમજે. ૪૦.

(૯૮)

ઉગ્યો આવી સામે શશિ ગ્રહ ચતુરે ભુમિ મહી,
પુરી પૂર્ણિમાની શુચિ શરવરી ચૈત્રનિ વહી,
પુરે પ્રેમે તારા, ગલિત મનડે, સ્વસ્થજ થઇ,
અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અનુભવી. ૪૧

(૧૦૦)

વધારે શું કે'વું દિલ દુખ સહેવું ધૃતિ થકી,
મળાશું મેળાવે જવ જગપતી ધારિ દિતથી;
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે,
જળા દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને બાલ— ૪૨

૯૪

સૃષ્ટિ સમશ્યા

(૫૬)

રસ પાતાં રસ પીલે,
રસિકડા ! રસ પાતાં રસ પી લે. (૮૬)
રસબસતો આ વસંતઞ્હાર જો,
ફૂલશલાદિ ખીલે,— રસિકડા ! રસ પાતાં ૧

- બાં લાલસાથી એ લટકતાં,
 વણુ હિલવ્યાં શાં હીલે !-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૨.
- મૃદુ સુવાસ, મધુર રસ ઉભરા,
 ભર વનમાળી ભરી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૩
- પાકે મ્હડયાં ફળ માગે ભોક્તા,
 મનભાવ્યાં તોડી લે,- રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૪
- વાર નહીં મરી જતાં વિયોગે,
 ક્યાં રે વીર ! ઝીલી લે ! રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૫
- આવ ભ્રમર ! ગુંજરવ કરતો !
 કુંજ કુંજ તું ભમી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૬
- રસિયા ! લાડસઘેલી લાડીને
 રોમરોમ અહિં રમી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૭
- નાયક ! સુખલાયક છું નાયિકા
 સામે બિભી, શોધી લે- રસિકડા ! રસપાતાં ૦ ૮
- બહેલો થા, મમ બ્હાલ વિકાસે,
 આવ, ગળે વળગી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૯
- બહેલો આવ, પણ જમ્મશ ન બહેલો,
 હૃદય સદૈવ વસી લે,- રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૦
- + + +
- છોડ જ્વાળિ, વા હો ન ગુમાની,
 લ્હાવ આ વાંકો વળી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૧
- + + +
- ખોટી લાજ ન ઘટે શુભ કાળે,
 સજ, રસશસ્ત્ર સજ લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૨
- + + +

જીત પ્રીતિ ધન જોતે જોતે,
 જરી હારી જીતી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૩
 જીવ-મુક્તિ આ યુદ્ધ આધારે,
 જડપ બીડું જડપી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૪
 મરવું તો, અમી પી મર, મધુકર !
 મરી જટ ફરી જનમી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૫
 અનાયાસ આ સૃષ્ટિસમશ્યા
 સમજ, ચતુર ! સમજ લે '—રસિકડા ! રસ પાતાં ૦ ૧૬

મલખારી

૯૫

ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં

(મહાદ-ગરબી)

આજા ધુંધટ ઉઘાડ,
 સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ !—ત્રુવ
 ઊર સૌંદર્ય ચખાડ,
 સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ !
 રસરંગીલી ચંદા મધુરી
 વેરે રૂપા ફૂલ;
 વાદળ વસન મુખેથી ખસેડી,
 કરતી દુનિયા ફૂલ !
 સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૧

સરવર સલિલે કુમુદિની નાચે

અનિલે અનિલે પૂર;

મુખ વલ્લરી ખીલવે પાંખડીમાં,

ઝીલવા ચંદા ઉરે

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉધાડ ! ૨

નલિ ઝીલે તો નહિ ખીલે એ,

બહીલે મુખ સૂકાય:

ઉર સંવાદ પ્રકૃત વસે ત્યાં,

રસ જોડી વિકસાય !

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉધાડ ! ૩

અંતર છુજ આત્મન ગુ જે ને

નયને વહે સદેશ;

ધુંધટ ઉધાડ, અહો રસ રાણી !

કરી દે સ્વપ્ન ઉજેશ !

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉધાડ ! ૪

પટ ખોલે નભલક્ષ્મી ઉપા તો

સૂર્ય ઝરે રસ નેહ;

સંધ્યાને મુખ ધુંધટ પડે ત્યાં

અંધ બને જગ દેહ:—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉધાડ ! ૫

ગૃહદ્વારે બેલડિયાં વદે,

વંદન વદન ઉદાર;

સમરસકલા ખીલી પ્રકટે ત્યાં

ઉર સૌભાગ્ય અપાર!—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉધાડ ! ૬

તુજ સ્નેહની પ્રતિમા શું ખોલે,

લોલે ચેતન કેમ ?

એકલ ઉર કલાપી ન ખોલે,

પ્રાણ કલા પૂરી એમ !—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ' ૧

રસ ન ઝરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું

આ તુજ એવી અમાસ !

ધુંધટ ઉઘાડ, ખિલાવ કલા, સખિ !

વેરી દે તુજ હાસ !

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ' ૨

જળ થળ વિલસે, રજની વિલસે,

વિલસે દિશ દિશ વ્યોમ :

ધુંધટ ઉઘાડ, જીવનભાગી સખિ !

પૂર્ણ કલા ઝર સોમ !—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૩

નયનો ઝરશે, પ્રભુતા ભરશે,

સરશે આત્માભાર :

સખીરી ! તાઈ હૃદય વિકસતાં

સ્વર્ગ અને સંસાર !

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૪

ખખરદાર

તત્કાલ મહિમા

(દરિગીત)

બહુ ગૂઢ તરૂંમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે ધડી તે એકને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સધળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંત્રુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું. ૧

કદિ કુસુમ કેમલ ખીલી રહે નાળુક લતા શોભાવતું,
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઠ કાલ રહિને ખરિ પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુંધ્યું તે ના સુંધ્યું. ૨

આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદી રાત્રિએ,
સળગી ઉઠીને મધ્યમાં પણ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
ઝટ પડે તે ક્યાંય ને ના ચિન્હ રહે એ તેજનું,
દુર્લભ પણ એ વિરલ દર્શન ના દીઠું, તે ના દીઠું. ૩

કદી દીડી નદી લાવણ્યની, અનુભવી વરસતી ચાંદની,
આશા તણી છાયા દીઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
કે દીઠી વીજળી ચમકતી સ્મિત નીરખી કે યુવતીતાયું,
ને ભાવ ઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું. ૪

તરૂંથી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલપર તે સમય સુરખી ઊછળી રહી રાતી જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઇને ક્ષણ ટક્યું,
તે પર નહિ તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું. ૫

જાતે જ જે ખરી કીર્તિ છે બહુ હર્ષ ને સુખનું ભર્યું.
 હોયું સદુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતાણું;
 અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
 યૌવન, મિત્રી ! તે સફળ જલદી જ ના કર્યું તે ના કર્યું. ૬

રમણલાલ

૯૭

લેદના પ્રશ્નો

વીજલડી હો ! ઉમાં જો રહો તો,
 ઉરની પૂછું એક વાતલડી રે;
 દિનને દિનાનાથે અજવાળાં આપિયાં,
 અન્ધારી કેમ કીવી રાતલડીરે ?
 વીજલડી હો !

કોયલડી હો ! પધારો ઉછંગે તો
 રસની માંડું એક વાતલડી રે;
 આવ્યાં ત્હારે નહીં આદર દીધલાં,
 જાતાં દાઝે કેમ છાતલડીરે ?
 કોયલડી હો !

નહાનાલાલ

૯૮

અગતિ ગમન

(શિખરિણી)

અધા બાપા તારા, વિધુ પળ મહીં તેજ ન મળે,
થયેલું અધારૂં પથિક તરછાયાથી સધળે;
નહીં ચાલે તેમાં ચરણુ, દિલ તો દૂર દરતું,
સખે, ખીજે તો ક્યા ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું '

નથી તહે શું ક્યારે ક્ષણુ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરતી ઝાંડાણે અસર સહસા અહબુત નવી:
વિચારો રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર હબરે,
અને ન્દાતાં ન્દાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરે !

અને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુના સ્વપ્ન સમ, ને
જતી બાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના સ્વરૂપ નમને !
શરી પાછું દેયું ક્ષણુ અવરમા વાસ વસતું,
અને અધારાથી ચરણ સમજ શીઘ્ર ખસતું !

મણિશંકર

૬૬૬

૯૯

હૈયાનાં હેત

હૈયાનાં હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી !

વાંસળી વાગી,

ને મ્હારી છાતડી જગી:

દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી.

એનો ધેરો ટહોકાર,

મ્હારા ઉરનો આધાર,

મ્હારો ઊંડો ઊંડો જાણે ઇવનસલકાર:

દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી.

વાંસળી વાગી,

ને મ્હારી છાતડી જગી:

હૈયાનાં હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી !

નહાનાલાલ

૧૦૦

માનસસર

અતર ઉજળું હો ! સહસા વૈયં ગળ્યું હો !
ક્ષામ થયો વૃત્તિમાં અનિશય, તરંગ જળ્યર ચાલે:
માનસસર માઈ ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ દાલે:
અધાનક ન મળ્યું હો ! સહસાં

હાય ! વધે જલ, અદ્ય દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?
નાશુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો : હા ! શી રીત સમાશે ?
જલખલ ન ચળ્યું હો ! સહસાં

અવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખઈ જામે,
નાનું સર, દેખાવ ભયાનક : શાથી સઘ વિરામે ?
પાછું ન વળ્યું હો ! સહસાં

રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ ઊડી !
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ ખૂડી :
સ્થલ સાથ ભળ્યુ હો ! સહસાં

ઉપર થઈ ઢોળાય મધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે:
જંગ બરાબર ચાનાં નિર્બલ પરિસીમાને તોડે:
આખર ન કળ્યું હો ! સહસાં

મણિશંકર

૧૦૧

કવિનું એકાંત

૫૨વી

‘ રહે પડી શું એકલો ? ચલનો વાડોની મૌજમાં,
જમી, રમત ગાન ધ્રુમ મચશે જ ગપ્પાં તણી.
હૃં એ ! નહિ શું આવ તું ? અરર કોણ તું જોલવો ?
બજેલ ! દિલહજોતો તુજ સરીખ માટે નહીં.

ગયા. વિષયકીટ એ દિલહજોતો શું લહે ?
બરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મળે.
બસ રમત એમની, મુજ દેન મહા ખેલ શા !
—અને ટિણ્ટિણી તણું મળતું ગુણ કો કંઠમાં
સુણી વદન. ગાન એ ગણી, મને ઘણું રાગના,
—શ્રમા સદય દેવિ, પૂટ જગનાજ અજાનને !
પધાર, નિજ બકાતું હૃદય તારું સિંહાસન,
મિલાવ ગુણ, પૂર સર. બહલાવ તુજ પાનોને,
સુને, શ્રદ્ધો રહે પ્રસાદ તુજ પ્યાસો આ મોરલો.
અને વિધુ સધા યધી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી. ૧૪

બલવંતરાય

૨૬૦

૧૦૨

સાથી ઓ મહારા !

અંજની ગીત

રમણીય ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરનાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢગતાં આગળ,
સાથી ઓ મહારા !

૪

અંચ ધરા નત ઉત્તર કરતી,
પાછે પગ, ખોળો પાયરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગમ આગળ,
સાથી ઓ મહારા !

૮

હૃદય ગભીર વિશાલ યયાં જ્યાં,
દષ્ટિ તણે વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગમ પંચુ રહ્યો ત્યાં
સાથી ઓ મહારા !

૧૨

તે પછી સંગમ. પ્રકૃષ્ઠ કેવો !
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો !
કે એ ઇશ્વરપ્રસાદ કહેવો ?—
સાથી ઓ મહારા !

૧૬

અને હવે ?— ઉત્તર કીચરને !
ગત જીવન થડિ તો ઉર ધરતિ !
મલે પછી ધમ્મી અનુસરને,
સાથી ઓ મહારા !

૨૦

અળખંતરાય

૧૦૩

દેયાસૂનાં

નિર્જન વનવગટે અલી વાદળા :

જળ શાં ઢોળવાં અમથાં ?

રણે રમદોળવાં અમથાં ?

એવાં દેયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

ચાતક જળવણુ ટળવળે, મેઘ ચડયો ધનધોર :

ગર્જન કિંતુ જ્યૂહાં; જગ એવું મ નહોર :

છીછરા સરવરને શીદ મલિન જળે અંબોળવાં અમથાં ?

જવાહીર જ્યોત્સનાં અમથાં ?

એવાં દેયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

મુગધમિટ્ટા લિખ્ખડા, રસમાં કડવા જેર :

મુખ મિટ્ટાના મોહ શા, જો નહિ મતના મેળ ?

ગરબુ જગવગટે વણુ પાન પ્રણય શો ઢોળવો અમથો ?

ઉરેઉર જોડવા અમથાં ?

ઉર્જા મઠ્ઠભૂમિમાં રસિક હૃદય શાં ખોલવાં અમથાં ?

જીવન શીદ રોળવાં અમથાં ?

મોહનીના સંસારમાં, જ્યૂહા મૃગજળ ધાટ :

મોંઘી સફેરા સ્નેહની, આંધી ઉરની વાટ :

વિજન કો વાહનિ એકાન્ત કુલો ! શાં ફેરવાં અમથાં ?

હૃદય દિલ જોરવાં અમથાં ?

કહો કયાં મળશે વહાલો કાન્ત ? સ્વજનના સ્નેહનીય કયા ?

અવરતી મારે છે શી તથા ?

-નિર્જન

કે. જી. શેઠ.

૧૦૪

લક્ષ્મીકાંડા.

(મન્દકાંતા)

આલે ભીમાં તટધુમસ જેમાં દુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાન્ત રેવા સુદાવે;
ભીયાં નીયાં સ્તનધડકમાં દાલતાં સુખ વારિ.
તેમાં ધીમે તલ સમ પટે ભપટે નાવ મ્હારી.
માથે, જાણે નિજ નિરખતાં નમ કાન્તિ કદાપિ
જાગે સૃષ્ટિ, કુચુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી:
ને ખીરેલાં કમલ મહોં જન્ધાઇ સૌંદર્ય-લેલો,
ડોલે લોટે અતિ મૃદુ પ્રદે, વાય આ વાયુ તેલો.

ત્યાં સુતેલો લયે નવલ અર્ધા અનાયાસકન્દ,
કે ડોલન્ટી ગતિપર સજ્જાં ખીનના તાર મન્દ:
તેમાં ક્યાંથી-સ્જવિ ઉરથી, વર્મદા-નીરમાંથી,
સ્વર્ગગાની સ્જતસ્જ કે વાદળી દેનમાંથી:
પુણે પાને વિમલ હિમ્મોતી સરે તેમ જાની,
ખાની મીઠી ઉર જોજવતી નીતરે શી, જોડેની ? ૧૪

અલક્ષ્મીકાંડા

૧૦૫

સહીયરને

ચાલોને સહીયર હસતાં રમતાં, જળ ભરવાને જઈએ રે
શીતળ નિર્મળ નીર નદીનાં છોળે ઝીલી સુખી થઈએ રે—ચાલોને૦

તર તરવર ઝૂકી રહ્યું ડાળો ઝાલાં ખાય,

તે પર પાંખી જોડ્યું, ચાંચ ભરીને ન્હાય;

પ્રેમે મસ્ત બનીને રમતું, તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલો૦

આછી દ્હેરો પવનની, આછા નદી તરંગ,

આછાં વસ્ત્ર સખી તણાં, આછું જોખન અંગ;

આછાં રહ્યાં સ્મિત છાત્ર મુખે, સખી તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલો૦

૧૦૬

સખીને આમંત્રણ

ચાલોને સહિયર ! ઉન્નત જવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !
પુષ્પ સલિલ અવગાહનથી, સખી ! અંતર પાવન થઈએ રે !

ચાલો ને, સહિયર૦

પ્રભુના ગિરિથી અવતરે ચાંત સદાશિવ નીરઃ

શુભવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર તીર !

માતલ સૌમ્ય સુધારસ, મુંદરી ! રેલી રહ્યો જઈ લઈએ રે !

ચાલો ને, સહિયર૦

સ્પટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ધોધઃ

લલિત કરી કલાંતાત્મને પ્રેરે પ્રાણ પ્રજોષ !

સાડી સને, સખી ! સ્નેહસુરંગીઃ વારિ પરસ્પર દઈએ રે !

ચાલો ને, સહિયર ! ઉન્નત જવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !

અભિશંકર

૧૦૭

દેવડાંકટારી

ચન્દ્રીએ અમૃત મોહ્યાં, રે ખેન !
 દેવડાંકટારી ગૂંથી લાવ,
 જગમાલણી રે ખેન !
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખેન !
 અંજલિમાં ચાર-ચાર ચારણી, રે ખેન !
 અંજલિએ દૂંદણના ડાઘઃ
 જગમાલણી રે ખેન !
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખેન !
 ઝીલું નહીં તો ઝરી જતું, રે ખેન !
 ઝીલું તો ઝરે દશ ધારઃ
 જગમાલણી રે ખેન !
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખેન !
 દેવડાંમા દેવની હથેળીઓ, રે ખેન !
 દેવની કટારી ગૂંથી લાવઃ
 જગમાલણી રે ખેન !
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે ખેન !

નહાનાલાલ

૧૦૮

યુગ યુગારક

(૫૬)

શકુનનું સખરસ લ્યો, હારે કોઇ સખરસ લ્યો, ટુવ.
મંગલ દિન મંગલ ધરી મંગલ અરુણ સોહાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ હલકાય;

એથી મુજ અપેપાત્ર ઉભરાય. શ. ૩

‘ દિન પલટયો પલટી ધરી પલટી હત્ય કમાન; ’

કલિ—રજની—સધ્યા તણા વિષાદનું એ ગાન,

પરન્તુ આતો ઉગતો બાણ. શ. ૬

કલિ—જડતા—વિષ ઉતારે, સ્ફુરે પ્રાણુ શબ માંધ.

રજની તણુ વીતી ગઇ, રક્ત સજ્જન વાય;

ફરીથી ઓખે પૌરુષ કાય. શ. ૮

તિથિર લક્ષ્મી મડ લિપટે, ફેરે અનિલ ઉમંગ,

ગગન દીસે વિકસે જ્વલે અજ્ઞા અઘટિત અંશ;

ભાગિના પૂરી વિધિ વિધિ રંગ. શ. ૧૨

જલ તણુ તર ખમ વાદળો આનંદલુભટ અવકાશ.

પાય પીએ સવિતા તણા સ્ત અવન પ્રકાશ;

માનવી ઉડે ધરી ઉદાસ. શ. ૧૫

દિન પલટયો પલટી ધરી પલટી હત્ય કમાન,

ધડપણુ જાઈ જોયન ચૂડે રગે રગે મસ્તાન;

ઝડપતું જોયન કાર્ય મહાન. શા. ૧૮

જોયનભરી નરજાતિઓ ઉન્નતિપથ ઉછળાન્ત,

યુદ્ધિ હૃદય ચારિત્ર્યના વિજયફેન ફરકન્ત;

ધ્રુવવતી હર્ષ ગભીર મહન્ત. શા. ૨૧

અસલ કુલવત આપણે એ જોખન, એ પ્રનય,
રાજ્યોગ એ, આશિષ એ, ફરી ફરી જીવન્ત;
નવો મંગલ યુગ વર્તાવન્ત. ૩૦ ૨૪

અક્ષરંતરાય

卐

૧૦૯

રણતો 'ધીરાનુ'

(૫૬)

રણ તો ધીરાનુ' ધીરાનુ', નહિ ઉતાવળા કાયરનુ. ૧૦૬.
ધીર વીર એ હોમ તેજ ખુબ, સંકટ સામે યાયે;
પહાડ પડે રણમાં રેહ જીભો, લેશ નહિ ગભરાયે. રણતો. ૧
ધીર વીર કે પ્રસંગ સોધી, રહેવા કષ્ટો ભારે;
જાણી જોઈને આક્રમ હોરે, રાજ ધા લે તહારે. રણતો. ૨
ચતે આવરાં ઉતાવળારે, જીર યાય છે મ્હોટી;
વિના કારણે ઘાત યાય ને, જાય કનેથી સોટી. રણતો. ૩
કાયર જીભને નહાસી જતાં, અમવન મૃત્યુ જાલે;
એ મરવાના કે રણમાં, કર્તા ના મરવું જાલે. રણતો. ૪
ડાહો તે દેશાવર વેઠે, રાની બહુ અચડાયે;
ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કહી નહીં લાગડાયે. રણતો. ૫
ધારયું જોળવે વા ટકિ રહે, વા તે મૃત્યુ પામે;
ત્રણેથી તેને બહુ જીસ-છી, જાનુ ધન્ય કહે સામે. રણતો. ૬
પ્રપંચ રણમાં બહુ સપડાવે, મૈટા ત્રણે તાપો;
શર મીર જાન કળે વળેથી, મારે તે પર છાપો. રણતો. ૭

બણી વધારો જોરસા સહુ જન, પણ ક્યજનમાં રાખો;
 પહેલે એ :જીતી જણો તો શત્રુ નીચે નાખો. રણુતો. ૮
 જાણિ જોઇ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના બહીઓ:
 કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર થઇ, જસ લઇ જીમજીગ જીવો. રણુતો. ૯
 નર્મદાશંકર

૧૧૦

શુકનની ધડીઓ

ધર્મના વીર! ઓ આર્થપુત! ઉઠજો!
 સુભટના શુકનની વાગી ધડીઓ:
 કિતરાયણ થયા, કિતરે રવિ વળ્યા,
 ભાતુના ભર્મની વરસી ઝડીઓ. ૧
 મૃત્યુને ખાળતા, શાન્તિને બોધતા.
 ભીષ્મ પોઠયા હતા યુદ્ધવાટે:
 મૃત્યુને પરહરી, શાન્તિભાયાં ભરી,
 શર! લગ્ન સંચરો યુદ્ધ વાટે. ૨
 સિંહના ખાલથી ખેલતો—ખેલતો,
 એ ભરતગોત્રનાં ગોત્રજ્ઞે હો:
 સિંહને શસ્ત્ર શાં? વીરને મૃત્યુ શાં?
 મૃત્યુનાં અમૃતને ઝોળખો હો. ૩
 શાન્ત હો, દાન્ત હો, ધીર હો, વીર હો;
 સુભટ હો સજ્જ નિઃશસ્ત્રતાથી:
 ધર્મધ્વજ તમ ખડા, શસ્ત્ર સહામાં વધું:
 શ્રી હરિ કલ્યાણ સમરસાથી. ૪

જ્ઞાનાલાલ

૧૧૧

ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના

તારાં પોતીકાં જનો છોડી જશે

તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

તારી આશાલતા પડશે તૂટી,

ફળ ભણે ઉતરશે ના:—

તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

મધ રૂસતે અધારૂં થાશે

તેથી તું શું અટકી જશે ?

આતું ફરી ફરી ચેતાવજે દીવો,

ખેરને દીવો ચેતશે ના,—

તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

શુભ્ણી તારી મુખની વાણી.

વીંટળાશે વનવનનાં પ્રાણી

તોય કદી તારા ધરના ધરમાં,

પતથરો પીગળશે ના,—

તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

બાર કદિ દીધેલાં મળશે,

તેથી શું તું પાછો વળશે ?

તારે વારે વારે ઢેલવાં પડશે

ખેર પછી તે હલશે ના,—

તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

મહાદેવ દેશાર્ધ

૧૧૨

કાવ્ય

(શિખરિણિ)

૧

અહા ! ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું !
 મૂકી જુલો, કુંજો, હસ્તિ, મૃગ, ને પાર પડવું !
 જડિના લાગે ત્યાં રુધિર લગી, તોએ ઉપડવું !
 મહા શક્તિ સંગે ધવલગિરિની પાર ઉડવું !

૨

અહા એવે રંગે, બહુ બહુ પડ્યા વીર રણમાં,
 અહા એ એકાન્તે, સુજન જગ જીત્યા રમણમાં;
 ગયા વહેતા ગાતા રસિક રસ સિન્ધુ ઝરણમાં,
 અહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણમાં:

૩

અરે ! મૃત્યુ ! ભીતિ ! જગતકુટિલાઈ ! તિમિર આ !
 કહું શા શબ્દોથી ? નરક નગરી-શ્યામ શખલા !
 પડ્યો ક્યાંથી જાંતુ ! ધવલગિરિની પારથી પડ્યો !
 ન મૃત્યુ બેટી : તું ધવલગિરિની પાર ઉપડ્યો !

૪

બધું અર્પી સાંપી મરણ : શરણે પાર પડવું;
 ડરી શંકા ખમી, મરણ સુલતાં રોજ રડવું;
 ચઢી રેવું ઉંચે—નગ્નનગરીમાં રખડવું;
 કશું એવું તાર કાણિક અવળું જીવિત હવું !

૫

પૂછું આત્માને, વા વિનવુ પરમાત્મા કરગરી,
 વિચાઈ જીવિતી, બંધન ગજવું વા રસ ભરી,

નહું વેદાન્તોને, નદપિ અવળાને સવળો આ,
ક્ષણે કાળી ઘોળા ! અધમ હૈયો ! શી જીવિત દશા !

૬

હી એ બ્રાન્તિ ત્યાં ચમક ચમકી શબ્દ ઉરથી,
રમે કાળા ઘોળા અધિકઃ અધિકાતાલ સુરથી,
ન વાંધો ના સાધો નર્ચેન નવલે વહેતો પૂરથી,
તદા સાથે પૂરે અમિત રસ રેખા મુકુરથી.

૭

ટકી રે' ત્યાં જંતુ, ઉથલો પડવે વા પલકમાં,
મર્યું કલ્પોલોથી હૃદય વહો વઠે ખલકમાં,
બજે મૃત્યુ, ભીતિ, વિષમ રસ રામા અલકમાં
હંચે નીચે સાચી પકડ અખિલાઈ અલખમાં.

૮

ત્યજ નાની નાની કૃપણુ જનની નાની નકલો,
હંધી આડી દૂંકી અવનર્વો અહંકાર અકલો,
ભલે કાળો-ઘોળો, પલક બહુશી. ન નવલો,
તદા આપી ખર્ચો હૃદયરસ રે'જે આવકલો.

૯

કરી દષ્ટિ હંચે ચરણુ વંદાં કીત્યડ વિષે,
કહો શોધે સાચી અકથ અખિલાઃ જડ વિષે,
મહા જંગે, રંગે, અહૂંટ રસ છે કિ ડ વિષે,
ત્યજ ભાવિ જૂન પ્રકટ મ્મ એ સાગડ વિષે.

૧૦

મહા સિંહુ પૂર્યો અભિમ રસ રંગે નવનવે !
તહો બિંદુ બિંદુ અકથ અખિલાઃ અનુભવે,
ન થભે ના ચાલે. ન ચુપ વિહરે વ. નવ લવે;
રંગે જ્યાં ના ત્યાં તે હૃદય રસ પૂરે ન મુકવે.

અખિલાત ન. દિવેલી

૧૧૩

સુખદુઃખ

દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેજોઃ
 માજીના ચરણ કમલમાં રૂહેજોઃ
 દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેજો '

સુખડાં તરતાં રે રૂડાં છેઃ
 દુઃખડાં પાછળ રે ઊડાં છેઃ
 માજીના ઊંડારૂડા સન્દેશ
 દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેજો.

સુખડાંની શોભા રે સુલભ છેઃ
 દુઃખડાંના હેતુ રે ગદન છેઃ
 માજીના ગદનસુલભ આદેશ
 દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેજો.

મા ! તુજ પ્રેમલ રે રચના છેઃ
 મા ! તુજ સદર્થ રે ઘટના છેઃ
 મા ! તુજ સદર્થ પ્રેમલ નિવેશ
 દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેશુંઃ
 મા ! તુજ ચરણકમલમાં રૂહેશું.
 દુઃખસુખ આવે તે મા ! સ્હેશું.

ન્હાનાલાલ

૧૧૪

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નજર મારી હરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
 આંસુ મંદી એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !
 માશુકોના ગાલની લાલી મહી લાલી અને
 જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
 જોઈ અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લટર,
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાબુક સવારી આપની !
 તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં !
 તે યાદ આપે આંખને ગેખી ક્યૌરી આપની !
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
 આ દમ બદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !
 આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુરમન બધા;
 યાદી બનીને હાલ જે ચાલ રહી છે આપની !
 દેખી ખૂરાઈ ના હૈં હું, શી ફિકર છે પાપની !
 ઘોવા ખૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
 ચાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના:
 તાજ બની ત્યાં ત્યાં ચરે પેલી ચરાખી આપની !
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
 અહેશાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
 પ્યાઈ તજને પ્યાર કોઈ આદરે છેહીં સફર:
 ઘોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જૂદાઈ આપની !
 રોંઠે ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશુકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
 જૂનું નવું જાણું અને રોંઠે હસું તે તે બધું
 જૂની નવી ના કાંઈ તાજ એક યાદી આપની !

બૂલી જવાતી હો બધીં સાથો કિતાબો સામટી,
 જોયું ન જોયું હો જાન જો એક યાદી આપની !
 કિસ્મત કરાવે બૂલ તે જુલો કરી નાખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની !

કલાપી

૧૧૫

૧૧૫

જગતની જાડેવી

ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે,
 ને કાંઈ બેતી અખડ ને અનનરે !
 જાડેવી જગની ધૂમે રે. ૧

પાણી ભરી છે પુણ્યાનાં,
 ને મંદી ઝીંઝે મુશગિયાં સનરે !
 જાડેવી જગની ધૂમે રે ૨

સગર કુમારને તાગિયા,
 ને એથ તારશે માન જા રે !
 જાડેવી જગની ધૂમે રે ૩

અહારે ભરી અહારાં અમી,
 સાથો ! માણજો મંદી દિનરાત રે !
 જાડેવી જગની ધૂમે રે ! ૪

નૃનાલાલ

૧૧૬

રાસ

(અષ્ટપદી)

જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મરી, જ્યોતિ-અંડ લસિયું ત્યાં,
જલજનની ધરી હેત પોષતી અદમ્ય જ બની ત્યાં;
અંડથી સૂર્ય અનન્ત પ્રકટિયા, મહો સૂર્ય સૂર્ય ત્યાં;
મહ-મહપતિ મય લોક વિગે એ અંડ મોક્ષ પામે ત્યાં;

જલ અંડ તણે વળી અંડ-લોકનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૬
જડ જડ અકલિત સકલ દિશા મરી, જીવ-બીજ સ્ફુરિયું ત્યાં,
જડજનની ધરી હેત પોષતી, બીજમયી જ બની ત્યાં;
બીજ થકી તરુ પ્રાણીયોનિઓ ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રકટે ત્યાં,
પ્રાણીપતિ નર પ્રાણનાથમાં બીજ મેક્ષ પામે ત્યાં;

જડ-બીજ બીજ-તરુ-પ્રાણી-મનુજનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૨
તન-તમ અકલિત સકલ દિશા મરી અહ-જ્યોતિ

જળકી ત્યાં,
તનજનની ધરી હેત પોષતી, અદમ્ય જ બની ત્યાં;
અહ-કારી શિશુ યુવક બને એ, કામ વીર્ય પ્રસરે ત્યાં,
યુવક-બાલ-મધુ-પોષક વૃદ્ધે મદં સમી વિરમે ત્યાં;

સિ યુવક તણે વળી યુવકવૃદ્ધનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૮
સેવા ધર્મે દેહ ધરી નિજ નિયમન પકવ બનાવે,
અર્થકામી વિષયો જીતવા વિગે શાસ્ત્ર શક્તિ વિકસાવે;
સત્તાધર નિર્બલપાલક નિજ ક્ષાત્રકેતુ દરકાવે,
નીતિ ધર્મ-શ્રુતિ સ્થિર શુચિ ઠારક ઉદ્ધારક પ્રકટાવે;

પગ-કિર તણો વળી પ્રાણુ-જાનનો એ
 રાસ અખંડ વિહાર અનંત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૨૪
 ગાયત્રી સુત વેદગર્ભ નિજ અંતરમાં પ્રકટાવે,
 એક પછી બહુ થવા કામના ઉપર રતિ વિલસાવે;
 બીજ-ગૃહેથી કુટે નવાં ગૃહ કે ગૃહરતિ અજસાવે,
 અમ-પર સમ કરી જગકુટુમ્બની મોક્ષવિભૂતિ લગાવે:
 અંકુરકુલ શલબીજ ઉન્નતિનો એ
 રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડ પતિનો એ. ૩૦
 કુટુમ્બ કબીલા ભમતાં રિથર થઇ વધી
 આમ ઉપજાવે,
 આમ આમ સહી વહી લગી મળી ભળી જન-
 પદો પ્રસરાવે,
 જનપદો વળી જનપદો સહ રાષ્ટ્રસંઘ વર્તાવે,
 રાષ્ટ્રભેદ લય અખિલ જગતના રામરાષ્ટ્રમાં પાવે:
 નર-વૃસાયનો નય-સ્વતંત્રતાનો એ
 રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૩૬
 રસ રસ અકલિત સકલ દિશા મહીં અમિત ચક્ર
 ભમતાં ત્યાં,
 ચક્ર ચક્ર મળતાં અચગ્રતાં રતિ વિરતિ ધરતાં ત્યાં;
 રસ તૃષ્ણા રસ ભોમ પટવતાં અનુભવ જ્યોતિ સ્ફુરે ત્યાં,
 ચક્રપથાનાં પડ પછી પડ ગાળાંતી જ્યોતિ બહુડે ત્યાં:
 રચૂલ-સૂક્ષ્મનો ભમતા-સમતાનો એ
 રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ સ્વયં પંડપતિનો એ. ૪૨

બલવંતરાય

૧૧૭

પ્રેમરસ

પ્રભુ પ્રેમરસ ભર્યો નભોન્નત, નીતરે નીતરે નીર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર,

દયા દેવદગ સાગર ઉછળે, નીતરે નીતરે નીર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ. ૧

પિતા પાથરે અમર આશ્વપટ, નીતરે નીતરે નીર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ. ૨

અખંડ ઓળનો દિનકર દીપે, નીતરે નીતરે નીર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ. ૩

સિંચી સુમ ખીજ હૈયું હીંચાવે, પાય અમીરસક્ષીર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ. ૪

નદીઓ નાચે, સાગર ડોલે, સૃષ્ટિ સમાધિ રિથર:

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ. ૫

મૂળજી દુર્લભજી વેદ

૧૧૮

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

રૂપું ધન, ધન સોલું.

હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર,

હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર;

સત્તાધિન, ધન જોખન ચળ સફ

અચળ બ્રહ્મની સહેર;

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

નહી સરજ, નહી ચન્દ્ર.

હો અબધૂત ? નહી વીજળી ચમકાર,

હો અબધૂત ? નહી વીજળી ચમકાર;

અગમ નિગમની યે પાર, અપાર એ

અહા તણા ભંડાર;

પરમ ધન પ્રજ્ઞનાં લેજો લોક !

દૂર થકી પણ દૂર;

હો અબધૂત ? પ્રાણ થકી પણ પાસ,

હો અબધૂત ? પ્રાણ થકી પણ પાસ;

હો તપે કે આચમતાં યે,

એ ધન છે અવિનાશ,

પરમ ધન પ્રજ્ઞનાં લેજો, લોક !

નહાનાલાલ

૧૧૬

જીગરનો ચાર

અગમ

જીગરનો ચાર જીદો તો, બધા સંસાર જીદો છે,

બધા સંસારથી એ ચાર, બેહકાર જીદો છે. ૭..

અરે શું જાણ્યો લગ્નગત, પવિત્રીયાં પડી રહેતાં,

પ્રિયાન્કી પ્યાલીની મસ્તી, તણો કંઈ બહાર જીદો છે. ૭.

ગર્લ ના રાવ રાયાને, ગર્લ ના આખી દુનિયાને;

પરંતુ જાન આપર પ્યારીના, અખત્યાર જીદો છે. ૭.

હજારો બોધ મંદિર, મહાં નિત્યે મહે ચાલે,

અમે મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જીદો છે. ૭..

નથી ઘુજ બાપ માર્યો મેં, અરે મુખાં કહાં નિંદે,
 સમજ રે બેસમજ કે, પ્રેમીનો આચાર જુદો છે. ૭.
 બધા પરકાર તોણને. થઇ ચંચળ ચુકે નીશાન,
 અમારા ચિત્તનો ચાર, અચળ પરકાર જુદો છે. ૭.
 લીધો ને પંથ તે હું કેમ, ત્યાગું છો બર્ષો દુઃખે,
 પ્રિયાનો મારી ગરદન પર, તો આભાર જુદો છે. ૭.
 ઘડીબર બેઠા બતલાવું, શીખાવું પ્રેમનો નાદ,
 અમે નાદુમરોના યાર-નો બાજાર જુદો છે. ૭.
 શીખે ને પ્રેમ પૂરો તોજ, અચળ અબેદ પામે તું,
 નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે બેદ, એ બ્યવહાર જુદો છે. ૭.
 વશે શ્રીમંત ઇંદાદી, થકી મુજ પંથપર નજી,
 અરે એ કામીયાનો યાર-નો કંઈ બહાર જુદો છે. ૭.
 કઈ શું મેલી માળા ફું, અનુપમ મારી પ્યારી એ,
 કર્યો નક્ષત્રનો મારે ગળે, શ્વેતુમાર જુદો છે. ૭.
 બલે છો માહારા પથે, બધા એ દુઃખને દેખે,
 મને તો સુખ સામર લહરિનો, કંઈ બહાર જુદો છે. ૭.
 થયો ને પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી,
 મહા મસ્તાન માનીના, મગજમાં તાર જુદો છે. ૭.
 નજર મારી પ્રિયા ચિન્તા, ન દેખે કંઈ જમત આખે,
 બીજના બંધકારી પ્રેમ-નો તો, યાર જુદો છે. ૭.
 ગુરુ આદેશ છે અમને, અવળ પથે વળ્યા જમએ,
 દુનિઆથી પછી આ બાલ, બેઠકાર જુદો છે. ૭.

બાલાશંકર

૧૨૦

અંતિમ પ્રાર્થના*

ઝાંચાં ખાણી મને આ સતાવે, પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !
 કેંક નારકી દશ્ય ખતાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દયાર્યો તારી હ્યો !
 મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇઃ
 મારી જોડી હા ! માયા તે લૂટી ગઇઃ
 મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઇઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !
 મારાં પાપ તણો અરે ! પાર નથીઃ
 મારાં અન્તરમાં કશો સાર નથીઃ
 બવસાગરે અન્ય આધાર નથીઃ
 પ્રભુ તારક ? સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !

મહિશાસુર

૧૨૧

મૃત્યુ લેખ

(ખેત)

શરબ ને અદા મેં કીધી હો, ખુદા !
 અરબ ખીલ સી ? એક ફાટી ચદર,
 ન ઉપકાર કેના, ન કદી અદા,
 મળે ચાર ગજની ને સાદી કબર,

૧

* ૧૬૨૩ માં કહી નગરમાં લખેલી આ મહિશાસુરની છેલી વેતા છે.

નનામી, છૂપી, કોઇ બિયાબાનમાં,
કે પરવતની ઢળતી તળેટી ઉપર;
ગમે કેતરે, છુન ખુદ માનમાં,
શકત બે જ બોલો ઇલાહી શુકર.

મલખારી

૧૨૨

રસિકડાં નવ કરશે કોઇ શોક

૫૬

૧ કરશે કોઈ શોક, - રસિકડાં, નવ કરશે કોઇ શોક-ટેક.
૥ શક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કાધી બનતી. રસિકડાં ૧
મેઝબાને રુદન આવશે, શક હરખાશે મનથી. રસિકડાં ૨
ઈ ન સમજે બકે શંખશક, વાંકું બણે બહુ પણથી. રસિકડાં ૩
ક પીડમાં બીજી ચીડથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિકડાં ૪
૥ દુખિયો થયો સુખિયો, સમજે છૂટયો રણથી. રસિકડાં ૫
મેા દુઃખમે પણ વળી મરશે, મુક્ત થશે જગતમથી. રસિકડાં ૬
રેકૃપાથી મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છડી હું દમથી. રસિકડાં ૭
૨ સત્યને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ મારો દિલથી. રસિકડાં ૮
દાઢ દુઃખ તે નશિજ બવાનું, જાયે માત્ર મરણથી. રસિકડાં ૯
જુ પ્રેમીને ખચિત મેહું છે, દુઃખ વધેજ રુદનથી. રસિકડાં ૧૦
મતનીમ છે જનન મરણનો, દૃઢ રહેજો હીમતથી. રસિકડાં ૧૧
ને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થાશે તે લતથી. રસિકડાં ૧૨

નર્મદારાંકર

૧૨૩

ચોટી

૫૬.

દુનિયા આ છે ફાની, અરેરે ! દુનિયા આ છે ફાની. ધ્રુવ.

નાજીક ચંચળ મધુરી બાળા, હેત પૂતળી રમતી,
ચરતું રિમત, ઉર કેરી ત્હાડક, સદા ય સૌને નમતી,

—અરેરે ! ૬૦ ૨

લાડ વિશે ઉછરી, પણ જન્મી સૂક્ષ્મ જ બોળી આપે,
વિલાકણથી યાન નિર્મળું લણિયું મતિપ્રતાપે,

—અરેરે ! ૬૦ ૪

કુટલિ કામા, મોહન ટીકી, અલ્પ બોલ મુદ્દ કેવા !
પરપીડા પેખી પોતાની-પૂર્વ જન્મના હેવા !

—અરેરે ! ૬૦ ૬

‘મહાલીને શું ?’ ‘જીવીને શું ?’ ‘બાવિ ચિતવન જાતે ?’
‘સહનહસન એકાક્ષર નહિ શું ?’ એજ બોલતી તાતે,

—અરેરે ! ૬૦ ૮

પાકે બોલું મરે જ પોલું-અરરર કુદરત-પણી-
હું જેવા અદકારા કેરા કેમે નામે આરે,

અરેરે ! ૬૦ ૧૦

બલભંતરાય

ૐ

૧૨૪

આવણી આભાસ

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી,
અને મહારાં નયનોમા નિદ્રા ઘેરાતી.
અન્તે નયન શરૂકયું, ને પ્રવૃત્તિ પ્રબળી:
હું ઉઠ્યો, અને રાત્રિના તટ ઉપર ઉભો.

સમગ્રે નીરવ શ્વમશ્વમાકાર હતું; ૫
પણ મહારે અન્તર અનામી ઓધ કંઈક મર્જતા.

હું ઉભો હતો:

રાત્રિનાં જલ જોતો-ન જોતો,
અચેત શો સચેત હું

જડતાને કાઠે ચેતન જડવત્ ઉભો હતો. ૧૦

મધ્યરાત્રિ હૃદયના બેદ ખોલતી:

શૂન્યમુખ ચિદાકાશ, મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ, વિશુ, વિરાટશૂં, વિસ્તરતું.

કાલરાત્રિના કિનારા ઉપર

સહોદર સંગે હું ઉભો હતો. ૧૫

આકાશમાંથી તારા વાણી લીધા હતા.

મહારે એ પ્રજુતેજનાં દર્શન ન થતાં;

બહાર તેમ જ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;

અન્ધકાર રમામળ જલધ્વજ શરકાવતો,

બનદળ ત્વેના પટા ટોપમાં નર્તવું. ૨૦

પૃથ્વીના પ્રાણમાં જડેલી છાયાઓ શી

કાળજીકાળી ડોલનત પર્વતાવધિ

દૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી.

કશું ય કાંઈ સૂઝતું નહીં.
 તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી ૨૫
 શોકરાત્રિની સીમ ઉપર હું ઉભો હતો,
 શૂન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતા,
 મ્હને રસભોળ ભાંજવતા,
 શૂન્યાત્મ કરતા.

આંખ ઉઘાડી હતી, પણ દર્શન નહોતાં થતાં: ૩૦
 ક્રીડા દિશા ભુવનોમાં ફેડતી,
 પણ પ્રભુનો ન્યોતિ ક્યાંઈ જ નહોતો નિષ્પાતો;
 અન્ધકાર અલૌકિક હતો:

યમદંડના કિરણબૃથ સમાન,
 વિષ્ણુધોના આત્મામાં વસે છે એવો, ૨૫
 મૃત્યુની વિશાલ પાંખ સમે,
 ઊંડા અમાત્ય ભેદના પ્રકાશ શો,
 પાર્શ્વવથી પર, પરમ અભેદ,
 અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતો.
 અહ્યાંડ ઝીલતા એ તમસાગરને આરે ૪૦
 સહોદર સગે હું ઉભો હતો.

સાગરના મહાભોજ

નયન આગળ રમતા
 અમને શીકર ઊંટતા,
 પણ અમે એ જાણતા નહીં. ૪૫

વિમાન આવ્યું, સૌ બેઠાં,
 અન્ધારરાત્રિના હૃદયમાં અમે બેઠા માંડ્યું.

પછી ?-પછી પમ લપરચો કે શું ?

અન્ધ ! તું ક્યાં મર્યો ?

તમસાગર માનવ દષ્ટિને અમાધ છે. ૫૦

તહેનું એ વજ્રતલ ફોડી પાર ગયો ?

ત્યાં તો પ્રભુ પ્રદેશ છે.

શબ્દ થયો ? પડ્યો પડ્યો ?

આધે આધે કોકિલા શું બોલી ?

અનિલલહરીની શું પાંખ ફરતી ?

૫૪

ધીમી ધીમી કુલડા વાતો કરે છે ?

કે વીર ! તારા બોલ શા,

પ્રભુ ભૂમિનાં ખીતનો મીઠડલો તે કલરવ ?

પ્રભો ! એ કદાનો મધુરો સિત્કાર ?

હાનાલાલ

૧૨૫

વિધવા બહેન બાબાને

બાલી બાબા ! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું !
 મ્હાણું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું !
 મૃત્યુ યાતાં તર્ફણ કરવું ઇષ્ટનું એય લ્હાણું !
 આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એય લ્હાણું !
 સમ્યન્ધીના મરણ પછીના સર્વ સમ્યન્ધ તૂટે.
 બહેની ! આંહી વિરહ જ ખરો ચિર સમ્યન્ધ બાસે,
 તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા બેઠા મ્હાણે વિયોગે,
 મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નહી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.
 છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !
 છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બહેન ! શૃંગારથી કે !
 બાબા ! તારા મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
 હંચે હંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઉપાડી.
 ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
 જાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?

બહાલી બાબાં ! કુદરત કૃતિ સર્વદ્ર હેતુવાળી,
 મુજે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ બહાલી !
 બાપુ આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કે,
 આતો બોળે કુદરત તણા માત્ર કલ્યાણકારી;
 આ પહોડો જે પશિમ સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
 ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બન કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.
 આ ફંડાળું કુદરત તણું કોઈ જોઈ શકે, તો
 ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી;
 ટુંકી દૃષ્ટિ જન હૃદયની અલ્પ ખડો જ જોતી
 ને તેથી આ સુધર મરણી દિસતી ડાખવાળી.
 બાબાં ! જોને નન બગિંચ આસુથી એક વાર
 બાબાં જોને સુખન રચના વિશ્વની એક વાર !
 બહાલા સાથે નિરખતી દન આજ જે એકલી તું,
 બાબાં ! ખુશ્કું હૃદય મરી જે, એજ દુઃખયું હરિતું.
 જોને, બાપુ ! તુજ નિગરનેા મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
 તારો ચ્હેરો મત હૃદય એ ત્યાંય દિનું વિમાસે !
 એ રેલાયું વિદાધ નજે કિન્તુ તું બિન્દુ તેતું,
 આડું આવ્યું પડ નાનકું હોય એ વારી તહાં.
 બહેની ! આવાં પડ પડી પડો આવનાં જાય આડાં,
 અન્તે ગાઠાં પડ ચારી દન પાર જતાં સહુ ત્યાં;
 તું ને મહારી પ્રિય નખી તણી હું જાડું કદાપિ;
 એવું એ કેં શુભ જ કરવા દસ મુજે કદાપિ.
 રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં માળજે અશ્રુ બન્ને,
 જે બાહી તે બણી લઈ તમે આવજો સાથ બન્ને;
 બાબાં ! તું એ શીખીસ કરી આ પાઠ ઔદાર્યનો, ને
 મહારી બોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે.

કલાપી

૧૨૬

પ્રતિજ્ઞા

બુલંદ સુરથી પુકાઃ નામ તાલફ;
 ગળવી મૂકું લોક લોક નામ તાલફ.
 આનંદી મધુર પંખી આ અલાપતાં બધાં;
 ઝુકાવું એક કંઠમાં હું નામ તાલફ.
 સુમન પીયૂષ પાપ, બ્રમ ગુંજના પંખે;
 એ મસ્ત ચાનમાં ઝુકાવું નામ તાલફ.
 સૈલના ચે તુંગ લીલમથી જડયા પથે;
 આંકું હું લીલી રોશનામાં નામ તાલફ.
 સ્થાન સ્થાન ઇંદિરાના ભોમ વિસ્તર્યા;
 વસાવુ વનસમૃદ્ધમાં હું નામ તાલફ.
 નૃત્ય ધારતા અનિલની મતિ મંહી
 અમોઘ દા' ઉડાવું સદા નામ તાલફ.
 ગમનમાં ખીટી રહી અમમ્ય રોશની;
 અંતર એકને બફ હું નામ તાલફ.
 અથાગ અંતઃક્રિયા બ્રમણ કરી કરી
 જપાવું અમરને મુખે હું નામ તાલફ.
 ભમી ભમી આ ખુલ્લની બઝારમાં બધે
 આંદ લોકમાં ખપાવું નામ તાલફ.
 દિશે દિશે છેડા મંહી અનંત વ્યોમમાં
 પ્રતિસ્વરે ત્રિભુ ગળવે નામ તાલફ.

ત્રિભુવન ત્રેમશંકર

૧૨૭

સુહૃદ-સ્નેહજનમ માહરો કુટી ગયો

સુહૃદ-સ્નેહજનમ માહરો કુટી ગયો;
 રસ અનૂલ માંહિનો અલોપ થઇ ગયો.
 નામ માત્ર છે રહ્યું બ્રહ્માંડ સૂનું આ,
 એહનું જે હીર મધુર એ હરી ગયો.
 વિભ્રમે ચઢેલું આ દિગંત દેખું છું,
 એની પરમ શાન્તિ-પ્રસન્નતા હરી ગયો.
 જ્નેહું શૈલવદન કન્નજલરયામતા ભર્યા,
 ઉન્નજવળ અંતર એહને એ દાહ દઈ ગયો.
 ઝળવળી પડે—ઢળે આ સ્નેહના ઝરા,
 એહને જે મ્હાન નીરના કરી ગયો.
 રોમરોમ દીનતા ભરી હરિયાળી આ,
 બાલિકા રમ્ય હાસ્ય એહનું હરી ગયો.
 હરી ગયો તમામ પ્રભા વ્યોમ માંહિની,
 નિઃસંતવ તારલાની મંડળી કરી ગયો.
 પળપળે ઢળે ગરીબ ઉમિએ દધિ,
 એની ગભીર મસ્ત ગતિ એ હરી ગયો.
 હરી ગયો શું ઇશક્યમન—સ્વર્ગની હવા,
 વેરાનમાં જે વહ્નિનું વહન કરી ગયો.
 સમસ્ત વિશ્વ માંહિથી આત્મા સમેટીને
 આ જીવનજંત્ર ત્રિભુવો મેં તે છૂટી ગયો.

ત્રિભુવન પ્રેમસાગર

૧૨૮

અંતરનો અભિલાષ

નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યાં કરે,
અંતરનો અભિલાષ આઘ અમારો એટલો.
મુજ દેહાના હાર લગની દોરે ગૂંથીને
સુરનો ખનું શણુગાર, મળે શાન્તિ તો મુજને.
વધેરી દેહીને દેહ નૈવેદ્ય ધરિયે નાથને
અધુરી તો યે એહ સુરની પૂજા માનશું.
હું દુહાગી કીરી શહેનશાહ સુરસિંહનો:
રેડું રોજ રૂધિર ખાંગેખાંગ પૂકારતો.
ગમે મહુને ગામ, મસાણુ અમારે મન વશું,
આ અંતરનો આરામ મળે ખાખી જો ખાખમાં.
કારી સ્નેહના ધાવ હૈયામાં ઝીલ્યા હશે,
દાદ મગની માંલ એ ધીર મદ કો માણશે.
અંતરના અભિલાષ પૂરા ન થાયે પણ હવે,
સુરજ દેશે સાખ, કે જૂરતાં કાઢશું જાંદગી.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૨૯

વસિ

૧

નહિ દિવસ, નહિ રાત, વૃષ્ટિમાં નહિ ચંદ્ર, નહિ સૂર્ય;
કાંઈ એકાકાર મધું હોઈ રહ્યું;

બહાસિડારે ! શું સમજાવું ?

નહિ પૃથ્વિ આકાશ, વૃષ્ટિમાં નહિ કાળ કે સ્થાન;
એમ એકાકાર જામી રહ્યું;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

નહિ રૂપ, નહિ રંગ, વૃષ્ટિમાં નહિ આકૃતિ, નહિ નામ;
જડચેતન નવ જાણે કશું;

બહાલિડારે ! શું સમજાવું ?

ઉપર નીચે બહાર વૃષ્ટિમાં ચહુદિશ અખંડ એકતાર;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સમરસ છાપ રહ્યું;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

અહો ! મીઁચીને નેન જોઉં હું બીતરશુકાની માંલ,
એ જ રસે ઉર રમી રહ્યું ;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

બ્રહ્મ ભર્યો બ્રહ્માંડ, એક એ પરમ સત્ય પ્રચંડ;
ત્રિલુ નિજપણું મંદી મળી ગયું;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

૨

એક રસિકડી લહેર, અબજના મધુર હૃદયની લહેર
વિધવિધ રૂપ ધારી રહી;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

ભર્યા સરોવર નીર, કુંજમાં વનવન કેરે તીર,
એ લહેરે ફૂલમંડલિ ચઢી;

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

ગગન ગોળ ચમકાર, મહીના ઉર્ધ્વકંઠ સહુ પહાડ,
સભા એ લહેરે લોટી રહી,

બહાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

અનંત ગતિના અનિલ, અને એ અનંત સાયરની ઊળ,
સહુ ભરતી ઓટ ભૂલી રહી;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

અંદ્ર સૂર્યની જ્યોત, અને સહુ દિશાકાળની કુંજ,
એ લહરે સદાની ઝૂંકી રહી;

ઘાલિડારે ! શું સમજાવું ?

દિવ્ય ધાર્મિક ભાવ, દિલની ઉદાર દૈવી ઉર્મિ
ત્રિભુ એ લહેર ઝીલી રહી;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

૩

પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ, પૃથ્વીએ પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ;
એની તૃષ્ણા તનયી ઉઠી ગઈ;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

થયું નિર્મળું આભ, ઊંડું ઊંડું જગતધેરતું આભ;
કંઈ ઉદય કળા ઉધડી રહી;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

જગતે ધર્યું નવરૂપ અજળ આશ્ચર્યવંતું અનુપ;
સૃષ્ટિ દેવપ્રભા ઓઢી ઉભી;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ, લીલમલીલો પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ;
નવી તૃણરાજી ઉપસી રહી;

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

અલૌકિક ઉધડ્યો ઉગ્ગસ, સ્થળ સ્થળ પરમ પગડ્યો પ્રકાશ;
શી ભવ્ય ભુરૂંચી ચમકી રહી !

ઘાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

બ્રહ્મ વરસ્યો બ્રહ્માંડ વિશ્વને તૃપ્તિ થષ અંગાંગ;

ત્રિભુ આત્મતૃપ્ત ઉભા અહીં;

બ્રહ્મલિડા રે ! શું સમજાવું ?

ત્રિભુવન ત્રિમશંકર

૧૩૦

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

ક્યાં ય ઉર થરપે* નવ મહારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર ઠારું '
 ઝરમર ઝરમર આ ઝવી રૂહે છે વાદળિયું ઉર ભોળાં;
 મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલવળી મળા ટોળાં:- પ્રભુ ૦ ૧
 દૂબે કોકિલ ધડિ ધડિ વિસમી અધિકઅધિક રઢિયાળું;
 મહેર કળી કુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ બે ન વહે મદ વારુ:- પ્રભુ ૦ ૨
 સંધ્યા, પુન આ ભભકે અનેરી ચમકે જ ઘેરી ચલાવે;
 સુતનુ કુરંગી વત્સશું જેલતી સ્મૃતિસણકા સળકાવે:- પ્રભુ ૦ ૩
 હાય ! દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ ખીલી'તી;
 અમે આંદની તે પછી ઉજળી નદીવાંકે પીધી'તી:- પ્રભુ ૦ ૪
 છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોકિલ;
 એ સૌંદર્યઅમી પણુ-જાતાં એક-અન્યું વિખ કાતિલ !
 પ્રભુ હું તે કેમ જિગર ઠારું રે ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મહારું ! ૫

બલવંતરાય

નિઃપ્રભુ. પૂના, ૧૯૧૭; ફ્રાન્સ માર્સનું માવડું સ્થવારે કરાં સાથે,
 પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સંધ્યાકાલ સુધી કાવલના સરવણિયાં ભેડું.

થરપે, તૃપ્તિ પામે. કાઠિયાવાડી લજનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે
 છે; કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ ભૂલી હોય.—મદ, આમોદ; માર, કથિનર;
 આંઝિ. સાંઝ પણુ.

૧૩૧

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

“ આકાશે એનીએ તારાઃ
એનીએ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
નરુણ નિશા એનીએઃ દારા-
ક્યાં છે એની એ ?

“ શું એ હાવાં નહિ જોવાની ?
આંખડલી શું નહિ દેહોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રેવાની—
દારા એની એ ? ”

* * *

“ છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારાઃ
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
નહિંજ નિશા જ્યાં આવે, દારા
ત્યાં છે એની એ !

છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાનીઃ
આંખડલી એ ત્યાં દેહોવાનીઃ
સ્વામી સાથે નહિ રેવાની—
દારા એની એ ! ”

મણિશંકર

૧૩૨

ઉરનો ઓથાર

(ખંડ હરિગીત)

- ઊઘળી ઉઘાસથી
 સિન્ધુ-ઉરપર રાજતા
 હસે ઉર્જવલ હાસથી
 અણુગણુ તરંગો આજ આ; ૧
 હાસ કાલે જો હતું,
 હાસ તે આજે લસે;
 સિત તરંગો! બન્ધુ મુજ!
 કરજો ક્ષમા, ઉર ના હસે. ૨
 ના હસે ઉર માહરું,
 આજ હું લાચાર છું;
 ના રુવે ઉર માહરું,
 ધારું અકથ કેા ભાર હું. ૩
 તમ સમા ઉઘાસથી
 નાચતો જીવન-ઉરે
 અન્ય સિન્ધુ તરંગ હા!
 આજે ન જીવનમાં સ્ફુરે ! ૪
 જાગતાં ઓથાર કેા
 દાખતો મુજ ઉર-ને;
 અણુદીઠો પાપાણું કેા
 રોકે નયનના પૂરને. ૫
 વાણ્યો વદની ના ગમે,
 મૂક ભાર વહું ઉરે;

તદપિ વાણીરુપમાં,
એ બાર ઉર હલકો કરે.

૬

નરસિંહરાવ

૧૩૩

અદ્વાચ્યુતિ અને આર્તરવ

સ્થામ પડ તિમિરૌતણું

માર્ગ મુજ જો ! આવરે;

ભીંત્ય દદ પાપાણુની

આ કોણુ રચો ઊભી કરે ?

૧

દાર તહિં દેખાય ના,

કોણુ એ દેખાડશે ?

દિવ્ય બળથી ભીંસ એ,

હા ! કોણુ તોડી પાડશે ?

૨

દાર દેખું બંધ, ત્યાં

વજ્રતાળું મારિયું;

કુંચિયો વિધવિધ લઇ

ઊઘાડવાને હું મથું.

૩

ઊઘડે નવ દાર એ;

પાય મુજ નીચે સરે;

ક્યાં કળું છું કળણુમાં ?

મુજને ખબર કંઈ નવપડે.

૪

ધર્મબળ ! મુજ બંધુ એ !

દિવ્ય અદ્વા ! માત એ !

કલણુકર્મ દૂખતો

કે રોકજો ધરો હાથ એ !

૫

નરસિંહરાવ

૧૩૪

દિવ્ય યોજના

(ખંડ હરિગીત)

યન્ત્ર આ બ્રહ્માણ્ડનો
ગૂઢ નિયમે ચાલતો
એક લક્ષ્યસ્થળ બણી
જાતો વિકાસે મ્હાલતો; ૧

અણુગણ્યાં બ્રહ્માણ્ડના
ગણ રહ્યા આ તરવરી,
એક લક્ષ્યસ્થળ બણી
આત્મા જતા પદ સ્થિર ધરી; ૨

માનવી જીવનતણે
બધ્ય જે ઇતિહાસ તે,
અધિક એથી બધ્ય વર્ણો
બાવે તણેજ વિકાસ તે. ૩

નિયમવશ ઉત્ક્રાન્તિમાં
મેળ હેનો જાજતો.
ઘટિતઘટનાયોગ એ
સંગીતસ્વરસમ રાજતો; ૪

જીવને સુખદુઃખના
રંગ વિધવિધ ગૂંથિયા,
નિયમ ગૂઢ વડે બધા
સંધાઈ એ સર્વે રહ્યા; ૫

સર્વ સ્થળમાં વ્યાપ્તિ
નિયમનું સંગીત એ,

મૂળ સ્વર એ ગીતનો
છન્દા નિયંતાની ખરે; ૬

એહ સ્વર જ પ્રધાન છે,
અન્ય તે સંગે ગૂંથ્યા,
ત્રીમ ક્રોમળરૂપ સહ
બનતા વિકારો નવનવા; ૭

ગૂહ છે કંઈ યોજના
ભવ્ય એ સંગીતની
એક યોજક દિવ્ય તે
સંગીત નાયક રહે બની; ૮

મન્દ માનવકીટ હું
દિવ્ય એ સંગીતમાં
દોષ ક્યમ કાઢી શકું ?
ક્યમ ભંગ કરું સ્વરરીતમાં ? ૯

નરસિંહરાવ

૧૩૫

મૃત્યુનો મહિમા

(ઉપભતિ-વસન્તતિલકા)

ઓ મૃત્યુ ! ઓ દુઃખ ! બલેજ મહાલો !
 આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો !
 તહમે ખરાં બન્ધુ ગણી વધાવું,
 દંબૂડા કરાલ નિરખી નહિં ખિન્ન થાઉં.

૧

તહમારી સીધી કંઈ વાદકોટિ
 ન તર્કશાસ્ત્રો જીતશે જ કોદી;
 હજાર વાદો ન કરી સક્યા જે
 તે જોકે તીક્ષ્ણ તમ શસ્ત્ર સમર્થ સાધે.

૨

બલે મહને નિર્બલ માર્નો નિન્દો,
 કુતર્કશાસ્ત્રી ! નિજ બુદ્ધિ વન્દો;
 દુઃખો ધસારો, પણ બોધ સ્થાયી
 છાપે ઉરે સુદૃઢ છાપ, ન તે ધસાય.

૩

એ બોધને ઘેલપણું ગણે કો,
 મહને ન ચિન્તા મન આ લાણે કો;
 વધાવું એ નિર્બલતા જ ઘેલી,
 જેમાં રહી સખલતા દૃઢ ભક્તિ કરી.

૪

નરસિંહરાવ

૧૩૬

મૃત્યુ અને સનાતન જીવન

“મૃત્યુકેરું સ્વરૂપ જો
સાચું માનવ પ્રીછશે
દ્વાર નવજીવનતાણું
જાણી નિરંતર રીઝશે; ૧

જો, સનાતનતાણું
પૂર વ્યાપ્યું મહુ રથજે,
મૃત્યુ ત્યાં લુપ્તજ થયું,
જીવન વિના ન જોઈશું મળે. ૨

(ઉપનતિ-વસન્તતિલકા)

કાંજા ધને ઉજ્જવલ સૂર્યાભિમ્બ
ઢંકાયું-તે ચિત્ર દીસે અગમ્ય;
તથાપિ કાળા ધન છાય પૂઠે
જ્યેષ્ઠિ રહ્યા જળહળા ન કદીય ખૂટે. ૩

મૃત્યુતણી સ્યામલ છાપ ઢાંકે,
અનન્તતામાં ક્ષણ મંગ દાખે;
તથાપિ એ છાયનો પેહો પારે
દેદીપ્યમાન ચિરજીવન સિન્ધુ મ્હાલે; ૪

અનન્ત આ જીવન સિન્ધુમધ્ય
મૃત્યુ અને બુદ્ધબુદ્ધ, તેહ સઘ
જાએ ફેંટી જો ! કંઈ વારવારે,
ને “સિન્ધુ તો વહો રહે અવિરામ ધારે.” ૫

નરસિંહરાવ

હું તો હુબ્બો હું

૧૩૭

હું તો હુબ્બો હું દુઃખ નિવારો રે,
 જ્ઞાની સુકાની ! મને પાર ઉતારો ! ટેક.
 ભર દરિયા કું તરીઆ નવ જાવે રે,
 અખુટ ભરિયો માંય ખારો જ,
 અથાગ જલકો અંત ન આવે રે,
 નહિ હે આરો ને કિનારો રે. જ્ઞાની૦
 દિલ દરિયામાં ન સૂજે રે, કોણ અવિચળ ધ્રુવ તારો જ;
 ચોદિશ ભાળું નહિં અજવાળું,
 કોનસો દેશ હમારો રે. જ્ઞાની૦
 મહાસાગરમેં મિન મચ્છ મોટાં, મગર કરે ધમકારો જ;
 ઘડી પલકમે પંડકું ખાવે રે,
 સતગુરૂ મોરો ઉગારો રે. જ્ઞાની૦
 મેં જાણું મહાસાગર ખુટ, છુટે ન પંડ મારો ખારો જ;
 નવસેં નદીઓ માંય નીર મિલાવે
 જુગ જુગ જાત હજારો રે. જ્ઞાની૦
 ધર્મદાનકા કુંગર વાળું, રામ પોકારૂં લખવારો જ,
 કોટિ દેવકી માનતા માનું,
 નહિ છુડતાં મેં બચનારો રે. જ્ઞાની૦
 જરા મરણકો રોજનો રોગી, અરજીન મ્હા દુખીઆરો જ,
 અદાર બારમેં કોન દુખ કાપે,
 વૈદો વાણી વિચારો રે ! જ્ઞાની૦
 અરજીન

૧૩૮

હું હું ભવસાગરની મધ્ય

માયા શું આ ખોલો રે, ગુરુ ગમ કંઈ પડે નહીં રે જી.

હવે મને ધારણ રહેતી નથી ધીર;

દષ્ટિની સૌ સૃષ્ટિ રે, હુતાશન હાલી ઉઠી રે જી; ૧

થેરી લીધી મહારા જીવનની એ સીમ,

દિશાએ તો એકે રે હાવે નશી સૂઝતીરે જી. ૨

ક્યાંએ ઠરતા નથી હાવે મુજ પાય,

બંધીવાન જેવું રે આ કિર મહાઈ થઇ ગયું રે જી, ૩

ભાંડું ભાંડું કાંઈક એમાં ધૂંધવાય,

શનું એ છે, શું છે રે, મહાયત્ને નથી સૂઝતું રે જી. ૪

મન મહાઈ ભ્રમિત દિસે ભૂતમાત્ર,

કાંઈએ સ્પષ્ટ હુથી રે, થાતું નથી આ ઘડી રે જી. ૫

બુદ્ધિનાંએ ભાંગી પડ્યાં દિસે ગાત્ર,

બળતા અંગારા રે મુખમાંહી ઠાંસિયા રે જી. ૬

હાથપગ બાંધી લીધા સજ્જડ બંધ,

જાતી માંહી મેખો રે મારી હોએ વળ્લની રે જી, ૭

એવો હું હું ભવસાગરની એ મધ્ય-માયા શું એ-

ત્રિજીવન ત્રિમશંકર

૧૩૯

દુનિયાં-બિયાં

લૈરવી (ગઝલ)

અહા ! હું એકલો દુનિયાં-બિયાંમાં સુનો ભટકું,
 રજળતો ધરકને રસ્તે અહીં તહીં આંધળો અટકું-૧
 બતાવી રાહ આ જેણે ગયાં તે શું દગો દેધ !
 રિખાવી, રોવરાવી, ને શું રમશે ખાકથી ભારી !-૨
 સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
 હૃદય રમતું ઉછાળા લૈ-ગુવાની શું ફરી આવી ?-૩
 સુણાવું લો કવિતા આ જિહ્વું રસ નેત્રથી ઝરતો,
 હૃદય હૃદયે મિલાવો તો જીવું ઉઠું પડ્યો મરતો;-૪
 અરે ! તે બાલપણના ક્યાં ગયા સાથી બધા સાચા !
 ગઈ ક્યાં પ્રાણ પ્યારી તે !-૨હી મુજ ભાગ આ વાચા !-૫
 સુણાવું તેય ક્યાં બેશી ! નથી કે હામ રોવાનું,
 બર્થું છે એકદર દુનિયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.-૬
 બણાવી દો મને, આજે, તમારી તે રીતે જૂની,
 ન જેથી દાગ દિલ લાગે ન લાગે જિંદગી સુની !-૭
 બતાવો શી રીતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું,
 વચનમાં પ્રેમ બતલાવી ઇશારે પ્રેમિદિલ હણવું !-૮
 અરે ઉસ્તાદ ! ક્યાં પાચો ? મને આ ધરકનો પ્યાલો
 ક્યો સંસાર ભર સુનો, વશાઈ ક્યાં મળે ?-ચાલો !-૯
 ઉથામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને-ગણાયો ઝાની પંડિતમાં,
 ફરી દષ્ટિ ન કે હામે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં !-૧૦

હશે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજાવો,
રડી રે'વું, કદી ગાવું, મને તો એટલો લાગે-૧૧
બધી દુનિયાં જુવે જ્યેથી ગયાં મુજ નેત્ર તે ફરી,
બધી દુનીયાંનું અજવાળું મને અંધારો તે જોડી!-૧૨
અહીં તહીં આ બટકવામાં નથી શાન્તિ તણી આશા,
સિતમગર લે ધરી ગરદન:- નિરાશા એજ છે આશા-૧૩

મણિલાલ

૧૪૦

અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં, અમર આશા છુપાઇ છે;
ખંડા ખંજર સનમનામાં, રહમ ઉડી લપાઇ છે-કહીં ૦ ૧
જુદાઇ જીંદગી બરની, કરી રો રો બધી કાઢી;
રહી ગઈ વરલની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે-કહીં ૦ ૨
ધડીના વરલની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઇ છે- કહીં ૦ ૩
જખમ દુનિયાં જખાનોના, મુસીબત ખોડના ખંજર
કતલમાં એ કદમખોશી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે-કહીં ૦ ૪
શમાપર જાય પરવાના, મરે શીરી ઉપર ફરહાદ;
અગમ ગમની ખરાબીમાં, મળેદારી લુંટાઇ છે-કહીં ૦ ૫
ફના કરવું ફના થાવું, ફનામાં સહ સમાઈ છે;
મરીને જીવવાનો મંત્ર, દિલબરની ફુલાઇ છે-કહીં ૦ ૬
ઝહરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું;
સનમના હાથની છેલી, હકીકતની રસાઇ છે-કહીં ૦ ૭

સદા દિલના તડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે;
 તડપતે તૂટતાં અંદર, ખડી માથક સાંધ છે—હહીં ૦ ૮
 ચમનમાં આવીને ઉભો, ગુલોપર આફરી થઇ તું:
 ગુલોના ખારથી બચતાં, બદન ગુલને નવાઇ છે—હહીં ૦ ૯
 દબરો ઝોલીઆ મુરશિદ, ગયા માથકમાં ફૂલી;
 ન ફૂલો તે મુઆ એવી, કલામો સખત ગાઇ છે—હહીં ૦ ૧૦

મણિલાલ

૧૪૧

માયાનો તિરસ્કાર

આંખ બરે શું થાય ? હહીલિ ! આંખ બરે ૦
 ફેરવવા મુજ સરખા પાછળ,
 તું વિધ વિધ પલટાય—હહીલિ ! ૧
 રૂપથી વાણી વિલાસથી મોહથી,
 આંખ્યા તે જ રસાય—હહીલિ ! ૨
 હું રસધેણે તું રસસૂતી
 મેળ હવે નહિ ખાય—હહીલિ ! ૩
 લાજ તજ ધરખાર તજ્યું વર્ણો,
 મિત્ર સંગાં ને સહાય;—હહીલિ ! ૪
 તો પછુ પાશ તને નવ લાગ્યો,
 આ દિલ રસ ઉભરાય.—હહીલિ ! ૫
 તું રસમય બન કે તજ પાલવ,
 રસ રસ રસ ઉભરાય—હહીલિ ! ૬
 શું રસમણિ રસરૂપ બતાવે ?
 રસવણુ વિરસ જણાય.—હહીલિ ! ૭

મણિલાલ

૧૪૨

નિર્વાણપદ

રણુધીરા એ, બાઈ પામે પદ નિર્વાણ,
 ભલા ભલાના, કાંઈ છૂટી જાય એસાન—હોજી.
 સત્ય શબ્દના અખતર પ્હેરે જી શીલ ટોપ શિર ધારે,
 જ્ઞાન ખડ્ગને હાથ કરે નિજ, મદમત્સરમોહ મારે—રણુ
 ગગનવાસના તૂટી પડે કે જી, ઉર્વી મૃચ્છાઓ ફાટે,
 તોય ધર્મપદ પાછો ન મૂકે, વીર ન પડે ઉચ્ચાટે—રણુ
 એજ મહાવીર શત્રુ સમુદર જી, રક્તભર્યો એક ફાળે,
 હનુમાનસમ કુદી જઈને શાન્તિ સીતા ભાળે—રણુ
 એજ સત્યનો ભોગી બાઈ જી પુરુષારથ ધન્ય તેનું,
 મૃત્યુ જીવનમાં સત્ય સંગ્રહી, લંક પ્રજાળી દીધું—રણુ
 ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૪૩

વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી

વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી !

વગાડી રે વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી ? ટેક.

વેણુ વગાડી ને સૂતી જગાડી, રોમે રોમે આંખ ઉઘાડી !

જંગલોની ઝાડી દીલમાં દેખાડી, મનમાંહી મોહ પમાડી !

સખી, થાય દરશન દહાડી ! વનમાં વહાલે. ૧

જળ જમનાનાં જરા નહિ ચાલે, ગંગા તો પડી ગઇ પછાડી,

પવનને પાણી તો થીર થંભ્યાં વસંત ભૂલી ગઇ ઝાડી !

નહિ ખીલી વેલ કે વાડી ! વનમાં વહાલે. ૨

ગોવાળીઆ તારી ગાવડી રે, ભૂંચી નહિ તે બોલી બરાડી,
 ધાવતાં વાછરડાં ધ્યાનથી ચૂક્યાં ! આમાં છે કઈ મારી માડી ?
 પોતાની બેંસે પરખી ન પાડી ! વનમાં વહાલે ૦ ૩

ચક્ર ચોરાશીનું ચાલતાં અટક્યું, મટી ગઈ હોળી ધુલાડી !
 અવન ગવન હવે કોણ આવે ! એ બેલ બાણે બેલાડી !
 માફ નહિ માને અનાડી ! વનમાં વહાલે ! ૪

ડુંગર પર દાવાનળ થોભ્યો, દુઝ્યાએ લ્હાય લગાડી !
 પલાડીની ઝાડી જગતી ઉગારી, નરખી જે નામની નાડી !
 પછી કોણ બોલે બલાડી ! વનમાં વહાલે ! ૫

ડુંગર ડોહ્યા ને સૂરજ થોભ્યા અટકી ગઈ ચંદ્રની ગાડી !
 નવલખ તારા સ્થિર થયા છે, જેની તું પુરણ દિવાડી !
 અરજીન ત્યાં તો ઉભા અગાડી ! વનમાં વહાલે ૦ ૬

અરજીન

૧૪૪

અસાનોર્મિ

(નંદી)

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાંય રે, ગગને આજ-પ્રેમની.
 પૃથિવી રહી છવાઈ,
 પરવતો રહ્યા નાહી,
 સચરાચરે ભરાઈ રે,—ગગને ૦ ૧

ભૂતને ભવિષ્ય ગયા,
 વર્તમાન સવ થયા,
 એકમાં અનેક રહ્યા રે—ગગને ૦ ૨

- કીડીથી કુંજર કુંધી,
ગળી ભેદબુદ્ધિ ઉંધી,
ચાટડી અભેદ સુન્દરી રે-ગગને૦ ૩
- વાદને વિવાદ મળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
ગુદા સહ ભેગા મળ્યા રે,-ગગને૦ ૪
- ત્રન ભેગ તપ સેવા,
ગુડા છે પ્રસાદ મેવા,
પંડિતો વેદાંતી તેવા રે-ગગને૦ ૫
- ધનભાગ્ય તેનાં ગળે,
પ્રેમ પી નિહાળ્યો નેણે,
સુખને શું કેશે વેણે રે-ગગને૦ ૬
- સાંભળશે કોણ કે'શે,
શા થપ્પી વખાણી લેશે
ન કવ્ય કે'વાઈ રે'શે રે-ગગને૦ ૭
- પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન ભાવે રે-ગગને૦ ૮

મણિસાલ

દિપ્પણ

૨, ૩

કાલિનલ ન્યૂનેનની મૂળ પ્રાર્થના

Lead, Kindly Light, amid encircling gloom.

Lead Thou me on;

The night is dark and I am far from home.

Lead Thou me on;

Keep Thou my feet, I do not ask to see

The distant scene; one step enough for me.

I was not ever thus, nor prayed that Thou

Shouldst lead me on;

I loved to choose and see my path; but now

Lead Thou me on;

I loved the garish day, and spite of fears,

Pride ruled my will: remember not past years.

So long Thy power has blest me, sure it still

Will lead me on,

O'er moor and fen, o'er crag and torrent till
The night is gone,
And with the morn, those angel faces smile,
Which I have loved long since, and lost
awhile.

Amen.

૬

રખાવેના Lord's Prayerના નામની ખ્રીસ્તી પ્રાર્થના:—

Our Father which art in heaven, Hallowed
be thy name

Thy Kingdom come. Thy will be done in
earth, as it is in heaven.

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our
debtors.

And lead us not into temptation, but deliver
us from evil: For thine is the Kingdom, and the
power, and the glory, for ever. Amen.

St. Matthew VI. 9-13.

૭

૧. કુલહોવલાહ—“ કહી દે, ઇશ્વર એક છે. ”—આ શબ્દોથી
૧૩ થતી કુરાનેશરીફની સૂરત (પ્રકરણ) અતિ પવિત્ર અને અતિ
મગલની છે; એટલે સુધી કે ઇસ્લામની આખી ઇમારત એ ઉપર
જ ચલ્યાય છે.

સંસારથી-કુટુંબી જીવન, બાકીની પંક્તિઓમાં એની વિગત છે. અવતારની હિન્દુ માન્યતાથી ઇસ્લામ અહીં સામે રસ્તે જાય છે.

ખેરા-સગાં. ખિરાદર, ભાઇ, સરખાવો જ્ઞાતા. અહિં ખિરાદર માંદ સ્નેહીના અર્થમાં છે. સગાંબહાલાં.

ખલકે, દુનિયામાં. ફલકે, આસમાનમાં.

૨. ખલક-પેદા કરેલી ચીજ-પ્રાણી, વનસ્પતિ ઇ.

ધર્તુ નામ-જેમ અનેક રાજા, બાદશાહોએ ગાદી ઉપર બેસતા; ખાસ નામ ધારણ કર્યા છે, અને હાલ પણ તેઓ તેમ કરે છે. ખુદા.-આપ. આ-આમદન-આવવું-પેદા થવું: આપોઆપ જ પેદા થયેલા. સરખાવો-સ્વયંમૂ.

ક. મ.

૮

માનવહૃદયમાં પવિત્રતા અપવિત્રતાનો સંગ્રામ ફરી ફરીને થયા કરે છે. એકે યુદ્ધે કે એક મહાવિગ્રહે પણ જીતી ઉતરે એવી વ્યક્તિઓ મહા-જ્ઞાન્યશાળી, ધણાખરા ફરી ફરીને પડે છે. સરિતાના પાણીનો આપણે ઉપજો તરંગિત જલપટ અને તે નીચેનું જલપટ, એમ બે ભાગે વિચાર કરી શકીએ; તેમ આ પ્રાર્થના કરનાર પોતાની જીવનસરિતામાં બે ભાગ હોવાનું પ્રભુને કહે છે. તે કહે છે-મહારું ખરું અન્તર જુદું છે. પણ મહારાં સર્વ આચરણો મારા અન્તરની ખરી લાલ-આઓ પ્રમાણેનાં જ બની આવતાં નથી. મહારાં ધણાં આચરણો મહારી ખરી લાલસાઓથી ઉલટાં જ વહે છે. એ આચરણતરંગો ક્યાંથી ? સરિતાના તરંગોનાં ઉત્પાદક બલ ચાર: મૂળ બેળુ, અનિકો, દરિયાની ભરતીઓટ, અને જમીનનાં ઉંડાણોમાંથી ઉઘે ડૂરી સરિતાના પાણીમાં વેગથી ભળતાં ઝરણો. અનિકો=અકસ્માત-અદૃષ્ટ, દરિયો=ભવ. આખો જીવનજ્ઞાત વિશુદ્ધ તહેને ધરાવી શકાય એવા અર્ધચંપ થાઓ !

ભણકાર-ટિપ્પણ.

૧૨

ડી. ૧. નેત્રનિયું=ચહડતી કળા.

„ ૩. ત્રણ તાપે=આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ.

„ ૪. ભણ્યો...છાપે: જે ભણ્યો કહેવાતો તે વહેમી અને શૂરો તે કાયરની છાપે ઓળખાય છે.

„ ૫. અત્યાપ=ગીત ગાતો (જે દેશ પોતાનાં છોકરા છોકરીની બરાબર કરતો).

„ ૭. પસ્તાતા ડાહ્યાપર: પસ્તાતા ને ડાહ્યા એવા દેશ દીકરાપર,

„ ૧૦ તે=દેશ.

બ્રહ્મપ્રતાપે: પરાક્રમ કરવાની શક્તિથી (કૃપાથી)

કર્તા

૨૫

x

x

x

આરંભમાં કવિ પ્રકૃત સિંહની આસનસ્થિતિનું ભાવયુક્ત સચ્ચય વ્રત આપે છે. ત્હેના કર લાંબા, અને પહોળા પસારેલા છે; આંખ અર્ધ નિમીલિત છે અને ત્હેની વચ્ચે મસ્તકને ધારી રાખ્યું છે. દેદી-રમાન અંગ પર ફેલાયી રહેલી યાળ કોઈ અપૂર્વ જ્યોત્સ્નાથી તે ગંગે શણગારે છે અને તેની આસપાસ જ જાણે, સંકોચાતી સ્વતંત્રતાથી ત્હેની વશા (સિંહણ) ધીમેથી મરજી મુજબ ખેલે છે. કવિ કે છે, કે એ સિંહ નથી એ તો નૃંગારની જ મૂર્તિ છે, એને છંડ-ને કોણ શક્તિવાન છે? કવિએ જેમ મથાળે દર્શાવ્યું છે તેમ આ અન્ત અને સ્વસ્થ સ્થિતિનું ચિત્ર છે, અને ત્હેમાં રતિ, વાત્સલ્ય અને પ્રતાપ ત્રણે ભાવને અવકાશ મળી શકે તેમ છે. કરને લાંબા અને પહોળા પસારવામાં શાન્તિનો ભાવ છે, નેત્રના અર્ધ નિમીલનમાં ગાર પક્ષે ભોગ તૃપ્તિ છતાં આસક્તિનો, તેમ વાત્સલ્ય પક્ષે અનવધિ શાન્ત અને પ્રેમનો ભાવ છે. ઉપર જે આસક્તિ તથા પ્રેમનો ભાવ

ખતાવ્યો, ત્હેને યાળની ભવ્ય વીર્યયુક્ત સ્થિતિ સજીવ ખનાવે છે. તૃતીય પક્ષે તપાસિયે તો—એટલે એ જ સ્થિતિને પ્રતાપ પક્ષે જોયિયે, તો ત્યાં પણ એ લિપિયોતો અને એ શબ્દોતો યુક્ત ભાવ બદાર નીકળી આવે છે. લાંબા અને પહોળા કર એ અહિંયા નિઃશંકતાની નિશાની છે. (જેમ બહીકણુ પ્રાણી પોતાના પગ ટુંકા અને સાંકડા સંકેતી રાખે તેમ નહિં એવો એમાં ભાવ છે.) જેમનું અર્ધ નિમીલન એ અત્રે મદ અને શત્રુઓના તરફ અવગણના ખતાવે છે, અને ચાલતો ભવ્ય આટોપ એ વીર્ય પ્રભાવ અને કલહની ગમે તેવી સ્થિતિનો નિરર સ્વીકાર ખતાવે છે. બીજા શ્લોકમાં, કવિ તેના અતુલિત પ્રતાપનું માપ આપે છે, અને તે જ માપનો કાંઈક વિચાર આવે માટે પ્રથમની બે પંક્તિઓમાં સમ્ભાવના કરે છે, કે મદકળ ગજનાં કુંભસ્થજો ભેદી નાખે એવી વજની શક્તિ સમાન ત્હેની જવાળા (પ્રતાપ) છે. સાંભળતાં જ વિકળ થયી જયી મૃગલીઓનાં ગર્ભ આપે જ છૂટી જાય એવી એ જવાળા છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે એ જવાળા ક્યાં છે ? કવિ ઉત્તર આપે છે, કે એ જવાળા જણાતી નથી; એ જવાળા અસહ અંગારને પાડતી નથી, પણ હવન વિભૂતિમા જેમ સૌમ્ય મૂર્તિરૂપ થયી જવાળા રહે છે તેમ પન્નમાં, કપ્ડમાં અને નેત્રોમાં આ જવાળા પણ સૌમ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી રહે છે. ત્રીજા શ્લોકમાં કવિયે સમ્ભાવના કરેલ પ્રતાપ માપનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત આપે છે. અગ્નિ ચારે મેર વરસી રહ્યો છે (આવા મધ્યાહ્નના ઉગ્ર તાપમાં) તથાપિ ગિરિ ડરતો ડરતો પોતાની મેળે જ સિંહને વૃક્ષ-ગુહમાદિની છાંય અમાપે આપે છે. ઝરણુના જળકણુમાં લીન થયાને પછી પવન પણ ત્હેને શાન્તિ આપવા વહે છે. આમ ત્હેની આસના-વાસના કરે છે છતાં, રખે તે પોતાના ઘોંઘાટથી નાખુશ થાય એવી બીતિથી વાયુ તેમ છતર સ્વ બહીતાં બહીતાં વહન કરે છે. કવિ ખતાવે છે, કે ત્હેના પ્રતાપનો અહિમા એવો છે કે નથી પાસે દાર-પાળ, નથી પાસે અનુચરો, છતાં પણ રાજમર્માદા એની મેળે જ

સચવાય છે. ચોથા શ્લોકમાં, કવિ સિંહની વાતસત્યમુદ્રાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. કવિ કહે છે, કે ઉપર જે એના પ્રતાપનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે જોતાં તો એનું સ્વરૂપ વૈષમ્યયુક્ત કહેવાય, પણ એમ નથી. “એનાં અર્ધ નિમીલિત નેત્રો” ને બતાવી, એમાં જે પ્રેમભાવ વસ્યો છે તે સ્પષ્ટ કરે છે, કે ભીતિ અને ત્રાસને સ્થાને, મીઠી દૃષ્ટિયે પ્રેમભાવે વાસ કરીધો છે. આમ છે તો, ઓ ! હરિણ અને ગજનાં વૃન્દો, મોજમાં આવી આવીને તમ્હારી અને સિંહની પ્રાન્ત સીમામાં વિક્ષોભ ન આવે તેવી રીતે, નિર્બ્રાન્ત સ્વચ્છન્દ ગેલ કરો.

છેવટના શ્લોકમાં અરણ્યના મધ્યાહ્નમાં જે વસ્તુસ્થિતિ બહાર પડી આવે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર આપે છે; પરંતુ એ સાથે એમાં બીજી રીતે એ હરિણ ગજકુળોને, ભીતિ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થયા નિર્બ્રાન્ત સ્થિતિ ગ્રહણ કરે, તેવું સૂચન છે. આખા વર્ણનમાં કવિ, કાંતો તમ્હારે, આવો આનન્દ ભાવ ગ્રહણ કરવો એમ કહેવાને ભાવ દાખલ કરે છે અથવા તો આસપાસના આનન્દી બન્ધુઓ તમ્હને આનન્દમાં નોતરે છે,—એ ભાવ દાખલ કરે છે. આનન્દની ભસ્ત તથા સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું કવિએ અત્રે આમેદ્દય ચિત્ર આપ્યું છે.

x

x

x

જટિલ

૨૬

આ કાવ્ય સ્વિત્ઝરલ્લાંડના દ્યુસર્ન શહેરમાં, ગ્લેશિયર ગાર્ડનમાં, ફ્રાંસના ક્રાંતિચક્ર વખતે (સને ૧૭૮૯ થી ૧૭૯૩ માં), ફ્રાંસના રાજા રાણી અને રાજકુટુંબને, દેશ સમસ્તે અને બીજા યુરોપિય રાજ્ય આદિએ, ત્યજી દીધાં હતાં, તે વેળા, તેમના શસ્ત્રીર અંગરક્ષક સ્વિસ ગાર્ડસે તેમની રાજભક્તિમાં પ્રાણાર્પણ કરીધું હતું, તેના સ્મરણમાં, સિંહ પ્રતિમા મુકી છે, તેના અમારી પાસેના ચિત્ર ઉપરથી, સ્ફુરી આવ્યું છે.

કર્તાની નાંધ

જેમહણે ‘શાન્ત સ્વસ્થ કેસરી’ એ નામનું પદ્ય પ્રથમ રચેલું તે જ વિદ્વાનનું આ કાવ્ય છે. બન્ને કાવ્યને અમે ચિત્રકાવ્ય લેખીએ છિયે. એટલે બન્ને કાવ્યમાં કર્તાએ ચિત્ર આપવા યત્ન કરીધો છે, એમ અમ્હે માનીએ છિયે. પણ આ ચિત્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવેલાં છે; અને એ ચિત્રો ચિત્રિત ભાવને કેટલે અંશે પ્રદર્શિત કરી શકે છે એ બતાવવું એ જ અમ્હારું લક્ષ છે. શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીમાં આદિથી અંત સુધી કેસરીની છબિ ચીતરાએલી છે; અને તેની સાથે જ શાન્તિ અને સ્વસ્થતાના ભાવો આપોઆપ નિકળી આવ્યા છે. એટલે અમ્હે એ જગ્યાએ છબિ પ્રથમ દર્શાવી ભાવચિત્ર પછીથી સ્ફુટ કરીધું છે. અમ્હારી કહેવાની મતઘળ એવી છે, કે શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીનું કાવ્ય હૃદયભાવથી ઉત્પન્ન થયું છે, એટલે શાન્ત અને સ્વસ્થ કેસરીનું ચિત્ર ભાવકલ્પિત છે; તથાપિ તે સૃષ્ટિના કેસરીનું એક ચિત્ર છે; સૃષ્ટિના કેસરી જેવું જ તે ચિત્ર પડ્યું છે, અને એમ હોવાથી વાચકને એ ઘડિ એમજ લાગે કે આ કોઈ દૃષ્ટિગોચર કેસરીનું જ ચિત્ર છે, અને એ ચિત્ર આપતાં-એટલે એવા કેસરીની છબિ ચીતરતાં હૃદયભાવ આપોઆપ ઉપજી આવે છે. અમ્હે માનીએ છિયે, અને અમ્હે કહ્યું પણ છે, કે કર્તાના એ કાવ્યને નિર્સર્ગેજ શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે.

હવે વિકરાળ વીર કેસરી-એવુંજ ચિત્રકાવ્ય છે, છતાં એમ પણ જણાયા આવે છે, કે એ સૃષ્ટિના કેસરીની છબિ નથી; પરંતુ કર્તાના હૃદયકેસરીની કોઈ નવીન છબિ છે. કર્તાએ પોતેજ કેસરીની છબિ પાડતાં પાડતાં હૃદયની છબિને જ પકડી લીધી છે. આમ કેમ બન્યું એ શ્રેષ્ઠિ તપાસતાં જ આપણે કર્તાની વિચારશ્રેણી તપાસી શકીશું.

કોઈ મહા ઉત્પાત વિશ્વમાં ફેલાયી રહ્યો હોય, એનું ઝેર ભૂત-માત્રમાં પ્રસરી રહ્યું હોય, અને વિજયની પરાકાષ્ઠાએ એ પહોંચેલો હોય, તેવા ઉત્પાતને પણ ધ્રુજવી મારે, તેનો કચ્ચરધાણ વાળી નાખે, એવું વિરાટસ્વરૂપ કર્તાના હૃદયમાં વસી રહ્યું સમ્બળય છે. કર્તાને

કેસરી વિકરાળ છે, અને એમ છતાં તે વીર છે. એવાં આચરણ પ્રશંસાપાત્ર છે. જાણે ત્રેતાયુગને અંતે અને કલિના પ્રારંભમાં પાપ-મોચન કૃષ્ણ જ તે હોય, તે પ્રમાણે આ આર્યકવિ પોતાના વિકરાળ કેસરીની પ્રશંસામાં જ આનન્દ માને છે. પ્રશંસાનો આરમ્ભ કેસરીની ત્રીર્યદ્વર્શિકા છબિથી થાય છે, વર્ષાઋતુના આરમ્ભમાં મહા ઝન્ઝાવાત અને તોફાનની સાથે આકાશગામી મેઘ એના પ્રભાવથી જાણે, અતળ અને વિતળમાં ફેલાયી રહેા છે; સૂર્ય અને તિમિર કોઇ જાણે એના ઉલ્કાપાત સામે ટકી શકતું નથી; આખું વિશ્વ એના ભાર નીચે દબાયી રહ્યું છે. આવા શત્રુની સામે આપણા કવિને કેસરી એકાએક ત્રાડ પાડી ઊઠે છે. પર્વતોનાં ગહન વિવરો અને મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષપૂર્ણ કાનનો એ ત્રાડથી ગાજી ઊઠે છે; પહાડોની પાણી પેલી ગમ અને ઊંચે છેક આકાશ પર્યન્ત એનો ફેલાવ છે. પીળી ચટપટિત યાળ આપોઆપ ઊભી થયી ગયી છે; અને એ નવા શત્રુની સામે યુદ્ધમાં પુચ્છ વીજળીની પેઠે ચમકી રહ્યું છે. ખરે જાણે ત્રિભુવનજયિની ચણિડકા જે વાહનથી રીઝે છે તે જ આ કેસરી હોય ! એટલું ચિત્ર આપ્યા પછી કવિ પોતે જ સમ્ભાવના કરે છે, કે આ તે કદિ ન ખૂટે એવો નાદનો નવીન ધોધ જ શું ફૂટી નીકળ્યો હશે ! અથવા ત્રિભુવનને ચૂરેચૂરા કરી નાખે એવો ગર્જનાનો કોઇ ગોળો જ આપોઆપ વદ્યટ્યો હશે ! પોતાના કેસરીથી કવિ પોતે જ એટલા આશ્ચર્યમાં ડુબ્યા છે કે શબ્દપ્રવાહને કેવળ આશ્ચર્ય કથનમાં ઝુકાવવો, કે કેવળ છબિના ચિતારમાં રમાડવો, એ બેમાંથી શું કરવું હોના વિચારને વાસ્તે ધીરજ રહી શકી નથી. આશ્ચર્ય-કથન પુનરપિ છબિ ચિતારમાં વળી જાય છે અને કવિ કહે છે, કે આ ધગી રહેલાં નયનો શું અગ્નિનો વરસાદ વરસાવે છે ? આ પન્ન શું વજ્રનો પણ તિરસ્કાર કરે છે ? આ તે આ ત્વરા શી ! હૃદય માત્ર આને દેખી બડકી જાય છે, અન્નથી જાય છે, મહા શૂરવીર પણ એના ઝપાટામાં ચૂરેચૂરા થયી જાય છે ! તો આ બિચારા અતળ અને

વિતળ એને એક કરનાર જન્ઝાવાતનો અને તિમિર અને મિહિર સર્વને ઘોળી પી જનાર ઉલ્કાપાતનું શું ગળું ? કર્તા આટલા વિચાર સુધી જમિ અને ભાવ જન્નેને સાથે રાખી શક્યા છે. હવે પછીનો ભાગ ફક્ત વીર્યવર્ણનથી જ શોભે છે; શોભા નથી ચિત્રથી ઉત્પન્ન થતી, નથી ભાવથી ઉત્પન્ન થતી; આટલે આવ્યા પછી આપણે સમજી શકીએ છિયે, કે કર્તાના જન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત સૃષ્ટિના જન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત નથી, અને એટલા માટે એના સામે થનાર કેસરી પણ સૃષ્ટિના કેસરી નથી. પ્રસ્તુત જન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત કોઈ રાજ્યની મહા ઉથલપાથલ છે; જેમાં શસ્ત્રાઘાતથી અને શર-વર્ણનથી લોહીનાં સ્રોત ચાલી નીકળે છે. રાજ્યનું સિંહાસન ડોલી જોડે છે, મુકુટ નમી જાય છે, અને રાજ્ય કાંતના હાથમાં જાય છે. કોઈ કોઈની સહાયે રહે એવું રહ્યું નથી. ભૂતમાત્ર ભયના વનમાં બીરુની પેઠે ભૂલાં પડ્યાં છે. કોઈ પણ મદદથી કરે તેવું નથી, તે કોણ સંરક્ષા કરે ! લાખો માણસ એમ મરણના શરણથી જ વિશ્રાન્તિ પામે છે. એવે સમયે આ કેસરી ! તહેજ ત્હારા પ્રભાવે કરીને, ત્હારા પ્રતાપથી, અંગે અંગ છિદ્રથી વીંધી, રુધિરનાં ઝરણાં આપી ભોગ આપ્યો છે. ખરેખર આવા પરાક્રમને અંતે અંગ સંક્રાંતતાં તહેજ ત્હારી બીજમૃત્તિને શોભા આપી છે. કર્તાના કાવ્યનો વિચાર અમ્હે સંક્ષેપથી સ્કુટ કરી ચૂક્યા છિયે અને જે શબ્દમાં કર્તા કેસરીને ધન્યવાદ આપે છે તે જ શબ્દમાં અમ્હે કર્તાને ધન્યવાદ આપીશું, કે ત્હારી વીરશ્રીને, કે ત્હારી ચિત્રભક્તિને—ત્હારા મહા પરાક્રમને ધન્ય છે. ત્હારા જેવા જ કેસરી હમેશાં ઉદ્ધાર ધારણ કરનાર વનનું સામ્રાજ્ય ભોગવવાને, ત્હેની શોભા ભોગવવાને લાયક હો !

જનિલ

૨૭

૧. દરાજ, (ફારસી) દીધ.
૨. જુમનું, (ફારસી) આગિયો.

૩. ઝીઠીન્તમરાં

૪. નવ, નવીન, નવાં (પાણી).

૨૬

શશીલીટી—ચંદ્રના પ્રકાશનો પાણી ઉપર વધારે ચળકતો જે સેડો પડે છે તે.

વીળે હીલે તે આનંદા—એ સેડો અને જેના ઉપર તે પડ્યો હોય તે પાણી ભરતીથી ઊંચાં નીચાં થયાં કરે, એટલે જેનાર ચંદનીથી આનંદિત થાય એવું વર્ણન છે. વીળે, ભરતી.

ઉચ્ચે.—આસમાન અને જમીન એ બેની વચમાંની ચંદની હવામાં ધુજતી પોતાની ધ્વજામાં આવે તેવી જણાય છે, વખતે ધણી સફેત, વખતે શીડી લાક્ષી અને વખતે ભૂરી, હવાની હાલત પ્રમાણે દેખાય છે.

ગોરી—ચંદની.

રસે ટુપ્યા.—કુદરતના વિચારમાં પોતે કુમ થઇ ગયા.

કર્તા

૩૧

કઠી. ૩. ચરણ ૨. લાવ્યો—નો કર્તા 'રવ,' કર્મ 'અર્ધોરસ.'

કઠી. ૪. ચન્દ્રમાં ગાનનદી વહેતી,—એમ ચન્દ્રનું લાવણ્ય અને ગાનનું માધુર્ય એ બંને સુંદરતાદારાએ સન્નતીય જ ગણીને કલ્પનાબળે માનેલું છે.

૩૨

આ નવીન છંદ એક અંગ્રેજી કાવ્યની રચનાને અનુસરી અત્ર મુજરાતી પિંગળમાં ઉતાર્યો છે. આ નવીન છંદનું માધુર્ય અને તેનો સરલ પ્રવાહ કાનને બહુ સુસ્વર અને ગાનમય લાગે છે.

કડી. ૧ તજીને; છોડીને. ‘બની’ અત્ર કૃદંત છે, ક્રિયાપદ નથી.
‘નિરખે’ નો કરતા ‘મરજી’ છે.

„ ૫ જગતી, પૃથ્વી.

„ ૭ લટકે, લટકાથી.

„ ૮ નેમે, પ્રમાણિકપણે.

„ ૯ સમતા, શાંતિ.

કડી ૧૦ કંઈ હાસ્ય કહુ...મીઠાં-કંઈક હસવામાં કેવો કડવાસ આ-
વેલો છે, કંઈક આંસુમાં કેવો મીઠાસ સમાયેલો છે !

ન દીઠાં દગ પાડે—માણસના આત્માપર કંઈક ચિત્રવિચિત્ર
પ્રપંચવીટા ચીતરાયલાં છે તે સૌ જોયાં કે નહિ જોયાં
હોય તે બધાં મ્હારી દષ્ટિએ પાડે છે—દેખાડે છે.

કડી ૧૧ હમણાં...પ્રતિજીવનમાં—હમણાં અર્થે તે ચિત્ર પાછું
સજીવન (Revive) થાય છે.

રળી, આનંદ; મઝા; ઉમંગ.

કડી ૧૨ પંચકરી, પાંચ હાથવાળી. ચંપેલીના ટુકડે પાંચ પાંખડી
હોય છે.

ફરજે, ફરજથી (By sweet duty bound).

ભલી—શુભ ગુણવાળી.—ત્હારી મુગધ જેવી.

દવ અશ્રુથકી=દવ—ઝાકળ—નાં આંસુથી.

કર્તા

૪૫

શ્લોક, ૫.

દિવ્ય એથાર—અલૌકિક દિવ્ય સક્તિના પ્રેરેલા શ્લોક-ભાવ-
સંચલન-થી થયેલું, હૃદયને જાણે દુઃખો ભરાય હેવું કેાઈ ભાવમય દયાળુ
શ્લોક. ૬.

ઉચ્ચગાનના પુકાર—અલૌકિક, દિવ્ય, ઉચ્ચ ભાવની પ્રેરણા
ઓના ધ્વનિ. (માત્ર આધ્યાત્મિક શ્રવણથી જ સંભળાય હેવા
કાવ્યિક શ્રવણથી નહિ.)

‘ ઉચ્ચ ’ એ ‘ ગાન ’નું વિશેષણ છે, ઉચ્ચ=ઉંચા-ઉન્નત-પ્ર-કારનું; ઉન્નત ભાવ પ્રેરણાનું અને ઉન્નત ભાવથી ભરેલું.

હૃદયવીણા (ટીકા) માંથી

૪૮

એમાંનાં કુદરતચિત્ર મહાબલેશ્વર, ગિરિનાર અને આયુના દેખાવો ઉપરથી ઉપજાવેલાં છે.

૭-૮ પર્વતમાંનાં ઝરણોના બરફ જેવાં પાણીથી બારે માસ ભરેલા રહેતા સ્ફટિક ગુહાકુંડના હિમ જેવા શિલાતટ ઉપર પડ્યા પડ્યા.

૯ ઉટજકુંજ, ત્રીચે ઝાડ ઝુંડોની ઘટામા આવી રહેલ ઉપરથી જોનાં નહાની નહાની કુંજો જેવાં જ દેખાનાં ગામડાં.

૧૪ અન્તર, બંને અર્થમાં. બંન્ની બાજુએ જોજનો સુધી વિસ્તરતો લાખો જગતપટ આંખ આગળ ઉઠતો જ આવે છે: અને વળી આવા શાન્ત એકાન્ત નિર્મળ અને શક્તિઓને ઉત્તેજતા જીવન-ટાપુઓમાં વર્ષોના અનુભવ શ્રવણ અધ્યયન આદિને અન્નદર્પિ આસાધારણ સરલતા અને તીક્ષ્ણતાથી બેસાડે છે, ઉઠે છે, એકબીજા સાથે ઘટાવે છે, તેમાંથી નવનવા સારોદ્ધાર ઉપજાવે છે, વગેરે.

૧૬ નિધન, મૃત્યુ. પંક્તિઓ, એ ચિત્રની રેખાઓ.

૧૮ ભંગ, ઉપસતા અને બેસી જતા મોળ.

સંકલ્પ=ઇચ્છાશક્તિ; સંકલ્પો, ઇચ્છાઓ, માણસોના ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નો. માનવ સંકલ્પોની ભંગમાત્રાથી ખજાણતો વિધિસમુદ્ર.

૧૯-૨૬ આ વર્ણન નર્મ્યા બાષ્પ (Watery Vapour)ની સફેદ પાતળી વાદળીઓનું અને તેમની અનન્તવિધ ક્રિયાઓનું છે. ૨૦ ફરતાં જ, ચારે તરફનાં. ૨૧ ઝાડનાં ઝુંડ પર્વતના સ્વરૂપ ઢાળાવ ઉપર આવી રહેલાં હોવાથી તેમના ધ્રુમટ સમૂહની રચનાને દર્શાવી રહી છે. ૨૨ કર, હાથ, ડાળ. ૨૪ ચળક, તેજનાં હીરામય ખુદ, બિંદુઓને પંખીઓની બની કક્ષીઓમાં ખચે, ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે.

૨૭-૩૭ ' મુરતિઓ ' વગેરે અવતરણ ચિહ્નમાં મુકેલા શબ્દો લૌકિક બોલીના છે. ૩૪ કુકારિ, કઠિયારા. ૩૮ કવિ, બાયરન (Byron)

૪૧-૪૨ પત્થરાઉ જમીનમાં ઉગતું ઝાડ પોતાનાં મૂળ ઉડાં પોચી અને પાણીવાળી જમીન સુધી ઠેક પહોંચાડી શકે છે તે પ્રમાણમાં તે વધી શકે છે. ૪૬ક, થર (layer)

૪૩ શમે, શમ આદિ સંપત્તિમાં એટલે ચારિત્ર્યમાં.

૪૫ તપેલાને શાંત કરતું, કંતાએલાને બહલાવતું, પ્રકાશ અને ઠંડક બંને આપનારું, મનોહર, કૌમુદી જેવું તેજ; પણ કૌમુદી ભૌતિક અને આતો સાત્ત્વિક.

૫૨ પદવિ, પગલાં નહિં પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન.

૫૪ વત્સને, કવિતાના નાયકને, પોતાને.

૬૪ હા, બરોબર સમજાયું.

૬૧-૬૨. ખીણને લપેટી લેતી છાયા લોચનને લોભાવે છે. પર્વતની બે ઊંચી લાંબી ધાર કે પહી એક જ અર્ધ ચંદ્રાકાર ધાર વચ્ચે આવેલી ઊંડી ખીણ ઉપર સુવદ્ધ છાયા પડે છે, અને મહાબલેશ્વરની ' ધનશ્યામ ખીણ ' (Blue Valley) ના જેવા કેખાવ થઇ રહે છે, તે ઊંચી ટુક ઉપર સખ્ત તડકામાં ઉભેલાને જોતાં અતિ આકર્ષક લાગે છે. વળી આ સ્થૂલ વિષયને ઉપમેય ગણી તેના ચોગ્ય ઉપમાનરૂપ સ્થલેતર વિષય લગી કોઇ વાંચનારની કલ્પના જાય, તો તે પણ ધનશ્યામ છાયા, મોહિની, લોભાવતી આદિ પદો વડે ધ્વનિત છે.

૬૫-૬૮ વિવિધ પંથ અને જુદા જુદા જમાનાનાં સ્મારક રૂપજ રહેલાં આ ઊંચાં શિખરો ઉપરનાં પડેલાં-તણ દીધેલાં-મંદિરો હજી મુકાંક બંદ ધરે છે, જે અનિશો જ રમતમાં પૂજામિષે વગાડ્યા કરે છે;...ઉત્પત્તિ સ્થાન વગરના જથ્થાતા અને ધણી વાર સંભળાતા આવા ધંદરવ વિશે વહેમી અને બસા લોકો ચકિત થઇને કંઈ કંઈ વાતો કહે છે.

૭૬ અનિલ, માત્ર સ્થૂલ અનિલ નહીં.

૮૨-૮૩ ઇતિ હ આસ, ઇતિહાસ. કોઇ ધર્મનો નાથ થતાં તેનાં પવિત્ર પુસ્તકો ઇશ્વરવાણી તરીકે ગણાતાં અને પૂજતાં અટકી પડી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વાઙ્મયમાં જ ખપે. હોમર અને હેસિઅડના ગ્રંથોને ગ્રીક પ્રજા માત્ર કાવ્યો નહીં પણ આપણે મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોને ગણીએ છીએ તેમ પવિત્ર ધર્મબોધક ધર્મશાસક ગ્રંથો ગણતી.

૮૫ ત્રયી, વેદ.

૮૬ કાવ્યો સમું જ.

૮૭ શશિકલા, ઇસ્લામના વાવટા ઉપરનો ખીજનો ચંદ્ર. ઇસ્લામીઓ પોતે એ ચંદ્રકલાને પોતાના ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે ગણતા નથી; એવી કોઇપણ સંજ્ઞા રાખવામાં એમને મન મૂર્તિપૂજા છે, અને તેના તો એમનામાં કિંમત નિષેધ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું અચન અહીં તેની પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા કૂંસથી કર્યું છે, તેમ ઇસ્લામનું શશિકલાથી કર્યું છે.

૯૭-૧૦૦ બ્રમમન્ આત્માશિશુનો જગતમેલ ઉતારે છે...અને તેને પોતાના અંકમાં પોઢાડીને પોતાના ધામને યોગ્ય બનાવે છે:- કોણ? અહીં વસી શ્વસી લસી રહેલી છે તે ગંભીર, વિશદ, સમરસ દિવ્ય શાંતિ.

૧૦૧-૧૧ આ દિવ્ય શાંતિને જ ચેતનકર, સત્સ્વરૂપ, ભાસ્કર, આદિ રૂપે સંબોધન છે. ૧૧૦ લખ, સ્વ. ગોવર્ધનરામે ચલાવેલા અર્થમાં.

૧૧૪-૧૫ તું-હાથમાં, ત્હારા હાથમાં, સૃષ્ટિનાટકનો સૂત્રધાર તું જ છે, કાલ તો ત્હારો મુખ્ય નટ માત્ર છે.

ભણકાર, (ટિપ્પણમાંથી)

૪૯

x

x

x

લેતા વિરાટ પગલાં વિ: સારા જગતની અને પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસની કથાઓમાં વિરાટ પગલાં ભરતો આત્મા વિચરતો હતો.

ધર્મગોષ્ઠી=ધર્મના રક્ષક. ઐટશ્ચિટનના ઇતિહાસમાં આત્મા હેનરી રાજને Defender of Faith નો ઇલાકાળ મળ્યો હતો, તે આજ સુધી તદ્દનાં સદુ રાજ રાણીઓ વંશપરંપરા ભોગવે છે.

૭ મી કડીનો સાર એવો છે કે સૂક્ષ્મના અંદેશા સ્પૂલમાંથી આપણે શું સુણતા નથી? સુણીએ છીએ જ. સ્પૂલ તે પાર્થિવ નયને વંચાતો લખેલો શબ્દ છે, અને સૂક્ષ્મ તે મહીનો અર્થ છે. કાલિદાસ કહે છે કે ઉમા મહેશ જેવાં વાણી ને અર્થ સંલગ્ન છે. Sermons in stones, and books in running brooks, શિલાઓમાં ધર્મોપદેશ, અને વહેતાં ઝરણાંમાં શાસ્ત્રો, એવી મહાકવિ શેક્સ્પિયરની ઉક્તિ પણ સુગસિદ્ધ છે.

ઇતિહાસવાદી પ્રભુ=ઇતિહાસના વહેણમાં વહેતા પ્રભુ.

તે સિન્ધુના જલ તણી વિ: ‘જલધિજલ દલ ઉપર દામિની દમકતી’ કાન્તના મનોહારી શંકરામરણુમાંના એ ચરણ ઉપરથી. ગિરિમાળની હિમભૂમિ=હિમાલયની પર્યતમાળાનો પ્રદેશ, જે ઝોળંગી બૌદ્ધ સાધુ સાધ્વીઓ ચીન જાપાન અને તે દેશની યે પેલી પાર ઉતર્યાં.

સુભગ રાધવપાદ=રામચન્દ્રનાં પગલાંથી સુભગ બનેલી.

વીરવીરી: અશોકનાં પુત્ર અને પુત્રી, કુમાર મહિન્દ અને કુમારી સંગમિત્રા.

રાજર્ષિ અશોક; મનુષ્ય એટલે જ ગુણદોષનું પૂતળું, ને અશોક દેવમાં, તેમજ જલાલુદ્દિન અકબરમાં, પણ દોષ હતા. છતાં ભરતખંડના

કે સારી દુનિયાના ઇતિહાસમાં એ રાજર્ષિઓની જોડી મહા દુર્લભ છે. સેનાપતિ, રાજનીતિવેત્તા, મહારાજ્યોના સ્થાપનાર અને ધુરન્ધર પ્રજાના પરમ હિતૈષી, ઉદારભાવ, ધાર્મિક, તત્ત્વચિન્તક, સાંસાર-સુધારક, ધર્મ સુધારકઃ આવા આવા ગુણોના નિધાન એવા રાજર્ષિઓ લોકસંઘને દુર્ભાગ્યે મનુષ્યની કથામાં અતિશય વિરલ છે.

૧૩ મી કડીનો સારઃ સુન્દરીઓની બાહ્ય એટા ઉપરથી આંતર બાવના અનુમાન કરનાં ભાષ્યો રસશાસ્ત્રીઓ રચે છે, તેમ ગૃહના દર્શનમાંથી આંતર બાવનાં બીજા અનુમાન પણ હોઈ શકે. સરખાવેઃ ૭ મી કડી.

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો. ટીકામાંથી.

૫૯

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત નુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લક્ષ થયેલા અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે, પછી યુદ્ધમાં એ પડે છે. એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી કિન્નરાનું સ્વપ્ન અને બધા સંવાદ કલ્પી કાદેલાં જ છે.

૧. નવોદા=નવી પરણેલી યુવતી.

૫. પદ્મોમા=પાંપણોમાં.

નવાં-લક્ષ પછી પહેલપહેલાં જ આ આંતુ પાડયાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમજ, નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંતુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ-નવાં આંતુ.

૮ તથા ૯. યુગ્મક છે. ' સુકુમાર જુગલ કપોત કેરુ ' એમ સમ્બન્ધ છે.

૧૧. જિર્જા=જીમ; અગ્નિની જવાળા; બડકાની શિખા.

૨૧. અસિ=તલવાર.

હૃદયવીણા (ટીકા.)

૬૧

મુખાશમાં એક ગૃહસ્થના ધરમાં રાખેલ રવિવર્માનું ચીતરેલું કૃષ્ણતી વાટય જોતી રાધાનું ચિત્ર જોઈને મૂળ પ્રેરણા થઈ આ કાવ્ય રચાયું છે. હેમાનું વર્ણનવિષય ચિત્ર તો કારવાર પાસેના એક દિનારાના દેખાવ ઉપરથી આલેખ્યું છે.

૩. પીતાં-(=પીનારાં) 'શૈલોતર'નું વિશેષણ છે.

૪. વિગારે=વિચારમાં.

૫. ઊંડું ધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો) અને અનન્તતાના ગભીર ખેનિ ઉદ્દ્યોધનો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ઘોળા તથાગ નચાવે (છે) અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટે ઊંડું ગાન ગાય (છે)—આમ અન્યથા છે.

૬. અદસ્ય-એ 'બાલા'નું વિશેષણ નથી. 'નિરીખતી'નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાતું હેવું કશુંક જુવે છે (જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે)—એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરે છે.)

રસાલા-આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી. 'રસાળ' એ ગુજરાતી વિશેષણનું સ્ત્રીલિંગ 'રસાળી' થાય. અહિં કવિતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગણવું-
દ્વયવીણા (ટીકા)માંથી.

૬૮

૧. શ્રી ગિર્વાણ, સંસ્કૃત. ૩. મેધે, મેધદાત કાવ્ય: બહુવેલી, પહેવરાવેલી. ૫. ત્રિયુધ, (૧) વિદ્વાનો (૨) દેવો. ૭. નીલી, વેરાસ્યામ રંગની. ૧૨. ઉન્મુખ, ઊંચા મહોવાળો. ૧૩. ભિન્ન, જન્ય મન બેદાયું છે એવો. ૧૬. વિદારણ, વિજ્ઞેગી સ્ત્રીપુરુષોનાં હૈયાં વિદારનારો. ૧૭. જગજીવન, જગતને જીવાડનારો: તન્વીને, સુદાર્ઠ ગમેલી. ૧૮. કુટજ, કડાનાં ફૂલ. ૧૯. ખેચર, પક્ષી.

કર્તા.

૭૪

સમસ્ત સ્ત્રીજાતિના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. કન્યા, સૌભાગ્યવતી, અને વિધવા. એ ત્રણે વર્ગના ઘણાએક પ્રશ્નો એવા છે કે તેમનાં કારણોને કોઈ એક બિન્દુમાં સંદીર્ણ કરીએ તો તે એક સ્નેહશૂન્યતામાં આવી સમાય. રસ, સૌન્દર્ય, વિલાસ ખીજે સ્થળે શોધતાં નહિ જાણાય, પણ સ્નેહને પુણ્યમન્દિર જ એમના અખંડ વાસ છે, એ આ કાવ્યમાં વિકાસતું સૂત્ર છે.

કથા એવી છે કે ભાવના રૂપે પૃથ્વી લોકથી ત્રણ યૌવનાઓ આકાશે ચઢી, અને પોતપોતાને રચતાં સ્વરૂપ લઈ ચન્દ્રિકામાં રમવા લાગી. વરમાળાના જેવી સ્વર્ગગંગાનું રૂપ કુમારીએ લીધું, ખીજતી ચન્દ્રકલાનું રૂપ સૌભાગ્યવતીએ લીધું, ને સમાધિસ્થ સમી સ્થિર છતાં પલક પલકે પલકી જતી, તેણે જાંખી પ્રકાશતી, તારિકાનું રૂપ વિધવાએ લીધું, અને ત્યાં એકાન્તને તીરે ઊરના પડદા કિધાડી અન્તરની વાંછનાઓ પરસ્પર કહેવા લાગી. એ સહિયરવાર્તા પડ્યા ને ઉપરથી ઉપજના કેટલાક વિચાર છે.

સ્ત્રીજાતિના અનેક પ્રશ્નોમાંથી, મહત્વનો પણ એકજ પ્રશ્ન આ કાવ્યમાં તો ચર્ચાયો છે.

કડી. ૩. નીચું નિહાળી વિ. નીચું જોઈ સખીઓ ભણી તીરછી નજર કરવાથી તેના મુખનો પ્રકાશ અંખવાતો, પણ તેથી તેની દેહલીલા વિશેષ ખુલ્લતી.

કડી. ૪. કલાપીના મિત્ર મસ્ત કવિએ રચેલું વિભાવરી સ્વપ્ન નામનું એક સુંદર કાવ્ય કેટલાંક વર્ષો ઉપર છપાયું હતું. તે કાવ્યમાંનો એક ખંડ કવિએ 'હો ! રમતાં રહ લાગી રાણીને' એ ગરખીમાં ઉપાડ્યો છે. પણ ધીરે ધીરે આગળ ચઢતાં ભાવ અને કલ્પનાનાં પૂર એટલાં ભરવેગ વહેતાં થયાં કે એ ગરખીના કાંઠાઓને તોડવા

લાગ્યાં. ધ્રુવપદ ખરી પડ્યું, પ્રત્યેક ચરણને અન્તે આવતો સભ્ય-
પ્રચારનો 'રે' પલટાઇ ચરણના અંગમાં સમાઇ ગયો, અને....એક નવીન
જ હંદ-સ્વરૂપ, પ્રતાપી, દૃઢતું, ભરતીનાં મોજાંની પેઠે ગર્જતું ને ઉછળતું,
કવિના હૃદયમાંથી જન્મ્યું. એ નવીન ઢાળ અહીં સ્વીકારી આ
કાવ્યની ત્રણે સખીઓની ઉક્તિમાં વાપર્યો છે.

છન્દોનાં સ્વરૂપ ક્યારે બદલવાં જોઇએ, અને કેમ બદલાય છે
એ કવિના મનોવ્યાપારની ઊંડી અને અગોચર કથા આ ઉપરથી
સંશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ચોક્કસ દરજ્જે સહમગ્નશે. નવીનતાને ખાતર
જ કવિઓએ છન્દવિષયક કરવાના નથી, તેમજ નવીનતાને ખાતર જ
છન્દવિષયક સઉ થાય છે એમ કહેવું એ અન્યાયી છે: એ બન્ને
વતો ધ્યાનમાં ઉતારવા આવા ઇતિહાસો વિચારવા જોવા છે.

'હો ! રમતાં રહ લાગી રાણીને !' એ ગરબી ઉપરથી ઉપજેલા
આ ઢાળતું છન્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખીજી રીતે એ સરલ ને સાદું પૃથ-
કરણ થઇ શકે એમ છે. યુજરાતી પિંગળમાં બાવીશ અક્ષરના
અક્ષરમેળ બાવીશા સવૈયા જાણીતા છે, એ આ ઢાળતું શુદ્ધ બન્ધા-
રણુ માની શકાય. તે સવૈયાને માત્રામેળ ક્યેં, હ્રેમાં એ ક્યાંક ક્યાંક
માત્રાઓ વધાર્યે પણ આ ઢાળતું રૂપ સાધી શકાશે.

કરણ, ધૃંગાર તથા વીર રસમાં આ બાવીશા સવૈયાનો ઢાળ
સચોટ વાપરી શકાય એવો છે. તેથી આ ઢાળતું ભવિષ્ય આશાભર્યું
ને ઉજળું લાગે છે.

કડી ૫. એ વૈજયન્તી માળ = મન્દાકિનીની દેહ જેવડી જ
મ્હોટી માલા. એ વિશાલ માલામાં શરીરભાગ ઢંકાયેલો હતો તેથી
દેહરખા તરીકે એ માલા જ દૃષ્ટિને દેખાતી.

કડી ૯. નેનતું કિરણ વિ. આંખનું કિરણ ફરી ફરીને અન્તે
પાહું આવી આંખમાં વિરામે: તેમ મ્હારી એ મનની આશાઓ અન્તે
કલ્પનાઓ ફરી ફરીને પાછી મનમાં જ વિરામશે કે શું ?

કડી. ૨૧. એ છોળની પેઠે આવે ને મળે:

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય ! શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥

ગીતા અ. ૨. શ્લો. ૧૪.

કડી ૨૪. સંસારને સર અમૃત વિઃ મહાત્મા ભર્તૃહરિએ શંકા મૂકી છે કે:

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ બે. દીકામાંથી

૮૫

લી. ૪ તે સુભગતા, એ ચળકતા રંગોનું સૌંદર્ય.

૮ લોકવખાણ, શેખચલ્લીપણામાં કલ્પેલાં.

૯ ત્વને અવગણી, ત્વને ન જોઈ, - ૨, ખુદ સ્નેહને પણ જોયો નહીં!

ભણકાર-ટિપ્પણ.

૯૧

બૌદ્ધમતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ રક્ન્ધ (સ્વંધા) વડે બંધાયેલું છે. મરણ વખતે રક્ન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા રક્ન્ધ બંધાય છે અને નવું જીવન ચાલે છે; નવા બંધાયેલા રક્ન્ધ અને પૂર્વજન્મના રક્ન્ધ જુદા જુદા હોવા છતાં બન્નેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એજ છે એમ એકતા સમજાવે છે. એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુનર્જન્મનો સંભવ જ તૂટે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ બૌદ્ધમતે પરમ લક્ષ્ય છે. એ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (મગ્ગો) ચાર ક્રમનો કહે છે. તેમાં ચોથો અરહત્તમગ્ગો (અર્હત્ય માર્ગઃ)

અર્હતપણું મેળવવાનો માર્ગ: અરહા-અરહન્તો-એટલે યોગ્યતાવાળો, નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો. આ કાવ્યમાં નિર્વાણનો અર્થ મરણની પૂર્વેજ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણની સમાધિ દશાની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો? આ શંકા અને હેતું સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા બુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ-પરિત્રાજિકા (મિકલુની)-શિષ્યા થઇ હતી; તેની કંતે આ શંકા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે. અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઇ પણ વૃત્તાન્ત તેના મનમાં છાયા પાડી તેના નિર્વાણમાક્ષિતિ પમાડી સકે કે કેમ! એમ એ પ્રશ્નનું રૂપ મૂકાયું છે.

બુદ્ધ મહાત્મા હેની Parables (રૂપકાદ્વિદ્વારા દષ્ટાન્ત)થી સમાધાન કરવાની પદ્ધતિનો આશ્રય લઇ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અર્હત દર્શાવ્યો છે. ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને બુદ્ધ બતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ પટાની બહારથી આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા-સંકેદ શઢવાળી નૌકા-તરફ હેની નજર ખેંચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની શાન્તિમા ભંગ નથી થતો, ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. તેજ રીતે અરહન્તની નિર્વાણ શાન્તિમાં ગમે તે વિક્ષેપનો ભાસ આણનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તથા નિર્વાણદશાની જોડે એકરૂપ થઇ વિલીન થઇ જાય છે; નિર્વાણને કશો વિકાર અર્પતા નથી. નિર્વાણના અતિ ઉર્જવલ ગુણનું સ્વરૂપ ખીજ સર્વ બનાવો, પોતાનો ગુણ તજીને, ગ્રાસ કરે છે એ સિદ્ધાન્ત આ કાવ્યમાં ઊપજાવ્યો છે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્દગુણ પાડ્યું છે;—અતત્ત (તે નહિ, અન્ય વસ્તુ) તે તત્ત્વ (તે, પ્રધાન વસ્તુ)નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્દગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્દગુણ નામનો અલંકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધું છે. તદ્દગુણ અલંકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જ્વલગુણસ્ય યત્ ।
વસ્તુ તદ્ગુણતામેતિ ભળ્યતે સ તુ તદ્ગુણઃ ॥ *

મમ્મટે આવ્યું છે.

આ તદ્ગુણ કાવ્યમાં આ અલંકારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અલંકારનું તત્ત્વ વિશેષરૂપે વપરાયું છે; માટે તદ્ગુણ નામનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૪. ઉદ્ધિવ્યોમ—ઉદ્ધિ (સાગર) અને વ્યોમ (આકાશ);
૬ન્દ સમાસ. જ્યાં યુખ્યતાં ઉદ્ધિ વ્યોમ—અર્થાત્, ક્ષિતિજમાં,
જલૌથે—જલ+ઔથ (= સમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં
પ્રવાહમાં.

૫. ચાંદનીના પટાની બંને બાજુ કાળી અંધારાની છાયા
તેમાંથી એક બાજુથી આવીને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા
વર્ણવી છે.

શુભ્રવેશ-ધોળો વેશ; શઢ ધોળો તેથી.

૮. શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોજા ઉત્પન્ન થઈ ચલતા જેવે
ભાસ થાય) તેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં ભંગ થયો માને છે.
પરંતુ વસ્તુતઃ

૯. નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતો
નથી; વિકારનો આભાસ થાય કદી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય
જ એ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે બુદ્ધ મહાત્મા પોતાની
જ નિર્વાણદશામાં બનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવવાનો
આરંભ કરે છે.

* અર્થ:—અતિ હિજ્જવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી
પોતાનો ગુણ તજીને કોઈ વસ્તુ તેનો (હિજ્જવલ ગુણ અન્ય વસ્તુનો)
ગુણ લે છે—તે તદ્ગુણ અલંકાર.

૧૦. બોધિવૃક્ષ-યુક્ત અનેક થઇ ગયા કહેવાય છે; તે દરેક યુક્તને યુક્તવની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તન, તપ, કર્યાથી મળે છે; તે પછી તેવૃક્ષનું નામ બોધિવૃક્ષ કહેવાય છે; એ જાડ ઔદ્ધેમાં પૂન્ય ગણાય છે. શાક્યમુનિનું બોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના યુક્ત કર્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું.

બોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિદ્નો, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાય છે; આર (પાપનું મૂર્ત ૩૫) પ્રક્ષોભક રૂપે આવી યુક્ત ચનારને કસોટીએ ચડાવે છે, આરનું સૈન્ય પ્રક્ષોભનાદિકનું માયારૂપે ધારીને ચલિત કરવા મથે છે; અન્તે હેના ઉપર વિજય મેળવીને સમ્મા સંબુદ્ધો (સમ્યક્સંબુદ્ધઃ) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બને છે, નિર્વાણ ભોગવનારો યુક્ત બને છે, અર્હત્ (અરહન્ત) થાય છે.

૧૧. ૧૨ આ યુક્તવના નિર્વાણની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અહિં આલેખ્યો છે.

૧૧. સંવેદન-અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; ઊંડા હૃદયમાં અનુભવ.

૧૨. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિ હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, બીજી રીત પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવાય નહિ, માટે અપ્રમેય.

૧૩. બિજભાસી-નિર્વાણથી બિજ ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

૧૫ દુકૂલ=રેશમી ઝીણાં લૂગડાં.

૧૬. એ નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી.

૧૭ નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હને જળનું રૂપક વળી આપ્યું છે, તે ચાંદની અને સિન્ધુ જે પ્રલક્ષ હતાં તેના મિશ્રરૂપનું કાંઇક અનુલક્ષણ કરે છે.

૧૮. ૧૯. પૃથગ્જનન-અજ્ઞાન, પામર જન

નૂપુરજંકાર (ટીકા)માંથી

૧૦૭

+ + +

પ્રથમ કાવ્યને નામ આપનાર શબ્દ જરાક કઠંગો થવલુંને લાગે છે. ‘ફૂલડાં કટોરી’ એમ બહુવચનયુક્ત પૂર્વપદવાળો સમાસ સુરુચિયુક્ત નથી લાગતો. ‘ફૂલની કટોરી’ એમ હોત તો ચાલત અને આ વાંધો ના ઉત્પન્ન થાત. પદ્યમાં પણ ‘ફૂલની કટોરી’ ગૂંચો લાવ્ય’ એમ સારી રીતે ખેસે એમ છે. પરંતુ આ બહુ મહત્વનો દોષ નથી.

અમૃત—એ શબ્દમાં મૃ તે જોડાક્ષર હોય એમ જમથી પૂર્વેના ‘અ’ ચક્રાવીને બોલવાની ભૂલ આ શબ્દ આ કાવ્યમાં જે રીતે જોડાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે. તેથી થવલુંને કટંગતા ઉત્પન્ન થાય છે. મણિલાલ દ્વિવેદી જેવા સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનને લાયે પણ

‘જે કણુ—અમૃત રસાયન ચિત્તકેરાં.’

જેવા સ્થળમાં દોષ થયેલો જોયો છે તો સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો ગન્ધ પણ જે’ને નથી હેવાને આ દોષ માટે ક્ષમા આપી સકાશે, પરંતુ ક્ષમા ન આપી સકાય હેવો દોષ સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો અભાવ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જોડે ઉદ્ધત છૂટક લેખને રા. નહાનાલાલ માથે વ્હોરી લે છે તે ખેદકારક છે. ‘ચન્દ્રી’ એ શબ્દ આ ધૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ છે. એ રૂપ આપી એ શબ્દમાં શો નવો અર્થ સમાવવાનો પ્રયત્ન એઓ કરે છે તે જ પ્રથમતો અગમ્ય છે.—‘ચન્દ્રી શુક્રીનાં તેજ’—એમ એક બીજે પ્રસંગે લેમણે પ્રયોગ કર્યો છે; ત્યાં પણ હાસ્યજનક પરિણામ આવ્યું છે, ને શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે વાત તો ગૂઢ જ રહી છે. ‘ચન્દ્રિકા’—ચાંદની—તો ઉદ્દિષ્ટ નહિ જ હોય એ આ કાવ્યના સંદર્ભ ઉપરથી જણાય છે. ત્યારે ‘ન્દાનો સરખો ચન્દ્ર’ એ મતલબ હશે? તો હેવા ચન્દ્રમાંથી અમૃતની ધારા વરસતી

સંભવે નહિ. ‘ચન્દ્ર’ ને સ્ત્રીલિંગ બનાવી રસિકરૂપ આપવાની જ ઇચ્છા થશે, અથવા ચન્દ્રને સ્ત્રીરૂપ કલ્પ્યે હશે એમ વખતે સંભવે પણ તેમ કરવા જતાં હાલું અપરિચિત સાક્ષરતાવિરોધી અને હાસ્ય-જનકરૂપ ઘડી કાઢવાથી તો રુચિભંગ જ થાય છે. ‘ચંદા’ એ પ્રાકૃત રૂપ હિન્દી કવિતામાંથી અને નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થએલું જેમ ભાષાશુદ્ધિને ક્ષોભ આપવાથી અલગ રૂહે છે તેમ સુરુચિ અને રસિક ભાવનાને પોષક બને છે. એ રૂપ સ્વીકારવામાં રા. ન્હાનાલાલને ન્હાનમ લાગતી હોય તો લાચાર! પરંતુ પોતાની મેળે અપૂર્વ શબ્દ ઘડી કાઢવાની ઇચ્છા સમર્થ વિદ્વાન અથવા કવિજન પણ વિરલ પ્રસંગે લે છે અને લે છે ત્યારે સરળતા હેવાને જ અને અસુક મર્યાદા સાચવ્યાથી જ મળે છે—એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

‘ચાળવં’—ઉપરથી ‘ચાળણી’ શબ્દ થયેલો છે છતાં ‘ચાણણી’ એમ રૂઢ થયેલું રૂપ અશિષ્ટ માની શિષ્ટ બનાવવા જતાં, ય તો રકારનો જ થાય એમ ગણી લઈ ‘ચારણી’ શબ્દ રા. ન્હાનાલાલે વાપર્યો છે તે ઉઘાડી રીતે જ ખોટો અને હાસ્યજનક છે. પરંતુ આ શબ્દશુદ્ધિની જ માત્ર વાત છે તેથી, તેમજ રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્વાતા માટે વિખ્યાત પુરુષે પણ આ પ્રકારની જ ભૂલ્ય કરેલી છે—‘ચારણી’ શબ્દ વાપર્યો છે—તેથી રા. ન્હાનાલાલ જેવા યુવકને આ ક્ષતિ માટે બહુ દોષ નહિં દેશ્યે તો ચાલશે; જે કે એ શબ્દની અશુદ્ધિ તો તેથી હુમ નહિ જ થાય.

ઉપરના કાવ્યની ત્રીજી કડીમાં અમૃતને ‘દશધાર’ ઝરી જતું કહ્યું છે તે જરાક સમજાતું નથી. અંજલિ બે હાથની બનાવતાં દસ આંગળીઓ વચ્ચે આઠ (અથવા તો બે હાથ બેડાતાં દસલી આંગળીઓ છૂટી રહી ગયતાં નવ) તડો પડેલી હોય તેથી ‘અષ્ટધાર’ અથવા ‘નવધાર’ સંભવે. આ એક ન્હાની સરખી શંકા નોધીનેજ બસ કરું છું.

‘જગમાલણી’ એ રૂપમાં ‘જગત્’ અને ‘માલણી’ એ ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે લિંગભેદ આવે છે તે જરાક રચિતે સ્થાભ કરનાર જણાય છે. પણ હેને બદલે શું મૂકવું જોઈતું હતું તે શોધી કાઢતાં જરાક વાર લાગશે.

આટલા દોષાંશ બતાવ્યા પછી હવે આ કાવ્યના અસાધારણ ગુણાંશ બતાવવાનું આનન્દમય કર્તવ્ય બજાવું છું. આ કાવ્યમાં સમાવશા અતિ ઊંચા પ્રકારના ધ્વનિનું શ્રવણ રસિક જનોને તરત થશે. મધ્યરી અલ્પ મતિ પ્રમાણે મહેને જે ધ્વનિનું શ્રવણ થાય છે તે અહિ દર્શાવીશ. વાચ્યાર્થ તો સ્પષ્ટ આટલો જ છે કે ચન્દ્રમાંથી અમૃતઝરણુ પડે છે તે કવિ હાથની અંજલિમાં ઝીલવાને અનિચ્છુ છે; હેનાં કારણે અંજલિમાં છિદ્રો હોવાથી પૂરું ઝીલાય એમ નથી, તેમ જ હાથમાં ધૂંધાનાં ડાઘથી અમૃત મલિન થવાનો ભય છે; અને ઝીલવું તો છેના ઝીલે તો અમૃતઝરણુ વ્યર્થ જતું રહે; માટે એ ઝીલવા માટે જમત્ રૂપી માલણુની કને ફૂલડાંનાં ગૂંથેલી કટોરી માગે છે, કેમકે ફૂલની પાંખડીઓ તે દેવની હાથેલિયો છે, અલૌકિક છે. તેજ આ પ્રકારનું અમૃત ઝીલવાને યોગ્ય તથા સમર્થ છે; દેવલોકો અમૃતપાન કરનારા મનાયા છે તો હેમની હાથેલિયો આ જગતમાં સુંદર ફૂલમાં જણાય છે, માટે તે સાધનથી આ અમૃત ઝીલાશે. અથવા દેવ એટલે પરમ દિવ્ય પરમાત્મા હેનું સુંદર સ્વરૂપ ફૂલમાં છે એમ વધારે સુઘટિત અર્થ થશે. આમ વાચ્યાર્થ છે. હામાં સુંદરતાથી ઊભરાઇ જતો ધ્વનિ તપાશિયે. વાચ્યાર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી એતો ઉઘાડી જ વાત છે. વ્યંગ્ય અર્થજ પ્રધાન છે અને તેથી જ આ કાવ્યના કવિત્વની સુંદરતા છે; વિશેષ એ વ્યંગ્ય અર્થની ચારુતા અને ઉચ્ચ કલ્પનાને લીધે જ. તેમજ વ્યંગ્ય અર્થ અસ્પષ્ટ નથી તેમ અતિ સ્ફુટતાના દોષવાળો પણ નથી. એ વ્યંગ્ય-એ ધ્વનિ-આ છે:-દિવ્ય ભાવનાઓ મનુષ્યને માટે આ માનવ જીવનથી કોઇ ઉચ્ચતર પ્રદેશમાંથી અમૃતની પેડે ઝરે છે. ઇશ્વર એ અમૃત મોકલે છે; પરંતુ તે ઝીલવા માટે અર્થાત્ એ

ભાવનાઓ બરાબર ધારણ કરવા માટે આ જીવનની ખામીનાં છિદ્રોથી ભરપૂર અને ઐહિક વાસનાઓથી કલંકિત માનવહૃદય યોગ્ય પાત્ર નથી; હેને ઝીલવા માટે દિવ્ય વાસનાઓથી બનેલું કોઇ હૃદય જ સમર્થ અને યોગ્ય છે; માટે જગતને કવિ વીનવે છે કે હેવી કોઇ દિવ્ય વાસનાઓથી મ્હાઈ હૃદય લિપ્ત કર્ય કે જેથી એ દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલી સકું. આપણા માનવ જીવનના રંગબેરંગી અનુભવો આપણને સમજાવી સકશે કે ઇશ્વરદત્ત વિરલ પળોએ થતી દિવ્ય ભાવનાઓની ઝાંખી મનુષ્ય જીવનની જડ મલિનતાને લીધે ક્ષણિક જ રહે છે; આ ચન્દ્રિકાની ઝાંખી મરી એકધારી દીપ્તિવાળી ચન્દ્રિકાનું સતત દર્શન થવાની ઉચ્ચ ઊર્મિમાં ઊછળીને આ કાવ્ય રચાયલું જણાય છે. ચન્દ્રમાંથી ઝરતું અમૃત ઝીલવાને, તે અમૃત ઝરી ના જાય, તેમ જ ઐહિક વાસનાનાં છુંદણાંથી એ અમૃત કલુપિત ન થાય, તેવી કોઇ દિવ્ય કટોરી આ કવિને જોઇએ છિયે. તે કોણ આપશે?—મલિન વાસનાઓવાળું જગત? એ કેમ આપી સકે? જગતનાં છુંદણાંના ડાઘથી તો મુક્ત હેવી અંજલિ બનાવવી જોઇશે. છતાં ‘જગમાલણી’ કને જ કવિ ‘ફૂલડાંકટોરી’ની—દેવની કટોરીની—માગણી કરે છે. હેમાં જણાવો વિરોધ તે વિરોધાભાસ જ છે. એ દેખાતા વિરોધમાં ઝંઙુ સત્ય સમાયલું છે. દિવ્ય ભાવનાઓનું પ્રદણ કરવાને આ જીવનના અનુભવોમાંથી જ ઊંચાં તરવો મળી સકે છે; પ્રેમ, ઉપકાર, સદ્ભાવ આદિ અનેક કુસુમો આ જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે ઊંચાં તરવો આ જીવનમાંથી એકત્ર કરીને હેની ‘ફૂલડાંકટોરી’ ગૂંથી આપવાની શક્તિ આ સંસારમાં છે—જે બરાબર રીતે એ શક્તિનો ઉપયોગ થાય અને ફેલાય તો. એ માટે કોઈ જગતની ખહારના કલ્પિત જગતમાં જવાની જરૂર જ નથી. માટે જ જગમાલણીને પ્રાર્થના કરી છે. દિવ્ય વાસનાઓને ફૂલડાંની ઉપમા અપાઇ છે તે અતીવ આસ્થામુક્ત કલ્પના છે. પ્રકૃતિનાં સુંદર સ્વરૂપોમાંથી ન્હાનકડા આકારમાં છૂટક છૂટક રહેલાં સ્વરૂપ સુંદર કુસુમ જ છે; અને દિવ્ય વાસનાઓનાં છૂટક છૂટક

પ્રસંગે સ્ફુરતાં સ્વરૂપો તે આ કુસુમની કલ્પનાથી સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે. માટે જ ‘ ફૂલડાંમાં દેવની હથેલિયો ’ કવિ જીવે છે.

દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાનું ઉપર કહ્યું છે તહેમાં કવિત્વ ભાવનાઓ, ધર્મ ભાવનાઓ, વગેરે સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને એમ ઉચ્ચ ભાવનાના પેટાભેદનો પરામર્શ કરીને આ કાવ્યમાનો ધ્વનિ-સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પ્લેલમાં ઝીલીને જુદા જુદા ઇન્દ્ર ધતુષ્મના રંગ વિભેરતા લોલકની પેડે-ભિન્ન-ભિન્ન સુંદર રંગ પ્રકટ કરે છે.

આ કારણથી જ રા. નહાનાલાલના આ કાવ્યથી મોહ તથા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્હેના જ પ્રમાણમાં ને તે માટે જ ઉપર બતાવેલી કેટલીક મહત્ત્વની ખામીઓથી હેની સુંદરતા કથળે છે તેથી ખેદ થાય છે. પરંતુ એકંદરે જળ સુંદરતાના દર્શનનું જ થાય છે એ આ કાવ્યની અન્તર્ગત ઉચ્ચ રસિકતાનું પરિણામ છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વસન્ત વર્ષ પ. અંક ૮. ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૬૨. પૃ. ૩૦૮.

૧૧૧

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક કાવ્યનો અનુવાદ છે.

૧૧૬

રાધાવદનવિલોકનવિકસિતવિવિધવિકારવિભંગં

એ સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટપદીની રાહ.

લીટી ૩. સૂર્યે સૂર્યે મહો પ્રકટયાઃ આ પ્રમાણે જલમય પ્રહારો-ડમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય છે અને અગણિત સૂર્યમંડળો પ્રકટયાં છે, પ્રકટે છે અને પ્રકટયા કરશે, એ આખો વિશ્વક્રમ તે આ પંડ-પંડપતિ આત્મા-પરમાત્માનો રાસ. દરેક કડીમાં આ પ્રમાણેનો સુખ્ય અર્થ છે.

૧૦ પ્રાણીપતિ, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર; માનવ યોનિમાં વર્ણ શ્રેષ્ઠ માનવી તે કે જેણે પોતાના પ્રાણેને પણ પૂરેપૂરા આત્માધીન કર્યા. વિશ્વક્રમના આ પાસાના વિકાસનો ઉત્તમ પરિપાક, આવા માનવી ઉત્પન્ન થાય તે.

૧૫ કામ વીર્ય, ઇચ્છાઓ અને શક્તિઓ.

૧૬ દેહ ધરી, દેહ ધર્યાનું સાર્થકય સેવાસમાજ માની તે તેમાં જ મર્યો રહે.

૨૦ શાસ્ત્ર શક્તિ, વિદ્યાઓ, કળાઓ, હુબરો, વિજ્ઞાનો, આપું ભૌતિક જ્ઞાન-ક્રિયા-ચક્ર. આ શૂદ્ર-વિશ-દાનિય-બ્રાહ્મણ એ ચાતુર્વર્ણનો રાસ: હિન્દમાં જ અને આર્યવિદ્યામાં જ આ ચાતુર્વર્ણ્ય છે એમ નથી. બધે હવું, છે, અને હશે જ, કેમકે હોવું જ જોઈએ. આપણે ત્યાં અત્યારે આ ચાતુર્વર્ણ્યનું જે રૂપ થઈ ગયું છે, તેના બચાવમાં આ શાશ્વત સત્ય વાપરવું કે તેની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા તરીકે વાપરવું,—એનો જેને જેમ ફાવે તેમ કરવા સ્વતંત્ર છે: અહીં ખેમાંથી એકે ઉદ્દેશ નથી.

૨૩ પ્રાણ એટલે અહીં પ્રાણો, પ્રાણાદિ વાયુઓ. પગ-ઉદરનો દૃષ્ટાન્ત ક્ષિપિ નામના અમર રોમન ઇતિહાસકમાં અને લાંથી શેક્સપીયરે કોરિઓલેનસમાં લીધેલો જગજહેર છે. પુરુષસૂક્તમાંનું રૂપક પણ અહીં સૌ જાણે છે.

૨૫ ઉપનયન સંસ્કારથી ગાયત્રીસુત બનેલો બ્રહ્મચારી. ગાયત્રી તેજ સરસ્વતી. સરસ્વતીના આખા કલાપનો પરમ નિષ્કર્ષ દરેક વ્યક્તિને પોતાને માટે શેમાં છે ? માત્ર જ્ઞાનમાં ? ના; જ્ઞાનનો પોતાના આત્માના સમ્પૂર્ણ વિકાસનમાં વિનિયોગ કરવામાં: અન્તર્ભૂતિ પ્રકટાવામાં. જેઓ આર્યસંસ્કારો અને ભાવનાઓનાં નામ માત્રથી અભડાતા હોય તેઓ આ પંક્તિ ઉપરથી પોતાને અનુકૂળ સામાન્ય અર્થ લઈ શકશે: અહીં લખવામાં આવ્યો છે તે અર્થ આ: ચાર આશ્રમો દરેકમાંથી તે પછીનો એક આશ્રમ

—કુલ-શ્લ-ગ્રીજ ન્યાયે પ્રકટે છે; અને એ પ્રમાણેનો ક્તરોત્તર વિકાસ આણુતો એ આખો ક્રમ પંડ—પંડપતિના રાસનું એક પાસું છે.

૧૧ કુટુમ્બો, ગોત્રો, ગ્રામો, નહાનાં રાજ્યો, મોટાં રાજ્યો, આખા ભૂમંડલમાં પ્રસરી રહેલું આખી માનવ જાતિનું એક જ રાજ્ય : આ પ્રમાણેનો વિકાસક્રમ: ટુંકાવીને જોતાં—કુટુમ્બ, ગ્રામ, રાજ્ય, રામરાજ્ય; એથી પણ ટુંકાવીને, અને એ જુદી જુદી દષ્ટિએ જોતાં એ રાસ નર—નૃસાથનો છે; એ રાસ નય—સ્વતંત્રતાનો છે.

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ—પંડપતિનો એ: એમાં પંડપતિ નથી તો એ રાસ પણ નથી, માત્ર રાગદ્વેષાદિ ભૂતાવળનાં નાચવાં ખૂંદવાં અને પરસ્પર ઈર્ષ્યાં છે.

૩૭-૪૨. પહેલી છ કડીમાં આ રાસ અખંડના એક એક પાસાનું દર્શન છે. આ છેલ્લી કડીમાં એ છ પાસા વાળા હીરાના ગર્ભભાગનું દર્શન છે. પાસાઓના પરસ્પર હટોની સ્થૂલતા ટળતાં જે સમરસ સત્ત્વ શેષ રહે છે અને પૂરેપૂરું જળહળે છે, તે આ કડીનો વિષય છે: સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ, મમતામાંથી સમતા: અને એ દર્શન થતાં એ રાસને પંડ—પંડપતિનો કહેવા જતાં જીભ અચકાય છે. પંડ પણ તેને અન્ય સર્વથી નોખો પાડનારી હટો ૩૫ સ્થૂલતામાં અંધાધ રહે છે ત્યાં સુધી જ પંડ છે. અહંતા જ માફ જીવન, મ્હારી personality મ્હારી individuality એ ભાવ રહે છે ત્યાં સુધી પંડ છે જ. પણ એ personality એ individuality એ વ્યક્તિત્વ જીવન કે રક્ષણ મનાતું મટી જઈ અન્ધન મનાવા લાગે, સૂક્ષ્મ મનાતું મટી જઈ વધારે સૂક્ષ્મ સત્ત્વના દર્શનને લીધે સ્થૂલ મનાવા લાગે, એટલે ક્રમે ક્રમે ઝોગળે છે. દમ્ભિક પુરુષોની આ વાત નથી; અન્તરમાંથી ખરેખર ઝોગળતું આવે છે. અને એવા દષ્ટાને આ આખો રાસ જે આત્મા સુધી પંડ—પંડપતિનો રાસ દેખાતો હતો તે હવે સ્વયમ્ પંડપતિનો જ રાસ દેખાય છે.

૧૨૩

અમારામાં મોત પછી ત્રીજે દિવસે પાછલે પ્રદરે પારસીઓના ઉઠમણુની માફક નાતભાઈઓ અને બીજા સમ્યન્ધીઓ દિલાસો દેવ આવે છે; કલાક બેસી ધરનાંઓને દેવદર્શને લઈ જાય છે: આને ચોટી કહે છે. આ પદ “નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકડાં!” એ નર્મદના જાણીતા પદની રાહનું છે. રાગ—આશાજોગ કે ભૈરવી.

લણકાર-ટિપ્પણ

૧૨૬-૧૨૯

આ કાવ્યો ‘કલાપીનો વિરહ’ માંથી લીધેલાં છે.

૧૩૨

આ કાવ્ય તેમજ તેની પછીનાં ૧૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬ ક્રમાંકન કાવ્યો ‘સ્મરણુસંહિતા માંથી’ લીધેલાં છે. એ શ્રી નરસિંહરાવે પોતાના પુત્રના મરણુનિમિત્તે લખેલી કરુણ પ્રશસ્તિ (Elegy) છે કરુણ પ્રશસ્તિ એ સંગીતકથ (Lyric) કાવ્યનો અવાન્તર ભો છે અને તેનું લક્ષણ ‘મરણુનિમિત્તક, ચિન્તનાત્મક, કરુણપ્રશસ્તિ એવું શ્રી આનંદશંકરે કાવ્યના ઉપોદ્ધાતમાં આપ્યું છે.

૧ થી ૪. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય હૃદયને સામસામાં ધરીને કવિઓ એમાંથી ત્રણ પ્રકારે રસનિષ્પત્તિ કરે છે: (૧) બેનું સામ્ય (૨) વૈષમ્ય, કે (૩) પરસ્પર અસર વર્ણવીને. આ સ્થલે બીજો પ્રકાર છે. મુખ્યરસ ગ્રોણુ બની ન જાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણુ બહુજ આછું રાખવામાં આવ્યું છે.

ના ગમે અને; અને ના ગમે, પણ હિર સ્વયં બાર હલકે કરે. આ આન્તર વિસંવાદ કવિના ચિત્તની વિષમ સ્થિતિ બહુ લક્ષ રીતે સૂચવે છે.

“શોકશોભે ચ હૃદયં પ્રજ્ઞાપૈરેવ વ્યર્થતે”

(ઉત્તરચમચરિત.)

શ્રી આનંદશંકરની દીક્ષામાં

૧૩૩

૧ થી ૩. ‘શ્યામ પડ તિમિરો તણાં.....’ = શોક અને અજ્ઞાનની અનેક વૃત્તિઓ મારા દિવ્ય જ્ઞાનના માર્ગમાં આવરણ રૂપ થઈ પડે છે. અને પરિણામે સત્યની અને મારી વચ્ચે જાણે પાપાણની એક જખરી ભીંત ચણાઈ જાય છે. પ્રથમ તો એ ભીંતમાં એકે દ્વાર દેખાતું નથી—દેખાય છે ત્યારે તે બંધ દેખાય છે, અને એને એકે વજ્રતાળું મારેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના તર્કશાસ્ત્રે આપેલી વિધિવિધિ કૂંચીઓ લઈ એ દ્વાર ઉઘાડવા હું મથું છું, પણ એ ઊઘડતું નથી. ઊઘડતું નથી એટલું જ નહિ, પણ હું જ્યાં ઊભો છું ત્યાં

‘પાય મુજ નીચે સરે;’ વગેરે

૪. ૯. ક્ષણક્ષણનું આ અનુભવ ચિત્ર છે: ‘પાય સરે છે,’ ‘ક્યાં કળું છું કળણમાં?’ એમ પ્રશ્ન થાય છે; કંઈ ખબર પડતી નથી, પડે છે. કળણ-કર્દમમાં હું ડૂણું છું, કોઈ હાથ દો! – એમ ત્વરાથી એક પછી એક ક્ષણના જુદા જુદા અનુભવ અત્રે શબ્દરૂપ ધરે છે. નવમી કહીને આર્તરવ ગજેન્દ્રના કરતાં ઓછો કરુણ અને હિંમત (‘તાર’) છે? પુત્રશોકના કરતાં પણ આમાં કરુણરસની ચીસ વધારે વિકળતાથી અને કારમી વેદનાથી નીકળે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

‘કળણ’-દિવ્ય સત્યનું અજ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકાર નહિ, પણ કળણ. સત્યદર્શન માટે ખેવડી અપેક્ષા-માત્ર જિજ્ઞાસા જ નહિ, પણ મુમુક્ષા.

શ્રી આનંદજી કરતી ટીકામાંથી

૧૩૫

૨. જે તર્કશાસ્ત્રના વાદથી સીધી રીતે સધાતું નથી, તે આ એ-મૃત્યુ અને દુઃખ અનુભવ દ્વારા સાધી આપે છે. તેથીજ પોટો તત્ત્વજ્ઞાનને ‘Meditation on Death’ કહે છે; અને ઉપનિષદમાં

નચિકેતા “ક્ષત્તા ચાસ્ય ત્વાદગમ્યો ન લભ્યઃ.” એમ કહીને
દમ પાસેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવે છે.

કુંતી પણ દુઃખનો મહિમા સમજીને જ ભગવાન પાસે માગે
છે કે “વિપદઃ સન્તુ મે શશ્વત્” અને એજ પ્રમાણે અન્ય
અનેક ભક્તજનોએ દુઃખ માગ્યાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪ શા માટે ‘આ ક્ષણે જ’ નહિ? કદી જ નહિ.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી.

૧૪૩

૧. ૨. ગૃહ ‘નિયમે નિયમાએલું’ એટલો જ ‘યન્ત્ર’ શબ્દનો
અર્થ કરવો. Machine ના અર્થમાં ક્ષેતાં વિકસવાની અને મહાલવાની
ધિયા સાથે એ અસંગત થાય છે

૩. ૪. યુગ્મક. માનવી જીવન તણા ભૂતકાળના ઇતિહાસ કરતાં
પણ ભાવી ટિકાસ વધારે ભવ્ય.

મેળ—મેલ્લઃ (સંગીતનો શબ્દ) = ઠાક-જેના ઉપર રાગની
રચના થાય છે.

સંગીતસ્વરસમ—તેથી આર્યસુસની Lute, પાદ્યેર્ગેરસની
રુખ્યા (Number), કૃષ્ણુની ળંસરી.

૫- જીવન-જીવનમાં

રંગ-રંગના તંત્ર

૬. મૃદાસ્વર-પ્રધાનસ્વર, દરેક રાગનું સ્વરૂપ નિયમનાર સૂર.

૮. પગલાત્મા એ દિવ્ય સંગીતનો યોગદ તેમજ નાયક.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૩૬

૨ થી ૫ વ્યાપક સનાતનમાં મૃત્યુને અવકાશ નથી.

૪ ‘દેહીખમાન ચિરજીવન સિન્ધુ મહાતે’—જીવન સિન્ધુનો
આત્માનન્દ.

૫. મૃત્યુ તે જીવનસિન્ધુમાં બુદ્ધબુદ્ધ સમાન ક્ષણવાર પ્રકટ થાય અને નાશ પામે. પણ જેમ બુદ્ધબુદ્ધ તે જળ સિવાય કંઈ નથી તેમ મૃત્યુ પણ જીવનનું એક રૂપ જ છે. અત્રે મૃત્યુને બુદ્ધબુદ્ધ સમાન કહ્યું છે, જીવનને નહિ. “મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવન-મુચ્યતે બુદ્ધૈઃ” (કાલિદાસ) એથી ઉલટી રીતે અહિં મરણને બુદ્ધાસો કર્યો છે—પરિણામમાં તાત્પર્ય એક સરખું જ નીવડે છે.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૪૦

૧. ખશા=નારાજ. ૨ વસ્ત્ર=મેળાપ ૪ ખોદ્ધ=ભય. કન્ધમખોશી=ચરણનું ચુંબન. ૫ શ્વમા=દીવો. પરવાના=પતંગીર્ડ ૬ શહ=ખાદશાહી. દુહાઇ=આણ. ૭ હકીકત=સત્ય. રશાઇ=મુશી લોકો ઉભાગરો કરવા માટે જે પ્યાલી પીતા તેને રદાઇ કહેતા. મોટાઇ, ઉત્કર્ષ એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. ૮ રાહ રોશન=જાહેર રસ્તો. ૯ ખાર=કાંટા. ૧૦ મુરશિદ=ગુરુ.

કાવ્યોની પહેલી લીટીઓની સૂચી

અગર તે યાર શિરાગ્રી મહાઈ મન મેલાવે	૧૫૩
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ઓ,	૬૬
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો હો તાતજી	૧
અરહન્તતણા ઊંડા હૃદયે કે સમે પડે	૧૭૨
અલંકારો અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી	૩૭
અહા ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું	૨૦૬
અહા હું એકલો દુનિયાં બિયાળામાં સ્ત્રોત ભટકું	૨૪૮
અહો ઓ જીવ મહારારે દમ આ દંશ દારાને	૧૫૮
અહો કે ખેંચાણા તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં	૬૫
આંખ ભર્યે શું થાય	૨૪૦
આકાશે એની એ તારા	૨૨૯
આધે ઊભાં તટધુમસ જોમાં દ્રુમો નીંદ સેવે	૧૯૯
આછા ધુંધટ ઉઘાડ	૧૮૮
આજ મહારાજ જલપર ઉદય જોઇને	૫૭
આ શી ઊંડી રજની આજની	૬૪
આ હા ! પૂરી ખીલી ચંદા	૪૫
ઉગ્યું સવાર સુખરૂપ સખી અમારૂ	૭૪
ઉડો નાદાન મન છુલખુલ રહો ગુલઝારમાં ના ના	૧૫૫
ઉતારો જી અમ દેશે ધમર આશીર્વાદ	૧૨
ઊગ્યો સૂરજ જો લીલૂડા વનમાંરે	૭૬
ઊંચાં પાણી મને આ સતાવે પિતા	૨૧૬
ઊછળી ઉલ્લાસથી	૨૩૦
એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી	૨૧૯
એવું સાંભળીને સીતાજી કહે	૧૦૨

એવે કુમાર્ગ' ભજતાં કરા જે કલંક	૫૪.
ઓ મૃત્યુ ઓ દુઃખ ભલે જ મહાલો	૨૩૪.
ઓ દનેહ-ચોતિ ! દોરોઃ દોરોઃ દોરોઃ રે મને	૨
અંતર ઉછળ્યું હો સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો	૧૯૫
અંધાર્યો ધન, રાધિકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો વને;	૭૯
કહ્યો દે, ધૃશ એક જ, એક જ છે;	૭
કહ્યો લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે	૨૩૬.
કોઇ કહેશે	૮૨
ક્યાંય ઉર થરપે નવ મહારું	૨૨૮
ખીટી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા	૫૫
ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે	૨૪૨
ગગને ધુમરાઈ વાદળી	૧૧૫
ગુંજે મુગધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં	૧૧૦
ઘડી છોડી દેને ઘડમથલ ત્હારા જગતની	૩૯
હુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધ્વતી ! મહનગિરિ, ગુફા, કાનને ગાળિ ઉઠે !	૪૨
ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે	૨૧૦
ચન્દ્રમા જ રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મ્હારા ચોકમાં,	૫૪
ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે ઝહેન	૨૦૧
ચાલોને સહિયર ઢિનત જીવનજલ ઝીલવાને જમએ રે	૨૦૦.
ચાલોને સહિયર હસતાં રમતાં જલ ભરવાને જમએ રે	૨૦૦
ધ્રુપી જીલે ધનપડ મહીં તારલા વ્યોમ ચંદ્રે	૧૧૪.
છે ધાર્યું જવું તો ભલે પિયૂં જન્મે, કાં આ પરંતુ ત્વરા ?	૯૯
જગમાં બહુ સુંદરતા સરજી	૪૮
જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહીં જ્યોતિષ'ડ લસિયું ત્યાં	૨૧૧
જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,	૯
જરાએ ના જોઈ હૃદયે તન અમારૂં પ્રથમ આ;	૧૩૦
જા ઉડી, બંધન છૂટી, પંખેર જા વન ઉડી	૫૨.

જીરનો ચાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે	૨૧૪
જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,	૨૨
જ્યાં જિર જિર ઉઘડી મળીં જાય રહેજે,	૨૪
જ્યાં જ્યાં નજર મારી હરે માદી ભરી ત્યાં આપની	૨૦૯
ગ્રીષ્મા ઝરવર વરસે મેઢ	૫૬
તારાં પોતીકાં જનો છોડી જાશે	૨૦૫
તુંહી સ્યામ, તુંહી સ્યામ, તુંહી રે	૫
દુનિયા આ છે ફાની અરેરે દુનિયા આ છે ફાની	૨૧૮
દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજો	૨૦૮
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને	૧૪૯
ધનપતિ ધામથી ઉતારે ત્યાં, ઓ ! દીસે સુજ વાસ;	૧૧૩
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !	૧૨
ધર્મના વીર ઓ આર્યપુત્ર ઉઠજો	૨૦૪
ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો આમ જાળથી,	૯૫
નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,	૯૩
નર્મો રહે ગગને ધન પાંક્તિ જ્યાં	૨૪
નયણું ભરી દિનરાત એ સુખને નિરખ્યા કંઈ	૨૨૫
નરી સરલતા કોણુ પૂજશે ?	૬૨
નવ કરશે કોઈ શોક રસિકડાં નવ કરશે કોઈ શોક	૨૧૭
નહિ દિવસ નહિ રાત જીવિમાં નહિ ચન્દ્ર નહિ સૂર્ય	૨૨૫
નહિ નાથ ! નહિ નાથ ! ન જાણો કે સ્વપાર છે !	૧૩૩
નિર્જન વન વગડે અલિ વાદળા જળ શાં ઢાળવાં અમથાં	૧૯૮
નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે ખેડાં તમે જે તણે રે,	૪૫
પકથો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો	૫૮
પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !	૧૧૧
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક,	૨૧૩
પાંખો વ્રતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને પહી	૧૫૬
પાશણિયાં સૂનાં સૂનાં કંઈ મહારા ખાલનાં,	૧૧૬

પહેલી લીટીઓની સૂચી

૨૮૧

પુરે પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહી ચારુતર મહી	૧૭૮
પેદા થયો છું દૂંદવા તુને સનમ	૬
પ્રભલ દળ સમ આજ વાદળ, વિવિધ વર્ણુ ધરી ફરે	૪૪
પ્રભુ પ્રેમરસ બર્યો નભોન્નત નીતરે; નીતરે નીર	૨૧૩
પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરુ સર્વદા, એટલી	૮
પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શેલરાજની	૧૫૯
પ્રાણેશ્વરી ! પ્રતિનિ જીવન સાથ ફેરી	૨૧
પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય	૮૧
પ્રેમલ જ્યોતિ તહારે દાખરી	૨
ફરજ જે અદા મેં કીધી હો ખુદા	૨૧૮
ફરી જેબનિયું આપે, હરિ તૂં ફરી જેબનિયું આપે	૧૧
બધા જાંખા તારા વિધુ પણુ મહી તેજ ન મળે	૧૯૩
બહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કાચલ	૧૬૧
બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂની	૧૭
બાળકડાં પોઢો રે મહારાં બાળકડાં પોઢો '	૧૧૮
બુલંદ સૂરથી પુકારૂં નામ તાહરૂં	૨૨૩
બેઠી ખાટે ફરી વળા બધે મેઢીઓ ઝોરડામાં	૧૫૭
મને પિયુ ન ગમે જીર્ધ બાધ સમે	૯૦
મન્દિરોમાં પચ્યાસ દીપમાળા પ્રકટાવે	૨૫
માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે	૧૭૫
માયા શું આ બોલો રે ગુરુગમ કંઈ પડે નહિ રેજી	૨૩૭
સુજ વૃત્તમાં નથી કે નવાઈ, શીવાય પણુ હું શું કરું ?	૧૨૮
મૃત્યુ ફેરું સ્વરૂપ જે	૨૩૫
મંગળ મન્દિર બોલો	૫
મહારા સાવજશરા નાથ હો ! તહારે દેશ-કથા પરદેશ ?	૯૧
ચન્દ્ર આ બ્રહ્માંડનો	૨૩૨
રજનીથી ડરૂં તોયે આજે એ ભેખતી નથી;	૮૬

રજી તો ધીરાનું ધીરાનું	૨૦૩
રણધીરા એ ભાઇ પામે પદ નિર્વાણુ	૨૪૧
રસ પાતાં રસ પી લે	૧૮૬
રહે પડી શું એકલો ચલની વાડીની મૌજમાં	૧૯૬
રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી !	૬૧
રુમઝુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં	૧૯૭
રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ,	૧૪૦
લવે વિશ્વે લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો	૧૫૦
લાંબા ખેંચાળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે	૪૩
વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
વસ્યો હૈયે તારે	૧૫૭
વિમલ રજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે;	૯
વીજલડી હો છબાં જો રહો તો	૯૯૨
વૃક્ષતણાં પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન	૪૪
વહાલાં મ્હારા, નિશદિન હવે થાય જંખા ત્હમારી,	૧૧૭
વહાલી બાબાં સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું	૨૨૧
વહાલી સાંભળ્ય પેટી કોયલડી તરુનદમાં રે	૪૭
વહેતું પંથોનું વહેણુ બંધ પડિયું, ફહાડો ગયો આશમી,	૧૦૧
ચકુનનું સખરસ લ્યો હાં રે કોઇ સખરસ લ્યો	૨૦૨
ઝાકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી,	૧૦૪
ચામ પડ તિમિરોતણાં	૨૩૧
શ્રી ગિર્વાણુ ગિરા સમરૂં, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધરૂં:	૧૧૧
સખિ ! મ્હારા વીરના જો ! ગદ ગિંડા આકાશમાં રે,	૯૧
સખે, હૃદય ! ક્યાં હશે ? પથ કયો ચ્હડો આ સમે ?	૬૯
સનાતન યૌવને રાતી	૫૩
સમરૂં સતગુર સંત ગણેશને	૧૦
સુદેભળ વહાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઇ રહી !	૧૩૦

સુરતાની વાઢીના મીઠા મોરલા	૩૬
મુહુદ-સ્નેહ જામ માહરો પુટી ગયો,	૨૨૪
સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાછ રાતો,	૧૦૦
સૂના આ સરોવરે આવો	૫૨
સૌન્દર્યનું સુખગ છે સર પૃથ્વીતીર્થે,	૧૨૦
સૌભાગ્ય કુંકુમ સુહાર્તી રમે ઉપા જ્યાં,	૨૩
હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,	૧૦૯
હીરાની કણિકા સમાન જળકે તારા-જમારે ગ્રહો !	૬૩
હું છું શંકર તું સતી શિરમણી સૌન્દર્ય ધારાવતી	૧૫૧
હું તો દુખ્યો છું દુઃખ નિવારો રે	૨૩૬
દેયાનાં હેત વેદતી વાંસળી વાગી	૧૯૪

લેખકો અને તેમનાં કાવ્યોની સૂચી

અરજુન: ૧૧, ૧૩૭, ૧૪૩.

કરીમ મહમદ માસ્તર: ૭.

કલાપી: ૬, ૨૪, ૪૬, ૯૦, ૧૧૪, ૧૨૫.

કેશવલાલ હ. દ્રુવ: ૧૦, ૩૬, ૫૧, ૬૦, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૬.

કે. હ. શેઠ: ૧૦૩.

ખખરદાર: ૩૨, ૪૭, ૭૨, ૯૫.

ગોવર્ધનરામ: ૩૦, ૫૫, ૭૫, ૮૮.

જટિલ: ૩૪.

ત્રિભોવન પ્રેમશંકર: ૧૯, ૨૦, ૭૭, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯,
૧૩૮, ૧૪૨.

દલપતરામ: ૬૩.

દામોદર ખુશાલચંદ બોટાદકર: ૬૪, ૭૯.

નથુરામ સુંદરજી: ૨૩, ૨૭.

નરસિંહરાવ: ૩, ૪, ૧૮, ૩૧, ૩૫, ૪૫, ૫૬, ૬૧, ૬૫, ૮૧,
૯૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬.

નર્મદાશંકર: ૧૨, ૨૯, ૧૦૯, ૧૨૨.

નવલરામ: ૬૯.

નહાનાલાલ: ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૨૧, ૩૩, ૩૭, ૩૯, ૪૧, ૪૩, ૪૬,
૫૦, ૫૩, ૫૬, ૫૭, ૬૭, ૭૩, ૭૪, ૯૭, ૯૯, ૧૦૭,
૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૪.

બલવંતરાય: ૮, ૪૮, ૫૮, ૭૧, ૮૫, ૮૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૪,
૧૦૮, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૩૦.

બાલાશંકર: ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૯૩, ૧૧૯.

બોળાનાથ સારાભાઈ: ૯.

મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી: ૫૨, ૧૧૨, ૧૩૯, ૧૪૦ ૧૪૧, ૧૪૪.

મણિશંકર: ૧, ૨, ૧૩, ૨૨, ૪૦, ૫૪, ૭૮, ૮૦, ૮૬, ૯૯, ૯૮,
૧૦૦, ૧૦૬, ૧૨૦, ૧૩૧.

મલખારી: ૯૪, ૧૨૧.

મહાદેવ દેસાઈ: ૧૧૧.

મૂળજી કુર્લભજી વેદ: ૧૧૭.

મૂળશંકર: ૫, ૨૮, ૩૮, ૧૦૫.

રમણભાઈ: ૧૭, ૯૬.

શાંકર: ૯૨.

શ. શ. ટ્રુવ: ૨૫, ૨૬, ૪૨, ૪૪.

પ્રોફેસર બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની ચોપડીઓ

કવિતા

ભણકાર ૨-૦-૦

નાટક

ઉગતી જુવાની ૧-૧૨-૦

દુકી વાર્તાઓ

દર્શનિયું સચિત્ર ૧-૪-૦

સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાનો

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં વસ્તુની કુલગુંથણી ૦-૬-૦

કવિતા શિક્ષણ છપાય છે.

ઇંગ્લેશ પુસ્તકો

Indian Administration to Dawn of
Responsible Government R. 4-0-0
S'aKuntala, A Paper on the Text of the 1-8-0

યુગધર્મ ગ્રંથમાળાનું નવું પુસ્તક

અ નં તા

(એકાંકી નાટક)

લેખક: 'આરણ્યક'

કેટલાક અભિપ્રાયો:—

(૧) એક નવીન અને આશાજનક નાટ્યકૃતિ છે—ગુજરાત.

(૨) આ નાટું નાટક, નાટિકા કે ચંપુ જે કહો તે અસલ ગુજરાતીમાં લખાયું છે. — તે કારણે માત્ર અમે અભિનંદન આપતા નથી; પરંતુ સાહિત્યના સુંદર પુસ્તક તરીકે એ બહાર પડે છે. x x

x x વિષાદ—ને પ્રાધ્યાન આપવામાં એ નાટક આધુનિક પદ્ધતિને અનુસરે છે. x x

x x કોઇક સ્થળે દોષ જોવા જતાં જણાશે, પરંતુ એવી કોઈ મોટી ભૂલ અમને જણાઇ નથી, એ જ લેખકની કાળજી અને વિદ્વતા દર્શાવવા માટે બસ છે. x x

—સાહિત્ય.

કાઠિન ૧૬ પેજ પૃ. ૧૧૨

કિંમત ૦-૮-૦

યુગધર્મ કાર્યાલય

રાયખડ, અમદાવાદ

ઢોં ગ ઢી

(છપાય છે.)

નોર્વેના પ્રખ્યાત નાટ્યકાર હેનરિક ઇબ્સેનના
ડોલ્સ હાઉસ નામના નાટકનો અનુવાદ.

અનુવાદકો—

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

પ્રાણજીવન વિદ્યનાથ પાઠક

પ્રકાશક

આદિત્ય પ્રકાશન મંદિર
રાયખડ, અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રીચીરોડ, અમદાવાદ.

યુ ગ ધ મ્

તંત્રી—ડૉ. સુમન્ત મહેતા

રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર,
આરોગ્ય અને કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને જીવનચરિત્ર બજેરે અનેક વિષયો
અર્થાત્—

ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ પંક્તિનું

માસિક

દર પૂર્ણિમાએ જહાર પડે છે.

કાઉન આફપેજ, એક કાગળ, દર માસે પૃષ્ઠ ૭૨ થી ૮૦
પાર્શ્વિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦, પરદેસના રૂ. ૭-૮-૦

નવું વર્ષ આસો માસથી શરૂ થાય છે.

જમૂનાના અંક માટે દસ આનાની ટિકિટો ખીડો અથવા ગ્રાહક
સરીકે નામ નોંધાવો.

યુગધર્મ કાર્યાલય,

રાયખડ, અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટિનાં પુસ્તકો

- સ્વ૦ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા કૃત
 ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧-૮-૦
- અંકિમચંદ્ર કૃત રજની નો ગુજરાતી અનુવાદ ૦-૧૨-૦
- ફિરશ્તા કૃત ગુજરાતના સુલતાનોનો ઇતિહાસ એને
 અનુવાદ ૧-૦-૦
- પ્રો. મેક્મિલન કૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નો અનુવાદ ૧-૦-૦
- પ્લેટો કૃત ક્રીડ્સનો અનુવાદ ૧-૪-૦
- મોલિયરનાં બે નાટકોનો અનુવાદ ૧-૪-૦
- ડૉ. મેકડોનેલ કૃત સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસનો
 અનુવાદ ૪-૮-૦
- સ્વ૦ રજુજિતરામ વાવાભાઈ કૃત અપૂર્ણ વાર્તા,
 ટુંકી વાર્તાઓ, આદિનો સંગ્રહ ૨-૪-૦

છપાય છે

- સામળ કૃત સિંહાસન યત્રીશી ભાગ ૧ લો સંયોજિત
 અરદેશર ક્રામજી કૃત સંદેશિકા નામે નવાં ઉર્મિકાવ્યોનો
 સંગ્રહ

